

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AHMED ZERRÛK'UN HADİSÇİLİĞİ VE SÛNNET
ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

KÛBRA YAŞAR

DANIŞMAN: DOÇ. DR. İBRAHİM KUTLUAY

İZMİR - 2016

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEZ/PROJE SINAVI TUTANAK FORMU

GÖNDEREN : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HOD. Ana Bilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans / Doktora Programı öğrencisi Kubra YAŞAR ile ilgili Tez/Proje Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: 17-06-2016 Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Başkanı
Sayı :

İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez/Proje Sınav Jürimiz tarafından incelenen Ahmed Zerruk'un Hadis-i Bîğî ve Sünnet Dulası başlıklı yüksek lisans / doktora tezi ile ilgili olarak jürimiz 17.06.2016 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez/Proje Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında ÖYÇÖKLUĞU/OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans / Doktora tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisans'ta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Doc. Dr. İbrahim KUTLUAY	
Üye	Urd. Doç. Dr. Abdülkadir PALABYIK	
Üye	Tez. Doç. Dr. Sabri ÇAP	
Üye		
Üye		

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

TS EN ISO
9001:2008

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK
RAPORU FORMU

Dok. No: FR/69/12

İlk Yayın Tar.:01.02.2016

Rev. No/Tar.: 00/...

Sayfa: 1 / 1

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 2016/16...

Tez Konusu / Başlığı: Ahmed Zengin'in Hadisçiliği ve Sözel Analizi

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 139 sayfalık kısmına ilişkin, 20.06.2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8.5'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Kibra YASAR
Öğrenci No: 9141311020
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Programı: _____
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

Tarih ve İmza

20.06.2016

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doc. Dr. İbrahim KUTLUAY

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Ahmed Zerrûk’un Hadisçiliği ve Sünnet Anlayışı” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

İzmir - 17. 06. 2016

Kübra YAŞAR

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi AHMED ZERRÛK'UN HADİSÇİLİĞİ VE SÛNNET ANLAYIŞI

Kübra YAŞAR

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Tezimiz, sûfi ve fakîh olmasının yanında muhaddis olarak da bilinen Mağrib'li âlim Şeyh Ahmed Zerrûk'un hadisçiliğini ve sünnet anlayışını konu edinmektedir. Üç bölümden oluşan araştırmamızın giriş bölümünde Şeyh Zerrûk'un yaşamış olduğu IX/XV. asrı siyâsî-sosyal ve ilmî-kültürel açıdan inceledik. Böylece Zerrûk'un yaşadığı toplumdan siyâsî, sosyal ve ilmî olarak ne kadar etkilendiğini ve topluma ne ölçüde tesir ettiğini tespit etmeye çalıştık.

Birinci bölümde Şeyh Zerrûk'un hayatı, ilmî şahsiyetinin teşekkülünde etkili olan hocaları ve talebeleri hakkında bilgi verdik. Ayrıca onun eserlerine ve okuyup icâzetini aldığı kitaplara kısaca değindik. İkinci bölümde ise onun kelâm, fıkıh ve tasavvuf ilimlerindeki yeri ele aldık; itikatta ve fıkıhta Şeyh Zerrûk'un benimsediği mezhebe ve intisap ettiği tarikatlara yer verdik. Zerrûkiyye tarikatının teşekkülü hakkında kısaca bilgi verip sûfi gelenekte etkilendiği âlimlere değindik.

Çalışmamızın son bölümünde esas itibariyle Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini ve sünnet anlayışını inceledik. Bu bölümde öncelikle Zerrûk'un hadis ilmiyle ilgili görüşleri belirtip ardından söz konusu alanda kaleme aldığı eserleri tedkik ettik. Bu eserleri; üslûp, muhteva ve kaynakları yönünden değerlendirerek İbnü's-Salâh, İbn Hacer ve Şâtıbî gibi bazı âlimlerin eserleriyle mukayese ettik. Ayrıca Şeyh Zerrûk'a göre sünnetin değeri ve sünnete ittibânın önemi gibi konular üzerinde durup onun bid'atlarla mücadelesini ele aldık ve toplumun ıslahı için ortaya koyduğu çözüm önerilerine yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Mağrib, Ahmed Zerrûk, Zerrûkiyye, Hadis, Sünnet, Bid'at, Sufi, Muhaddis.

ABSTRACT

Master Thesis

AHMAD ZARRUQ AS A MUHADDITH AND HIS VIEWS ON THE SUNNAH

Kübra YAŞAR

Izmir Kâtip Çelebi University

Institution of Social Science

Department of Basic Islamic Sciences

Our thesis mainly deals with opinions of Sheikh Ahmad Zarrūq on Hadith and the Sunnah, who was a Maghriban scholar and known as a sūfi, faqīh and muhaddith. Our work consists of three parts: In the introduction section, we have examined 9/15 th century in which Zarrūq lived from political-social and scientific-cultural point of views. Here, we have tried to determine how the society in which he grew up affected on the life of Sheikh Zarrūq socially and scientifically and vice versa.

The first section, we have given information about the life of Sheikh Zarrūq, his teachers who great role on the development of his scientific personality, and his students. Besides, we have mentioned briefly the names of his works, and the books who received their *ijāza*.

In the second section, we have studied the place of Sheikh Zarrūq in different Islamic sciences as a Islamic theology (*kalām*), Islamic jurisprudence (*fiqh*) and mysticism (*tasawwuf*). In this part, we have also shed light the *madhabs* in Islamic jurisprudence and theology which he embraced. In this context, we have shortly pointed out the mystic schools (*tarīqa*) that Zarrūq adopted and construction of Zarrūqiya, and the scholars who affected him in sūfi tradition.

The last and main section of our thesis, we have primarily examined the opininons of Sheikh Ahmad Zarrūq about Hadith sciences and his understanding of Sunnah. We have analyzed his views about the science of Hadith in details and his works on it. We have evaluated these works in respect to wordings, contents and sources; and also compared his works of some scholars such as Ibn al-Salāh, Ibn Hajar and al-Shātībī. In addition to these, we have emphasized the value of Sunnah and the importance of observance to the Sunnah according to Sheikh Zarrūq. In this

regard, his fights against *bid'ah* have been studied in this context, and the solutions for the improvement and reformation of society which he suggested was mentioned.

Key Words: Magrib, Ahmad Zarrūq, Zarrūqiya, Hadith, Sunnah, Bid'ah, Sufi, Muhaddith.

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, âlemlere rahmet olarak gönderilen Resûlü'ne, onun âl ve ashâbına binlerce salât ve selâm olsun.

İslâm'da Kur'ân'dan sonra ikinci temel kaynak olan sünnet, müslümanların hayatını birçok yönüyle kuşatan önemli bir bilgi kaynağı olup aynı zamanda fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi birçok ilmin başvuru mercii olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm Allah Resûlü'nü "en güzel örnek" olarak göstermektedir (el-Ahzâb 33/21). Bu sebeple onu model alarak insan-ı kâmil olma yolunda ilerlemek için sünneti tatbik etmeyi gaye edinen tasavvuf ilmi, hadis ilmi ile olan etkileşimiyle muhaddis sûfilere yetiştirmiştir.

Resûlullah'ın hadislerinin ve sünnetinin insan ve toplum hayatına yansımaları ve topluma olan etkisini göstermesi bakımından muhaddis sûfilerin hayatı bizler için önem arz etmektedir. IX/XV. asırda Mağrib'te yetişmiş olan Ahmed Zerrûk (842-899/1442-1493) söz konusu muhaddis sûfilere biridir. Siyâsî ve sosyal kargaşaların yoğun olduğu bir dönemde yaşamış olan Şeyh Zerrûk, toplumun ıslâhı için bir kez daha Kur'ân ve sünnete sarılmanın şart olduğunu vurgulamış ve bazı çözüm önerilerinde bulunmuştur.

Tezimizde, yaşadığı topluma yön veren ve içinde bulunduğu ilmî çevrede geniş bir etkiye sahip olan Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini incelemeye ve hadis ilminden ne

ölçüde ve nasıl yararlandığını tespit etmeye çalıştık. Bu hususta özellikle onun hadis ilmi alanında kaleme aldığı eserleri üzerine yoğunlaşarak hadisçiliğini, sünnete ittiba hakkındaki görüşlerini ve toplumda yaygınlaşan bid'atlerle mücadelesini merkeze alarak sünnet anlayışını ortaya koymayı hedefledik. Birinci bölümde Şeyh Zerrûk'un içinde bulunduğu toplumun yapısına ışık tutması bakımından yaşadığı asrı, siyâsî-sosyal ve ilmî-kültürel açıdan ele aldık.

Çalışmamızın giriş kısmında, araştırmanın amacı, önemi, kapsamı, metodu ve kaynakları üzerinde durduk. Birinci bölümde Türkiye'de hakkında geniş çaplı bir araştırmaya rastlayamadığımız Ahmed Zerrûk'un tezimize bir zemin teşkil etmesi bakımından öncelikle yaşadığı asırdaki siyâsî-ilmî hayat üzerinde durduktan sonra ilmî kişiliğini, hocalarını, talebelerini ve eserlerini tanıtmaya çalıştık.

İkinci bölümde ise bir muhaddis olmasının yanında mutasavvıf, fakih ve kelam âlimi olan Şeyh Zerrûk'un akâid, fıkıh ve tasavvuf ilimlerindeki yerini ve bu alanlardaki eserlerini incelemeye gayret ettik.

Çalışmamızın esasını teşkil eden üçüncü bölümü, Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini ve sünnet anlayışını incelemeye tahsis ettik. Bu kısımda onun hadis ilmiyle ilgili görüşleri, bu alandaki eserlerinde takip ettiği yöntemleri ve kaynakları üzerinde durduk. Ayrıca Şeyh Zerrûk'a göre sünnetin değeri, sünnete ittibanın önemi ve onun bid'atlere karşı tutumu konularına yer verdik. Her bölümün sonunda değerlendirmelerde bulunduk. Sonuç kısmında ise ulaştığımız neticeleri ana hatlarıyla özetledik.

Tezin konusunun belirlenmesinden son safhasına gelinceye kadar görüş, tavsiye ve teknik yönlendirmelerde bulunan, müsveddeleri okuyup tashih eden danışman hocam Doç. Dr. İbrahim Kutluay'a; görüş ve tavsiyelerinden istifade ettiğim çalışmamızı ayrıntılı olarak okuyup tashih ve değerlendirmelerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Sabri Çap'a; kaynakların tespiti ve temini konusunda yararlandığım, tezimizin son hâlini okuyan ve aynı zamanda "Ahmed Zerrûk ve Fikirlerinin Tasavvuf Kültürüne Tesiri" adlı projemizin yürütücülüğünü üstlenen tasavvuf hocamız

Yrd. Doç. Dr.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE SINIRLARI	2
III. ARAŞTIRMANIN METODU	3
IV. KAYNAKLARI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM AHMED ZERRÛK'UN HAYATI, YAŞADIĞI ASIR VE COĞRAFYA

I. YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ.....	10
A. SİYÂSÎ-SOSYAL DURUM.....	10
B. İLMÎ-KÜLTÜREL DURUM.....	13
II. AHMED ZERRÛK'UN HAYATI.....	16
A. İSMİ VE NESEBİ	16
B. DOĞUMU VE AİLESİ.....	17
C. EĞİTİMİ VE SEYAHATLERİ.....	19
D. VEFATI	21
E. ZÜHD VE TAKVASI.....	21

III. İLMÎ ŞAHSİYETİ..... 23

A. HOCALARI 23

1. Mağrib'teki Hocaları..... 23
 - a. Ebû Süleyman el-Cezûlî el-Hasenî.....24
 - b. Ebû Abdillâh el-Kavrî24
 - c. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî25
 - d. Diğer Hocaları26
2. Mısır'daki Hocaları..... 28
 - a. Hâfız Muhammed es-Sehâvî28
 - b. Ahmed b. Ukbe el-Hadramî29
 - c. Mısır'da ders aldığı diğer hocaları29
3. Diğer Beldelerdeki Hocaları 30
 - a. Abdurrahman es-Seâlibî31
 - b. Muhammed b. Kâsım er-Rassâ' 31

B. TALEBELERİ 32

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Harûbî 33
2. Tâhir b. Ziyâd ez-Zevâvî 34
3. Ahmed b. Yûsuf el-Milyânî 34
4. Diğer Talebeleri 35

C. İCÂZETİNİ ALDIĞI ESERLER 37

1. İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmu's-Suğrâ'sı* 37
2. Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si*..... 37
3. İbn Atâullah el-İskenderî'nin Eserleri 38
4. İbn Ebî Cemre'nin Eserleri 38
5. Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin Eserleri..... 38
6. Buhârî'nin *es-Sahîh'i*..... 38
7. Gazzâlî'nin *İhya'sı*..... 39
8. Muhâsibî'nin Eserleri 39
9. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kut'u'l-kulûb'u* 39

D. TELİF ESERLERİ	39
1. Hadisle İlgili Eserleri	40
2. Tasavvufla İlgili Eserleri	40
3. Fıkıhla İlgili Eserleri	42
4. Tefsirle İlgili Eserleri	42
5. Tıbla İlgili Eserleri	42
6. Biyografi Eserleri	42
IV. DEĞERLENDİRME	43
İKİNCİ BÖLÜM	
ŞEYH ZERRÛK'UN KELÂM, FIKİH VE TASAVVUF	
İLİMLERDEKİ YERİ	
I. İTİKATTA MEZHEBİ VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ	46
II. FIKİH İLMİNDEKİ YERİ	49
A. FIKİH İLMİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	49
B. FIKHÎ MESELELERDEKİ GÖRÜŞLERİ	50
C. FIKİH ALANINDAKİ ESERLERİ	52
1. Şerhu'l-İrşad li-İbn Asker	52
2. Şerh mevâzii' min Muhtasari Halîl	53
3. Şerhu'l-Kurtubiyye	53
4. Menâsikü'l-hac	53
5. Risâle fi'l-bey'	53
III. TASAVVUF İLMİNDEKİ YERİ	54
A. ETKİLENDİĞİ SÛFÎ ÂLİMLER	54
1. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî	54
2. Ebü'l-Hasen el-Kerâk el-Bicâî el-Harâlî	54
3. Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî	54

4. Ebû Muhammed Abdülaziz el-Mehdî.....	55
5. Diğer Âlimler	55
B. ZERRÛKİYYE TARİKATININ TEŞEKKÛLÜ	55
C. TASAVVUF HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	56
D. TASAVVUF ALANINDAKİ ESERLERİ.....	60
1. Kavâidü't-tasavvuf.....	60
2. Uddetü'l-mürîdi's-sâdık.....	61
3. İânetü'l-müteveccihi'l-miskîn ilâ tarîki'l-fethi ve't-temkîn.....	61
4. Şürûhu'l-Hikem İbn Atâullâh el-İskenderî.....	61
5. en-Nasîhatü'l-kâfiye li-men hassahüllâhü bi'l-âfiye	62
6. en-Nesâih	63
7. el-Câmi' li-cümel mine'l-fevâid ve'l-menâfi'	63
8. el-Üns fi uyûbi'n-nefs	63
9. Tuhfetü'l-mürîd.....	64
10. Usûlü't-tarîka	64
11. el-Usûlü'l-bedâ ve'l-cevâmiu'r-refâ.....	64
12. el-Vazîfetü'z-Zerrûkiyye	64
13. Şerh Hizbi'l-bahr	65
14. Şerhu mugmezât-i Hizbi'ş-Şâzilî.....	65
15. Şerhu'n-Nasîhati'l-kâfiye	65
16. Şerh esmâillâhi'l-hüsnâ.....	66
17. el-Mevâhibü's-seniyye fi havâssi Nazmi'd-Dimyâtiyye.....	66
18. el-Ucâle.....	67
19. Ta'lîk alâ Mukattaâti Şüşterî.....	67
20. Şerhu Nûniyyeti'ş-Şüşterî.....	67
21. en-Nushu'l-enfa'	67
22. Şerhu'r-Risâle İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî.....	52
23. Şerhu'l-Urcuzeti'l-lâmiyye	68
24. Resâil fi't-tasavvuf.....	68

25. Şerh sudûri'l-merâtib.....	68
26. Şerh mebâhisi'l-asliyye	68
27. Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Vağlîsiyye.....	69
28. Duâ.....	69
29. Sülûkü't-tarîk izâ fukide'r-refik	69
30. Ravzatü'l-ezhâr	69
31. Şerh ebyât "Tudehharu bi mâi'l-gayb"	70
32. Kasîde	70
33. Vasiyye	70
IV. DEĞERLENDİRME	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ŞEYH ZERRÛK'UN HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI

I. ŞEYH ZERRÛK'UN HADİSÇİLİĞİ.....	73
A. HADİS İLMİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	74
B. HADİS İLMİYLE İLGİLİ ESERLERİ	76
1. Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis.....	76
a. Eserin muhtevâsı.....	78
b. Yararlandığı kaynaklar	88
2. Şerhu'l-Buhârî.....	92
II. ŞEYH ZERRÛK'UN HADİS ŞERHÇİLİĞİ	94
A. ŞERHU'L-BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI VE METODU	94
1. Şerhinde Yararlandığı Kaynaklar	95
2. Hadis Şerh Metodu	98
3. Râviler ve İsnadla İlgili Değerlendirmeleri	101
B. SÛFÎ OLUŞUNUN ŞERHÇİLİĞİNE ETKİSİ	103

C. FIKHÎ MESELELERLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ.....	106
D. BUHÂRÎ'NİN ELEŞTİRİLDİĞİ KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	109
III. ŞEYH ZERRÛK'UN SÛNNET ANLAYIŞI.....	111
A. SÛNNETİN DEĞERİ.....	111
1. Peygamber ve Ehl-i Beyt Sevgisi	111
2. Hz. Peygamber'in Terbiye Metodu	112
3. Hz. Peygamber'in Bazı Sünnetleri.....	113
B. BİD'AT KAVRAMI.....	116
1. Bid'atın Tanımı ve Mâhiyeti.....	117
2. Bid'at Çeşitleri ve Bid'attan Korunma Yolları.....	119
3. Bid'atla İlgili Bazı Örnekler	122
IV. DEĞERLENDİRME	124
SONUÇ.....	126
KAYNAKÇA	129

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: ibn
bt.	: bint
bk.	: bakınız
c.	: cilt
c.c.	: Celle Celâlühû
Çev.	: Çeviren
d. no.	: demirbaş numarası
DİA	: Diyânet İslâm Ansiklopedisi
h.	: hicrî
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
km	: kilometre
Ktp.	: Kütüphanesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
mst.	: müstensih
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
r.a.	: radiallahu anhu/anha/anhuma/anhum
s.	: sayfa
s.a.s.	: sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	: sayfalar arası
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: tarihsiz
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vr.	: varak
vs.	: ve sâire
y.y.	: yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İslâm tarihi boyunca Kuzey Afrika topraklarında pekçok önemli âlim yetişmiştir. Fıkıhta Mâlikî ve itikatta Eş'arî mezhebinin ağırlıkta olduğu bu bölge, tespit edebildiğimiz kadarıyla Anadolu ile tarihî süreçte ilişkilerin çok yoğun olmaması (özellikle Mağrib), fizikî uzaklık ve Anadolu'da Mâlikî mezhebinin pek bilinmemesi gibi sebeplerle bu bölgede yetişen âlimler hakkında ülkemizde yeterince akademik çalışma yapılmamıştır. Hâlihazırdaki araştırmaların çoğu ise Endülüs bölgesini ve ağırlıklı olarak mütekaddimûn dönemini kapsamaktadır.

Öte yandan bir bölgenin ilmî durumu hakkında alan araştırması yapmanın yollarından biri, o ilmi taşıyan âlimler hakkında bilgi sahibi olmaktır. Tezimizin konusunu oluşturan Ahmed Zerrûk (ö. 899/1493), müteahhirûn dönemi âlimlerinden olması ve Mağrib bölgesinde yaşadığı döneme düşünce ve ıslahatlarıyla etki etmesi yönüyle önem arz etmektedir. Muhaddis olmasının yanında sûfî kişiliğiyle ve fıkıhta öne çıkan Şeyh Zerrûk, tüm ilimleri İslâm'ın hayata tatbiki için bir araç olarak görmüştür. Nitekim o, bazı meselelerde hem sûfleri hem de fakîhleri eleştirmiş ve tarihe "muhtesibü'l-ulemâ ve'l-evliya" olarak geçmiştir. O, fıkıh ve tasavvuf ilimlerindeki müdakkik tavrını hadiste de sürdürmüştür.

Görebildiğimiz kadarıyla çalışmamız, Şeyh Zerrûk'un diğer ilimlerle birlikte özellikle hadis ve sünnet anlayışını ve bu hususta hadis alanındaki eserlerini inceleyen ilk çalışmadır. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki onun bu alanda ortaya koyduğu telifâtın baskıları nadir olduğundan uzun çabalar sonucu bu eserlere ulaşabildik. Dolayısıyla bu çalışmada hem söz konusu eserler tekrar gün yüzüne çıkarılmış, hem de tabakat kitaplarında "muhaddis" olarak geçtiği ve önemli hadis âlimlerinden ders aldığı hâlde bu yönü çok bilinmeyen Şeyh Zerrûk'un hadisçiliği ortaya konmuştur.

Araştırmamız, Türkiye'de Mağrib ve Şeyh Zerrûk hakkında sınırlı sayıda çalışma olması ve bunların ise hadis alanı dışında yapılmış olması sebebiyle büyük ölçüde müellifimize ait Arapça kaynakların tercüme ve değerlendirmesine dayanmaktadır. Ayrıca bu çalışma "Mevlana Öğrenci Değişim Programı" kapsamında bulunduğumuz Mağrib'te gerek klasik ve gerek güncel kaynaklardan ciddi bir literatür taraması yapmayı zaruri kılmıştır. Bu nedenle biz Mağrib'teki bazı üniversitelerin kütüphane kataloglarını tarayarak Zerrûk hakkında yapılan tez ve çalışmaları tespit edip değerlendirdik. Bir şükran ifadesi olarak belirtelim ki bu çalışma Şeyh Zerrûk'un yetiştiği dönemi, Mağrib tarihi ve âlimleri hakkında geniş bilgiye sahip hocalarımızın tavsiye ve yönlendirmelerine çok şey borçludur. Tezimiz, Mağrib ve Şeyh Zerrûk hakkında yapılacak çalışmalara bir basamak teşkil edebilirse amacına ulaşmış olacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE SINIRLARI

Tezimizin temel konusu, Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini, hadis ilmindeki yerini, gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatlarda sünnete nasıl başvurduğunu tespit etmek ve değerlendirmek, sünnete muhalif olan bid'atler karşısındaki mücadelesini ve kullandığı yöntemleri ortaya koymaktır. Ne var ki bütün bunları anlamak ve ortaya koyabilmek, onun yaşadığı siyâsî ve sosyal çevreyi iyi tanımayı ve hayatı hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olmayı zorunlu kılmaktadır. Zira yetiştiği ortamın bir âlimin fikir dünyasını büyük ölçüde şekillendirdiği mâlumdur. Dolayısıyla biz, Şeyh Zerrûk'u yetiştiği siyâsî, kültürel, ilmî ve ictimâî çevre bağlamında ele almayı zaruri gördük. Ancak çalışmamızı târihî bilgilere boğmamak

ve tezimizin asıl kısmına yoğunlaşmak için bu konularla ilgili bilgileri genel bir bakış açısıyla ve özet olarak vermeyi uygun gördük. Ayrıca onun itikâdî, fikhî ve tasavvufî görüşlerine genel olarak değinmeyi ve bütün eserleri hakkında kısa da olsa bilgi vermeyi, onun çok yönlü ilmî şahsiyetini ortaya koyabilmek için zaruri addettik.

Çalışmamızın sınırlarına gelince, öncelikle belirtmemiz gerekir ki Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini ortaya koyarken diğer eserlerinden yararlınsak da dokuz cilt hâlinde matbu olan *Şerhu'l-Buhârî* adlı Sahih-i Buhârî şerhini ve usulle ilgili *Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis* adlı eseri merkeze aldık. Bununla birlikte gerektiğinde onun diğer eserlerinden de yararlanmayı ihmal etmedik.

III. ARAŞTIRMANIN METODU

Çalışmamız, sosyal bilimlerde kullanılan nitel araştırma tekniklerinden dökümantasyon inceleme ve bunları tahlil metoduna dayanmaktadır. Araştırmalarımız neticesinde yapılan değerlendirmelerde ise genel araştırma yöntemlerinden tümevarım ve tümdengelim teknikleri kullanılmıştır. Öncelikle çalışmamıza başlarken yöntem olarak Endülüs ve Mağrib'le ilgili Türkiye'de yapılan çalışmaları inceledik. Mağrib tarihi hakkında genel bilgi sahibi olduktan sonra ise bilhassa h. 9. asırda siyâsî, sosyal ve ilmî hayatla ilgili alan okuması yaptık. Özellikle biyografik ve târihî bilgilerin tutarlılığı hususunda müdakkik davranmaya özen gösterdik. Bununla birlikte sûfî muhaddisleri inceleyen çalışmaları da dikkate aldık. Hadisle ilgili yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanında Şeyh Zerrûk'un diğer eserlerinden onun sünnet ve bid'at anlayışını tespit etmeye çaba gösterdik. Bu hususta belirli konuları inceleyerek tümevarım yöntemi ile bazı değerlendirmelerde bulunduk.

Tezimizde kullandığımız diğer bir metot ise kıyastır. Özellikle Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini ortaya koyarken ilgili çalışmalarını belli başlı eserlerle mukayeseli olarak inceleyip değerlendirdik. Hadis usûlünde onun *Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis* adlı eserini özellikle İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si; *Şerhu'l-Buhârî*'sini, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si; bid'at anlayışını incelerken onun bu konudaki görüşlerini Şâtıbî'nin *İ'tisâm*'ı ile kıyaslayarak incelemeye çalıştık.

Çalışmamızda önceliğimiz, bir bilginin ilk kaynağına ulaşmak olmuştur. Bununla birlikte söz konusu bilgi muâsır çalışmalarda yer alıyorsa buna vâkıf olduğumuzu ifade etmek veya bu husustaki yeni bir yorumu belirtmek için söz konusu duruma işaret ettik. Tezimizin yazılmasında Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzu ile birlikte bilhassa Arapça kelime, isim ve eserlerin yazımında büyük ölçüde TDV İslâm Ansiklopedisi'ni esas aldık. Bu hususta Arapça eser ve şahıs isimlerinin sadece ilk harfini büyük yazdık.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızın kaynak araştırma safhasında üniversitemizin Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) “Yönlendirilmiş Alan Projesi” (YÖNP) kapsamında “Ahmed Zerrûk ve Fikirlerinin Tasavvuf Kültürüne Tesiri (Mağrib Kitaplığı Oluşturma Projesi)” adlı projede araştırmacı sıfatıyla yer aldık. Bu vesileyle Cezayir’de ve Fas’ta düzenlenen ulusal ve uluslararası kitap fuarlarına katılım sağlayarak tezimizle ilgili kaynakları tespit ve temin etme cihetine gittik ayrıca Fas’ta konumuzla ilgili uzmanlarla görüştük.

Yurtdışındaki araştırmalarımız esnasında başta Rabat Millî Kütüphanesi, V. Muhammed Üniversitesi, Sultan Moulay Slimane Üniversitesi, Dâru’s-Sekâfe, Dâru’l-Kur’ân ve Dâru’l-Meclisi’l-İlmiyye gibi kurumların kütüphaneleri olmak üzere, yurtiçinde ise İSAM ve Süleymâniye Kütüphanesi imkânlarından yararlandık. Ayrıca İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi’nin kütüphane veritabanından ve el-Mektebetü’ş-Şâmile adlı sanal kütüphane programından istifade ettik.

Şeyh Zerrûk’la ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaları görüp değerlendirdik. Bunlar aşağıda isimleri belirtilen tez ve makalelerden ibarettir:

Türkiye’de Ahmed Zerrûk’la ilgili tespit ettiğimiz ilk çalışma Ali Tenik’in “Zerrûk el-Fâsî’nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri” isimli yüksek lisans tezidir.¹ Bu çalışmada öncelikle Kuzey Afrika’daki tarikatlar hakkında bilgi verilmiş ve Şâziliyye’nin esaslarına ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Ancak bu bölümde h. 9.

¹ Ali Tenik, Zerrûk el-Fâsî’nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 1998.

asırda Mağrib'te oldukça etkili olan Cezûliyye tarikatından bahsedilmemiştir. Ayrıca söz konusu çalışmada Ahmed Zerrûk'un hayatı ve eserleri ile ilgili sınırlı kaynaktan yararlanıldığı görülmektedir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise tasavvûfî görüşlerine yer verilmiştir. Bu hususta Zerrûk'un Süleymâniye'deki yazma eserlerinden yararlanması önemlidir. Bu çalışma dönemin şartları da göz önünde bulundurmakla birlikte Zerrûk'la ilgili Türkiye'de hadis alanında bilinen ilk tez olması bakımından kıymetlidir.

Konu ile ilgili ikinci çalışma ise Kuzey Afrika ile ilgili önemli araştırmaları bulunan ve Türkiye'de Şeyh Zerrûk'un araştırılması gerektiğini tavsiye eden Prof. Dr. Kadir Özköse'ye aittir.² Onun 2008 yılında yayımlanmış olan "Ahmed Zerrûk'un Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi" isimli makalesi, konu ile ilgili araştırma yapmak isteyenler için önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu makalesinde hocamız, Zerrûk'un hayatı ve eğitimi hakkında genel bilgi verdikten sonra onun tasavvufî düşüncesine yer vermiştir. Bu hususta Zerrûk'un varlık ve mârifet nazariyesi ve seyr-i sülûk konularındaki görüşlerini belirtmiştir.

Son olarak 2013'te Derya Baş tarafından yazılmış olup *DİA*'da yer alan "Zerrûk" maddesi, Zerrûk'un hayatı hakkında genel bilgi kaynaklarını göstermesi yönüyle önemlidir.³ Ayrıca Mesut Uzun'un "Ahmed Zerrûk'un *Uddetü'l-mürîd* Eseri Bağlamında Sünnete İttiba ve Bid'atlerle Mücadele Anlayışı" adlı devam eden bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.

Ülkemizde Mağrib ve Endülüs'te hadis ile ilgili yapılan çalışmalar arasında Ali Vasfi Kurt'un *Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî*,⁴ Mustafa Öztoprak'ın *Endülüs'te*

² Kadir Özköse, "Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, 2008.

³ Derya Baş, "Zerrûk", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, ss. 297-300.

⁴ Bu çalışma Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Hadis Kültürü adlı doktora tezinden uyarlanmıştır. Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Hadis Kültürü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 1997.

*Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbilî*⁵ ve Rahim Çimen'in *Endülüs'lü İbn Abdülberr'in Hadisçiliği ve Câmiu'l-beyâni'l-ilm Adlı Eseri*⁶ sayılabilir.

Şeyh Zerrûk'la ilgili Arap âleminde yapılan çalışmalardan tespit ettiklerimiz şunlardır:

Tespit ettiğimiz ilk çalışma, Muhammed es-Samedî'nin 1989 yılında V. Muhammed Üniversitesi'nde yapmış olduğu "eş-Şeyh Ahmed Zerrûk ve tarikatühû bi'l-Mağrib" adlı yüksek lisans tezidir.⁷ Bu tezde Şeyh Zerrûk'un hayatı, hocaları ve talebeleri seyahatleri ayrıntılı olarak incelenmiş, Zerrûkiyye tarikatının esaslarına yer verilmiş ve söz konusu tarikatın Fas'ta yer alan zâviyeleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci çalışma, İdris Azzûzî'nin *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhû'l-ıslahiyye* adlı 1998 yılında yayımlanmış olan eseridir.⁸ Bu çalışma, Şeyh Zerrûk'un *Uddetü'l-mürîd*'inin tahkiki ve bu bağlamda Zerrûk'un toplum inşası için sunmuş olduğu ıslah hareketi hakkında yazılmıştır. Başlangıçta dönemin siyâsî-ilmî durumu hakkında bilgi veren Azzûzî, Zerrûk'un bid'atlerle mücadelesini ve ıslahatlarını tebeyün ettirmesi bakımından önemli bir eser ortaya koymuştur.

Ali Fehmi Huşeym'in 2002 yılında yayımlanan *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye* adlı eseri Şeyh Zerrûk'la ilgili geniş bilgi veren kaynakların başında gelmektedir.⁹ O, özellikle Zerrûk'un bütün eserlerinin yazma nüshaları hakkında ve Zerrûkiyye tarikatının yayıldığı bölgeler ve buralarda bulunan zâviyeleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Çalışmamızda Zerrûk'un eserlerini ele alırken Huşeym'in yazma eserleriyle ilgili verdiği mâlumattan büyük ölçüde yararlandık.

Şeyh Zerrûk'la ilgili yapılan diğer bir çalışma, Sudan Hurtûm Üniversitesi'nde 2002 yılında yayımlanmış olan Fatih Ali Hasenîn Muhammed Şerîf'in *Lemeânü'l-*

⁵ Mustafa Öztoprak, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbilî*, Gece Kitaplığı, 2. Baskı, Ankara 2014.

⁶ Rahim Çimen, *Endülüs'lü İbnü'l-Abdülberr'in Hadisçiliği ve Câmiu'l-beyâni'l-ilm Adlı Eseri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2002.

⁷ Muhammed es-Samedî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk ve tarikatühû bi'l-Mağrib*, Câmiatü V. Muhammed Külliyyetü'l-âdâb ve ulûmi'l-insâniyye (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 1989.

⁸ İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhû'l-ıslahiyye*, Matbaatü fadâle, Fas 1419/1998.

⁹ Ali Fehmi Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, Dâru'l-medâri'l-İslâm, İfrincî 2002.

burûk fî sîreti Mevlânâ Ahmed Zerrûk adlı eseridir.¹⁰ Bu çalışmada Zerrûk'un hayatı hakkında bilgi verilmiş, hocaları ve talebeleri liste hâlinde zikredilmiştir. Söz konusu bu çalışmanın Zerrûk'un hayatı hakkında yazılmış olan diğer çalışmalardan farkı Zerrûk'un hangi eserinin ne zaman yayımlandığı bilgisine yer vermesidir. Ayrıca bu kitapta Zerrûk'un eserleri üzerine yapılan şerh çalışmalarından bahsedilmiştir.

Zerrûk'un hayatı hakkında yazılan diğer bir eser ise Zerrûkiyye tarikatının günümüzdeki temsilcilerinden olan Şeyh Zerrûk'un torunu Muhammed İdris'in yapmış olduğu ve Zerrûk'un nisbesi, seyahatleri gibi bazı ihtilafli meseleleri tartışması yönüyle farklılık arzeden bir çalışmadır.¹¹ Biz bu çalışmadan Zerrûk'un nisbesi ve şeyhi Zeytûnî ile yaşadığı sorunları konularında yararlandık.

Şeyh Zerrûk'la ilgili Batı dillerinde yapılan üç doktora çalışması bulunmaktadır. Bunlardan biri; Zaineb S. Istrabadi'nin "The Principles of Sufism (Qawaid al-Tasawwuf): An Annotated Translation With İntroduction" adlı 1987 yılında Indiana Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezidir.¹² Istrabadi çalışmasında öncelikle Zerrûk'un hayatı hakkında bilgi vermiş, *Kavâidü't-tasavvuf* la ilgili bazı genel tespit ve değerlendirmelerde bulunduktan sonra *Kavâid*'in her maddesini incelemiştir.

Kavâid'le ilgili yapılmış olan diğer bir çalışma ise Ghulam Shams ur Rehman'ın Exeter Üniversitesi'nde 2009 yılında yapılmış olan "A Critical Edition of Qawaid al-Tasawwuf" adlı doktora tezidir.¹³ Söz konusu çalışma içerik bakımından bir önceki teze oldukça benzemektedir.

¹⁰ Fatih Ali Hasenîn Muhammed Şerîf, *Lemeânü'l-burûk fî sîreti Mevlânâ Ahmed Zerrûk*, Câmîatü Hurtûm, Sudan 2002.

¹¹ Muhammed Tayyib, *Şeyh Ahmed Zerrûk*, Dâru's-sekâfe, Dârulbeyzâ 2005.

¹² Zaineb S. Istrabadi, *The Principles of Sufism (Qawaid al-Tasawwuf): An Annotated Translation With İntroduction*, Indiana University Faculty of Graduate School (Degree of Doctor), United States of America 1987.

¹³ Ghulam Shams ur Rehman, *A Critical Edition of Qawaid al-Tasawwuf*, University of Exeter Philosophy in Arab and Islamic Studies (Degree of Doctor), England 2009.

Şeyh Zerrûk'un hayatı ve düşünceleri üzerine Ali Fahmi Khushaim'in "Ahmad Zarruq His Life and Works" Durham Üniversitesi'nde 1971 yılında yapmış olduğu doktora çalışması bulunmaktadır.¹⁴ Huşeym, bu tezini *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye* -yukarıda bu eseri tanıtmıştık- adıyla Arapça olarak neşretmiştir.

Zerrûk'la ilgili yapılan diğer bir çalışma ise Scott A. Kugle'ın 2006 yılında yayımlanan *Rebel Between Spirit and Law* adlı eseridir.¹⁵ Bu çalışmasında Kugle, Zerrûk'un mutedil İslam anlayışına dikkat çekmiş ve Zerrûk'u Amerika'lı sûfi Hamza Yusuf ile mukayeseli olarak ele almıştır.

Ghulam Shams ur-Rehman'ın "Conflict with the Scholars or Rihlah Ilmiyah: A Biographical Assessment of Ahmad Zarruq" isimli bu makalesi ise Zerrûk'un hayatı hakkında genel bilgi vermektedir.¹⁶

Bütün bu çalışmalardan anlaşıldığı üzere Zerrûk'un düşünce yapısı ve görüşleri Batı'da oldukça ilgi görmüş ve araştırılmıştır. Ancak onun hakkında yapılan çalışmaların çoğu fikhî ve tasavvufî yönünü ön plana çıkarmakta olup bizim çalışmamız bu yönüyle diğerlerinden farklılık arz etmektedir.

¹⁴ Ali Fahmi Khushaim, "Ahmad Zarruq His Life and Works" Durham University Faculty of Arts (Degree of Doctor of Philosophy), England 1971.

¹⁵ Scott A. Kugle, *Rebel Between Spirit and Law: Ahmad Zarruq, Sainthood and Authority in Islam* Indiana University Press, United States of America 2006.

¹⁶ Ghulam Shams ur Rehman, "Conflict with the Scholars or Rihlah Ilmiyah: A Biographical Assessment of Ahmad Zarruq", *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, c. 32, no.: 2 (2012), ss. 383-394.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMED ZERRÛK'UN, YAŞADIĞI ASIR, COĞRAFYA VE HAYATI

Çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle Şeyh Ahmed Zerrûk'un yaşadığı asrın siyâsî-sosyal ve ilmî-kültürel durumunu ana hatlarıyla ele alacak, müteakiben Şeyh Zerrûk'un hayatı hakkında bilgi vereceğiz. Ayrıca onun ilmî kişiliğini; hocaları, talebeleri ve eserleri çerçevesinde inceleyeceğiz.

I. ZERRÛK'UN YAŞADIĞI ASRA GENEL BAKIŞ

Bir ilim adamının yetişmesinde yaşadığı asırda meydana gelen siyâsî olaylar ile o dönemin fikrî, sosyal, kültürel ve ilmî durumunun etkili olduğu bir hakikattir. Bu bakımdan Şeyh Zerrûk'u yaşadığı dönemden bağımsız olarak değerlendirmek, onu eksik anlamamıza sebep olacaktır. Bu nedenle bu kısımda Zerrûk'un yaşadığı dönemin siyâsî-sosyal ve ilmî-kültürel durumunu kısaca ele almaya çalışacağız.

A. SİYÂSÎ-SOSYAL DURUM

XV. yüzyıl Mağrib (günümüzdeki Fas) ve genel olarak Batı İslâm dünyası (Kuzey Afrika ve Endülüs topraklarını için alan bölge) için oldukça buhranlı bir dönemi teşkil etmektedir. Ahmed Zerrûk, bu kritik dönemin 842-899/1442-1493 yılları arasında yaşamış ve Fas'ta yetişmiş bir âlimdir. O, siyâsî ve sosyal anlamda tam bir belirsizliğin, bir yandan yıkılışın ve diğer yandan yeniden varolma mücadelesinin yaşandığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. Mağrib, söz konusu zamanda Merînî ve Vattâsî Devleti'nin hâkimiyeti altındadır. Bu coğrafyada yaklaşık üç asır hüküm süren Merînîler, 759-869/1358-1465 yılları arasında çocuk yaşta sultanlar tahta geçirilmesi ile ülkeyi vezirlerin yönetmesi ve bu vezirlerin kendi

akrabalarını devlet işlerinden sorumlu tutması ve halka zulmetmesi gibi sebeplerle gerileme ve hatta bir çöküş sürecine girmiştir.¹⁷ Merînî Devleti'nin son sultanı olan Ebû Muhammed II. Abdülhak b. Ebû Saîd Osman, 820-846/1420-1442 yılları arasında hükümdarlık yapmış ve en uzun tahtta kalan Merînî sultanı olmuştur. Ancak bu dönemde ülke, içte ve dışta çok ciddi sarsıntılar yaşamıştır. Bir yandan kıtlık ve kuraklık ülkeyi ekonomik sıkıntılara sürüklerken diğer yandan ülkenin doğusunu ve batısını kasıp kavuran korkunç veba hastalığı, Mağrib'in neredeyse tamamında etkili olmuş ve çok sayıda can kaybına sebep olmuştur. Bütün bu olumsuzluklar siyâsî hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca Sebte (817/1415), Kasrüssağır (862/1458) ve Tanca (868/1464) Portekiz tarafından işgal edilmiş ve ülke halkı katliama uğramıştır.¹⁸

Sultan Abdülhak, devletin içinde yaşanan ekonomik krizi gidermek için yahudi tüccarların sultana hizmetlerinden dolayı vezirlik görevini Vattâsî ailesinden alıp Hârûn ve Şâvîl isimdeki iki yahudiyi vezirlik makamına getirmiştir. Bunun sonucunda yahudiler ülkede önemli mevkilere yükselmiş ve halk üzerinde baskı kurmaya başlamıştır.¹⁹ Fas'ta önemli bir nüfuza sahip olan ve haksızlığa karşı dik duruşuyla bilinen Ahmed Zerrûk, bu hususta sultana tepkisini ortaya koymuş ve bundan sonra onunla Karaviyyîn Camii'nde namaz kılmayacağını ifade etmiştir. Görüldüğü üzere Şeyh Zerrûk, döneminde yaşanan birtakım siyâsî olaylara sessiz kalmamış, yeri geldiğinde idarecileri eleştirmiş, doğruyu açıkça söylemekten çekinmemiştir. Hatta bu hususta o, zaman zaman şeyhinin ikazlarına maruz kalmıştır.²⁰

Öte yandan yahudi vezirlerin yaptığı zulümler tebaanın öfkesini iyice artırmış ve söz konusu vezirler halk tarafından öldürülmüştür. Bu arada ülkede oldukça etkin olup çok sayıda müridi bulunan ve insanlar tarafından çok sevilen Süleyman el-

¹⁷ Merînîler Devleti hakkında genel bilgi için bk.: Ceran, "Merînîler" *DİA*, XXIV, ss. 192-199; Ceran, *Fas Tarihi*, ss. 209-314. Merînîler Dönemi'nde siyâsî ve ilmî durum hakkında bilgi için bk.: Abdullah Kennûn, *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî*, I, 175-228.

¹⁸ Georges Drague, *Esquisse d'Histoire Religieuse du Maroc* (Confréries et Zaouïas), s. 47. Kaynaklarımız arasında bulunan Fransızca eserlerin tercümesinde Moulay Sultan Slimane Üniversitesi Öğr. Üyesi Fakih el-İdrisî'ye teşekkür ederim.

¹⁹ Nâsırî, *el-İstikâ*, II, 168.

²⁰ Zerrûk, *Fevâid min künnâs*, s. 63.

Cezûlî'nin (ö. 870/1465) sultan tarafından öldürtüldüğü şâyiası yayılmıştır. Bu olayı müteakiben Cezûlî'nin müridlerinden olan Amr b. Süleyman, şeyhi Süleyman el-Cezûlî'nin vefatından sonra kendisine Allah'tan vahiy geldiğini ve Hızır'dan ders aldığını iddia ederek etrafında müridler toplamaya başlamıştır. Zerrûk, şeyhinin ölümünden yararlanmak isteyen bu müridin yaptıklarını sert bir şekilde eleştirmiş, Amr b. Süleyman'ın etrafında toplanan insanları mürid yerine merîd (âsi) olarak nitelendirmiştir. Hatta daha ileri giderek bu kimselere karşı mücadele etmeyi cihad olarak gördüğünü açıkça beyan etmiştir.²¹

Halk arasında yaşanan karmaşalar birtakım muhâlif grupları etkilemiş ve bunlar, sultanı görevden azledip yerine İdrîsî ailesinden Şerif Ebû Abdullah el-Hafîd'i geçirmiştir. Şehirden kaçmaya çalışan sultan Abdülhak, Hafîd'in emriyle yakalatılıp öldürülmüştür. Böylece yaklaşık iki buçuk asır hüküm süren Merînîler Devleti 869/1465 yılında resmen sona ermiştir.²²

Son Merînî hükümdarı olan Abdülhak'ın öldürülmesinden sonra halk, onun yerine geçen İdrîsî ailesinden Şerîf Ebû Abdullah el-Hafîd'e biat etmiştir. Ancak yaklaşık yedi yıl sonra Vattâsî ailesinden olan Muhammed b. Yahyâ eş-Şeyh, iktidarı Hafîd'in elinden alarak 955/1472 tarihinde Vattâsîler Devleti'ni kurmuştur.²³ Vattâsîler, Mağrib topraklarının tamamında değil, yalnızca Fas ve civarında hâkimiyet kurmuşlardır. Öte yandan aynı dönemde Mağrib'in diğer bölgelerinde ve özellikle Endülüs'te müslümanlar varlık mücadelesi vermekteydi. 897/1492'de Gırnata'nın düşmesiyle Endülüs İslâm Devleti yıkılmış, müslümanlar Portekizliler tarafından zulme uğramış ve halk Cebel-i Tarık boğazını geçerek diğer İslâm ülkelerine sığınmaya çalışmıştır. Bütün bunların yanında İspanyollar, Kristof Kolomb'un keşif seyahatlerinde üs olarak kullanması için Melîle'yi işgal etmiştir (905/1500). Bu olaylar karşısında tahtını korumayı başaran Muhammed eş-Şeyh 909/1504'de ölmüştür. Muhammed eş-Şeyh'in ölümünden sonra tahta Muhammed el-Burtugâlî geçmiş ve 909-932/1504-1526 yılları arası içten ve dıştan gelen istilâ teşebbüslerine karşı mücadele etmiştir. Burtugâlî'nin ölümünden sonra kardeşi tahta

²¹ Nâsırî, *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, II, 186-187.

²² Hüseyin Mü'nîs, *Târihu'l-Mağrib ve hadâratuh*, II/3, 67-68; Auguste Cour, *L'établissement des Dynasties*, ss. 37-38.

²³ Nâsırî, *el-İstiksâ*, IV, 97; İbrahim Harekât, "Fas-Tarih", *DİA*, XII, 189.

geçmiş, ancak taht mücadelelerinin etkisiyle iyice zayıflayan Vattâsîler, Marakeş'te bulunan Sa'dîler'in vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesine karşı yenilerek 961/1554 yılında resmen yıkılmıştır.²⁴

B. İLMÎ-KÜLTÜREL DURUM

Merînî sultanları Mağrib'teki ilmî faaliyetleri desteklemiş, ülkenin büyük merkezlerine medreseler yaptırmış ve yükseköğrenime yönelik müesseseler inşa etmişlerdir. Kurulan bu medreseler vasıtasıyla sadece şehir merkezlerinde değil, kırsal kesimde de eğitim yaygınlaştırılmıştır. Vakıflar aracılığıyla kurulan medreselerde dînî ve diğer ilimler öğretilmiş ve Mâlikî fihhına ağırlık verilerek bu mezhebin Mağrib'te yaygınlaşması sağlanmıştır. Karaviyyîn Camii önemli ve büyük bir ilim merkezi hâline gelmiştir. Ayrıca başta Karaviyyîn Camii olmak üzere ülkede kızların eğitim gördüğü “Kız Medresesi” ve “Darü'l-fakîha” adında eğitim kurumlarının olduğu bilinmektedir. Şair ve edib olarak Sâre bt. Ahmed b. Osman, fakîhe olarak Ümmü Hâni el-Abdûsî, kız kardeşi Fâtıma ve Ümmü'l-Benîn²⁵ Mağrib'teki bu medreselerde yetişmiş önemli kadın âlimlerden bazılarıdır.²⁶

Sultanlar, Endülüs'ün işgalinden sonra Endülüs'ten Mağrib'e iltica eden âlimlere kucak açmış, sarayda ilmî sohbetler tertip ederek onlardan istifade etmişlerdir. Bunun yanında sultanlar, İbn Haldûn (ö. 808/1406) ve İbn Merzûk (ö. 781/1379) gibi meşhur ilim adamlarını önemli devlet görevlerinde istihdam etmişlerdir. Bu kişilerin devlet görevlerinde bulunması eğitimi müsbet mânada etkilemiştir. Özellikle İbn Haldûn, Endülüs eğitim modelini Mağrib'e taşımıştır. Buna göre Mağrib'teki eğitim sisteminin aksine lügat eğitiminden sonra Kur'ân-ı Kerîm hıfzı ve daha sonra diğer ilimlerin ta'limi söz konusudur. Bu hususta İbn Haldûn lügat eğitiminin öncelenmesi gerektiğini vurgulayarak söz konusu eğitim

²⁴ Hüseyin Mü'nis, *Târihu'l-Mağrib ve hadâratuh*, II/108-109.

²⁵ Ahmed Zerrûk'un ninesidir. “Ahmed Zerrûk'un ailesi ve doğumu” bölümünde kendisi hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁶ Abdülhâdi et-Tâzî, *Câmiu'l-Karaviyyîn*, II, 443.

şeklini Mağrib'te uygulamış, Mağrib'te ilmî münâkaşa geleneğinin diğer ülkelere göre zayıf olduğu tespitinde bulunarak bunu canlandırmaya gayret etmiştir.²⁷

Merînî sultanları arasında âlimler bulunmaktaydı. Meselâ Ebû İnân, Kur'ân ve hadis hâfızı idi. Ebü'l-Hasen el-Merînî ise dönemin etkin âlimlerinden oluşan ilim meclisleri kurarak huzur dersleri verdirmiştir. *Sahîhân*, Kâdî İyâz'ın *Şifâ-ı Şerif*'i ve Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliya*'sı huzur derslerinde okunan kitaplar arasındadır. Bunun yanında sultanlar, âlimleri kitap yazmaya teşvik etmiş ve bazı müelliflere hediyeler vermiştir. Meselâ Ebû Abdullah b. Ebî Zekeriyya el-Azefî'nin içkinin zararları hakkında yazmış olduğu hacimli kitabı ve İbnü's-Sebîl'in usturlabı, dönemin sultanları tarafından ağırlığınca altınla mükâfatlandırılmıştır.²⁸

Öte yandan Tunus'ta yer alan Câmîatü'l-Kayrevân (diğer adıyla Zeytûniyye Medresesi), Mağrib'in ilmî yapısını etkilemiştir. Önemli bir ilim merkezi olan Kayrevân, Mağrib ve Tunus arasında yapılan ilmî seyahatlerde uğrak yeri olmuş ve bilgi akışını sağlamıştır. Bilindiği kadarıyla bu hususta 683/1284 yılında Mağrib'ten Tunus'a ilk seyahat eden âlim İbn Rüşeyd es-Sebtî'dir. Bunun dışında Tunus'tan Mağrib'e seyahat edenler de olmuştur. 696/1296 tarihinde yolculuğa başlayan Ebü'l-Kâsım et-Tüceybî buna örnek olarak gösterilebilir.²⁹

Tefsir ve hadis ilminde Muhammed b. Yûsuf b. İmran (ö. 654/1257), kıraat ilminde Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Ensârî, İbn Rüşeyd (ö. 720/1321), İbn Berrî er-Ribâtî (ö. 733/1333) Muhammed b. Saîd b. Osman el-Endelûsî (ö. 777/1376) ve Ebû Abdullah Şerîşî (ö. 817/1415) dönemin meşhur âlimleri arasında zikredilebilir. Merînîler zamanında gelişme gösteren diğer bir ilim dalı ise fıkıhtır. Mağrib topraklarında yer alan Muvahhidler döneminin (524-667/1130-1269) ilk yıllarında Abdülmü'min b. Ali döneminde Mâlikî fikhına dair eserlerin birçoğu yakılırken³⁰ Merînîler döneminde durum tersine dönmüştür. Merînî sultanları, halka mezhep özgürlüğü sağlamanın yanında Mâlikî mezhebinin yeniden canlanmasına katkıda

²⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 490; Muhammed Menûnî, *Varakât an hadâratî'l-Merîniyyîn*, ss. 377-378, 382.

²⁸ Muhammed İsa el-Harîrî, *Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Merînî*, ss. 338-340.

²⁹ Muhammed el-Menûnî, *Varakât an hadâratü'l-Merîniyyîn*, s. 443.

³⁰ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Nâsirî, *İstiksâ*, II, 261; Özdemir, "Muvahhidler", *DİA*, XXXI, 410-411; İbrahim Harekât, "Fas-Dînî Hayat, Mezhep ve Tarikatlar", *DİA*, XII, 196.

bulunmuşlardır. “Fas fakîhi” olarak tanınan Abdülvâhid b. Ahmed el-Venşerîsî (ö. 955/1549) Vattâsî döneminin meşhur fakihlerinden biridir. O, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) “*el-Muhtasar*”ını şerhetmiş, Mâlikî fıkıh kâidelerini anlatan “*en-Nûru'l-muktebes*” isimli eseri yazmıştır.³¹ Ayrıca İbn Mansûr el-Mağrâvî'nin *el-Menâsikü'l-fikhiyye*'si, İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin *el-Medhal*'i ve İbn İmrân el-Abdûsî'nin *Takyîd ale'l-Müdevvene*'si Mâlikî fikhî üzerine yazılan dönemin meşhur eserlerindedir.

Merînîler döneminde Mağrib'te itikatta Eş'arî ve fıkıhta Mâlikî mezhebi, dînî hayatı şekillendiren mezheplerdir. Ayrıca tasavvufî hareketlerin çoğalmasında Fas'ta dînî hayata yeni bir çehre kazanmıştır. Bu hareketlerin başında, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî gibi meşhur sûfilerin hocası olan Ebû Medyen³² (ö. 594/1198) ve tarikatı Medyeniyye ile kendisinden sonra gelecek birçok tarikata kaynaklık edecek olan Şâziliyye tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî (ö. 655/1258) bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde sınır boylarında düşmana karşı koymak için kurulmuş olan ribatlar yerini zâviyelere bırakmış ve sûfiler Portekiz sömürgecilerine karşı direniş faaliyetlerine büyük destek sağlamıştır.³³ Meselâ, Merînîler'in son döneminde yaşayan ve Şâziliyye tarikatına bağlı olan Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465), on iki binden fazla olduğu söylenen müridiyle birlikte Mağrib'in dînî uyanışında oldukça etkili olmuş ve cihad faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.³⁴ Cezûlî'den sonra dönemin meşhur âlimlerinden olan Şeyh Zerrûk, aynı görevi üstlenerek Şâziliyye'nin en güçlü kollarından biri olan ve günümüzde hâlâ Fas, Cezâyir ve Libya'da etkisi devam eden Zerrûkiyye tarikatını kurmuştur.

Merînîler döneminde dînî ilimlerin yanı sıra diğer ilimlere de önem verilmiş ve bu alanlarda önemli âlimler yetişmiştir. Meselâ, coğrafya ve astronomi alanında İbnü'l-Bennâ el-Adedî (ö. 722/1323), tarihçi İbn Battûta (ö. 770/1368),³⁵ riyâzî ilimlerde Hasen b. Ali el-Merrâkuşî (ö. 660/1262), felsefede Muhammed b. Saîd b. Muhammed en-Neccâr (ö. 777/1376), tıp alanında İbn Şuayb Ahmed b. Muhammed

³¹ İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibas*, s. 180.

³² Ebû Medyen hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Hamide Ulupınar, *İbn Arabî'nin Mürşidi Ebû Medyen el-Mağribî*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2013.

³³ İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, s. 303.

³⁴ İbrahim Harekât, *es-Siyâse ve'l-muctemea fi'l-asri's-Sa'di*, ss. 334-336.

³⁵ A. Sait Aykut, “İbn Battûta”, *DİA*, XIX, 361-368.

el-Cüznaî (ö. 748/1348) ve Muhammed b. Yahya el-Azefî (ö. 767/1366) dönemin meşhur âlimlerinden birkaçıdır. Ayrıca İbn Haldûn, İbn Merzûk ve Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huzâî (ö. 788/1387) gibi âlimler bu dönemde şöhret bulmuş önemli tarihçilerdir.³⁶

II. AHMED ZERRÛK'UN HAYATI

Bu bölümde Şeyh Zerrûk'un hayatı hakkında bilgi vereceğiz. Onun hayatını ismi ve nesebi, ailesi, doğumu, eğitim hayatı, vefatı, zühd ve takvası başlıkları altında ele alacağız.

A. İSMİ VE NESEBİ

Tam adı Şihâbuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsâ el-Burnusî (البرنُسي)³⁷ el-Fâsî el-Mâlikî es-Sûfî'dir.³⁸ Bazı kaynaklarda "Burnusî" kelimesinin, Mağrib'in³⁹ kuzeyinde bir yer olan Benî Veryâkil kabilesine ait Bağâl sınırındaki Berânis mahallesinden geldiği bildirilmektedir.⁴⁰ Hatta Merînîler'in son döneminde vebanın yayılmasıyla halkın bu mahalleyi terk ettiğinden bahsedilmektedir.⁴¹ Bu hususta zikredilen diğer bir görüş ise Berânis'in, Fas⁴² ile

³⁶ Muhammed İsâ el-Harîrî, *Târihu 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs fi asri 'l-Merîniyyîn*, ss. 347-350.

³⁷ Bu nisbe, Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü 'l-ârifîn*'inde Berlüsî veya Burlusî (البرلُسي) olarak zikredilmiştir. Abdullah Kennûn'un *Mevsûât*'ında Bernusî (البرنُسي) olarak harekelenmiş, İbn Asker'in *Devhatü 'n-nâsir*'inde ise Bernûsî (البرنُوسي) olarak zikredilmiştir. Burnusî nisbesi daha fazla kaynakta yer aldığı için biz, bu nisbeyi kullanmayı tercih ettik. Bk.; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, I, 136; Kennûn, Abdullah, *Mevsûâtü meşâhiri ricâli 'l-Mağrib*, III, 5; İbn Asker eş-Şefşâvenî, *Devhatü 'n-nâsir*, s. 48. Burnusî (البرنُسي) nisbesinin geçtiği kaynaklar için bk.: Sehâvî, *ed-Dav' u 'l-lâmi*, I, 222; Tinbüktî, *Neylü 'l-ibtihâc bi tedrîzi 'd-dîbâc*, s. 116; İbn Meryem et-Tilimsânî, *el-Bustân fi zikri ulemâi ve 'l-evliyâi Tilimsân*, s. 121.

³⁸ Şeyh Zerrûk'un hayatı hakkında bilgi veren bazı tabâkat türü eserler şunlardır:

- Sehâvî, *ed-Dav' u 'l-lâmi*, I, 222.

- İbn Asker, *Devhatü 'n-nâsir*, ss. 48-49.

- Kettânî, *Selvetü 'l-enfâs*, III, 225.

- Tinbüktî, *Neylü 'l-ibtihâc*, s. 116.

- Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü 'ş-Şâziliyyeti 'l-kübrâ*, s. 134.

- İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü 'l-iktibâs*, ss. 111-113.

- İbn Meryem et-Tilimsânî, *el-Bustân fi zikri 'l-ulemai ve 'l-evliyâi bi-Tilimsân*, ss. 121-130.

- Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, I, 136.

- Abdullah Kennûn, *Mevsûâtü meşâhi 'r-ricâli 'l-Mağrib*, III, 5.

³⁹ Burada kastedilen Mağrib, günümüzdeki Fas topraklarıdır.

⁴⁰ Söz konusu yer için bk.: İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, III, 2428-2433.

⁴¹ Muhammed Tayyib, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk*, s. 14, 22.

⁴² Fas, Fas'da bir şehrin adıdır.

Tâze arasında ikâmet eden bir Berberî⁴³ kabilesinin adı olduğudur.⁴⁴ Ayrıca Zerrûk, doğduğu yer itibariyle et-Tâfernûsî, el-Bûrî ve el-Veryâkilî nisbelerine sahip olmakla birlikte yetiştiği ve yaşadığı bölge olması sebebiyle el-Fâsî nisbesiyle tanınmıştır. Künyesi Ebü'l-Fadl'dır.⁴⁵ Ancak o, daha çok "Zerrûk" sıfatıyla meşhur olmuştur. Bu sıfat, geçmişten bu yana Mağrib'te gözleri mavi olanlara verilmektedir. Şeyh Zerrûk bu yönüyle anne tarafından dedesine benzediği için bu sıfatla anılır olmuştur.⁴⁶

Zerrûk'un diğer bir nisbesi ise Muhammed el-Haddâr b. Îsâ'dır. Zerrûk, bu nisbeyi bir kasidesinin başında kendisini tanıtırken kullanmıştır. Bir rivâyete göre bu isim "الحَضَار" şeklinde yazılmakta olup ailesi geçimini sebzeçilikle temin ettiği için verilmiştir.⁴⁷ Diğer bir görüşe göre ise "الحَضَار" şeklinde yazılmaktadır ve bu isim Tileyvan beldesine yakın bir vadidir.⁴⁸ Zerrûk, eserine başlarken kendisini şöyle tanıtmıştır:

أحمدُ نجلُ أحمدَ الحضَار (او الخضار)

يقول راجي رحمة الغفار

المشتهر زَرَوْقُ بين الناس⁴⁹

البرنُسيّ الأصل ثم الفاسي

Şeyh Zerrûk'un asıl adı Muhammed olduğu hâlde babasının vefatından sonra ninesi ona babasının adını (Ahmed) vermiş,⁵⁰ kendisi de bu adı daha çok tercih ettiğini belirtmiştir.⁵¹

B. DOĞUMU VE AİLESİ

Şeyh Zerrûk,⁵² 22 Muharrem 846/1442'de⁵³ doğmuştur. Zerrûk'un doğumundan sonraki cumartesi günü annesi,⁵⁴ bir sonraki salı günü ise babası veba

⁴³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, III, 2428-2433.

⁴⁴ Zerrûk, *en-Nasîhatü'l-kâfiye*, 11.

⁴⁵ Zerrûk, *Usûlü't-tarîk*, s. 9 (mukaddimede yer alan bilgi); Muhammed Tayyib, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk*, ss. 14-17.

⁴⁶ İbn Meryem et-Tilimsânî, *el-Bustân fî zikri ulemâi ve'l-evliyâi bi-Tilimsân*, s. 123.

⁴⁷ Zerrûk, *Usûlü't-tarîka*, s. 9. Ayrıca bk.: İdris Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu'l-İslâhiyye*, s. 37.

⁴⁸ Abdullah Kennûn, *Mevsûât*, III, 5-6.

⁴⁹ Zerrûk, *Uyûbi'n-nefs ve devâuhâ*, ss. 19-20.

⁵⁰ Abdullah Kennûn, *Mevsûât*, III, 6.

⁵¹ Zerrûk, *Fevâid min künnâs*, s. 32.

⁵² Biz onu metinde bundan sonra Şeyh Zerrûk ismiyle zikredeceğiz.

salgınından dolayı vefat etmiştir. On yaşına kadar bakımını anne tarafından asıl adı Fâtıma olan ninesi Ümmü'l-Benîn üstlenmiştir. O dönemde Mağrib'te adı Fâtıma olanlara, Karaviyyîn Medresesi'ni inşa ettiren Fâtıma Ümmü'l-Benîn el-Fihriyye'ye atfen Ümmü'l-Benîn denilmekteydi. Bu sebeple ninesi Ümmü'l-Benîn adıyla anılmıştır.⁵⁵ Şeyh Zerrûk, on yaşında iken ninesi vefat etmiştir.⁵⁶

Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Zerrûk'a babasından da herhangi bir miras ya da gelir kalmamıştır. Dolayısıyla o, hem maddî hem de manevî olarak ninesinin sorumluluğunda büyümüştür.⁵⁷ Bunun yanında ninesine maddî olarak destek olmak amacıyla o, küçük yaşta kunduracılık yapmaya başlamış,⁵⁸ ninesinin vefatından sonra altı yıl kadar bu mesleğini devam ettirmiştir. On altı yaşına geldiğinde ise ilimle meşgul olmak amacıyla bu işi bırakmıştır. O, Fas'ta pekçok büyük âlimden ders almıştır.⁵⁹

Zerrûk'un evliliğine gelince o, başlangıçta evliliğe sıcak bakmazken arkadaşlarının ve sevenlerinin tavsiyesi ve ısrarıyla evlendiğini belirtmiştir. Beş kez evlenen Zerrûk, her evliliğinde rızkının daha çok genişlediğini belirtmiştir. İlk evliliğini h. 870 veya 873 yılında Fâtıma ez-Zelâğiyye ile yapmıştır. Bu eşinden Ahmed el-Eşğar adında bir oğlu olmuştur. İkinci evliliğini h. 875 yılında Medine'de yapmıştır. Üçüncü evliliğini h. 878 veya 884 yılında Bicâye/Licâye'de halasının kızı Lalla et-Tâhire ile yapmıştır. Bu eşinden ise Ahmed el-Ekber dünyaya gelmiş olup Zerrûk'un çocukları arasında en bilinenidir. Dördüncü evliliğini Mısır'da, son evliliğini ise Mısırâte'de Emetü'l-Celîl bt. el-Fakîh Ahmed el-Ulyânî el-Mısırâtî ile yapmıştır. Bu evliliğinden Ahmed Ebü'l-Fadl ve Ahmed Ebü'l-Feth adında iki oğlu ile Âişe adında bir kızı olmuştur.⁶⁰

⁵³ Abdullah Kennûn ise onun doğum tarihini 18 Muharrem olarak zikreder. Bk.: Kennûn, *Mevsûât*, III, 5.

⁵⁴ Annesi 23 yaşında iken vefat etmiştir. Bk.: Zerrûk, *Fevâid min künnâş*, s. 26.

⁵⁵ Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 190; Zerrûk, *Fevâid min künnâş*, s. 25; Karaviyyîn medresesini inşa ettiren Ümmü'l-Benîn için bk.: Mahlûf, *Şeceratü'n-nur*, I, 625.

⁵⁶ Zerrûk, *Fevâid min künnâş*, ss. 25-26; Kettânî, *Selvetü'l-enfâs ve muhâdesetü'l-ekyâs*, III, 225; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 116.

⁵⁷ Zerrûk, *Künnâş*, s. 28.

⁵⁸ Kennûn, *Mevsûât*, III, 6.

⁵⁹ İbn Meryem et-Tilimsânî, *el-Bustân fî zikri ulemâi ve'l-evliyâi Tilimsân*, s. 122; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 116.

⁶⁰ Zerrûk, *Fevâid min künnâş*, ss. 30-31. Ayrıca bk.: Muhammed Tayyib, *eş-Şeyh Ahmed Zerrûk*, ss. 86-90.

C. EĞİTİMİ VE SEYAHATLERİ

Yukarıda da değindiğimiz gibi Şeyh Zerrûk, çocukluğunu ninesi Ümmü'l-Benîn'in terbiyesinde geçirmiştir. Bu anlamda Zerrûk'un ilk eğitiminde ninesinin rolü büyüktür. Fakîhe ve sâliha bir kadın olan ninesi, ona tevhid, tevekkül ve imân konularında değişik yollarla ders vermiş; dînî kıssa ve menkıbeler anlatmıştır. Bu şekilde o, ninesinin terbiyesiyle beş yaşında namaza alışmıştır. Henüz küçük yaşlarda iken ilim öğrenmeye meraklı olan Zerrûk, çocuk denecek yaşta Kur'ân'ı hıfzetmiştir. Ayrıca o ninesi Ümmü'l-Benîn'in yanında ilim meclislerine katılmış, Ümmü Hânî el-Abdûsiyye ve kardeşi Fâtımâ gibi kadın fakihler arasında bulunmuş ve burada Ebû Nuaym el-Isfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*'sından dersler dinlemiştir.⁶¹ İlk medrese eğitimini ise yaklaşık on yaşında iken Süleyman el-Cezûlî'den (ö. 870/1466) almıştır. Bu dönemde o, müridlere ve ders aldığı hocalarına hizmet etmiştir. Onun zeki bir öğrenci olduğu hocaları tarafından fark edilmiştir. Bunun yanında mütevâzi ve hocalarına karşı saygılı olması sebebiyle sevilip takdir edilmiştir. Zerrûk, 16 yaşına geldiğinde ilim tahsil etmek için Fas'a gitmiş, burada kendi ifadesiyle birçok "fakîh" ve sûfi⁶² arasında bulunmuş, dönemin önemli fıkıh ve tasavvuf âlimlerinden ders almıştır. Zerrûk, h. 870 yılında Kâdirî şeyhi Zeytûnî'ye (ö. 911/1505) intisab etmiştir. Bir süre Bûktût isimli zâviyede kaldıktan sonra şeyhi Zerrûk'u bu zâviyeye müderris olarak tâyin etmiştir. Zerrûk, burada Cezûlî'nin bazı öğrencilerine ders verdiğini belirtmiştir.⁶³

Şeyh Zerrûk, 873/1464'te Fas'tan ayrılmıştır. Zerrûk'un Fas'tan ayrılma sebebi ilim öğrenmek, hac vazifesini yerine getirmek veya Fas'ta yaşanan siyâsî karışıklık ve istikrarsızlık olarak zikredilmekle birlikte, şeyhi Zeytûnî ile yaşadığı birtakım problemlerin söz konusu sebeplerin başında geldiği anlaşılmaktadır.

Zeytûnî ile yaşadığı birtakım sorunların tam olarak ne olduğu kaynaklarda farklı olarak zikredilse de⁶⁴ Zerrûk, şeyhinin verdiği bir sırrı ifşa etmekle kendisini

⁶¹ Zerrûk, *Künnâş*, ss. 44-45.

⁶² Müellif, metinde sûfi anlamını kastederek "fakir" kelimesini kullanmıştır.

⁶³ Zerrûk, *Künnâş*, s. 56.

⁶⁴ Bu hususta kaynaklarda geçen rivâyetlerden birisi şöyledir: Zerrûk, bir gün şeyhinin yanına girdiğinde onu sağında ve solunda iki kadınla görmüş, zâhire göre hüküm verip onun hakkında olumsuz düşüncelere kapılmıştır. Ancak şeyhi, Zerrûk'u imtihan etmek için böyle bir şey yaptığını

suçladığını belirtmiştir. Bu sır, hâlihazırdaki sultandan sonra ülkenin iki sultanın emrinde olacağını haber vermesi ile ilgilidir. Zerrûk, sırrı kimseye söylemediğine dair yemin etse de şeyhini buna inandıramamış, ayrıca şeyhine olan hürmetinden dolayı onu yalancı çıkarmak istememiştir. Ancak bu suçlama Zerrûk'u çok rahatsız ettiğinden Fas'tan uzaklaşmayı tercih etmiştir.⁶⁵

Zerrûk önce Bicâye'ye uğramış, sonra Kahire'de bir yıl kadar ikamet etmiştir. Burada kaldığı sürede Nureddîn et-Tensî (ö. 874/1469) ve Hâfız Sehâvî (ö. 902/1497) gibi hocalardan ders almıştır.⁶⁶ Hicrî 874-875 yıllarında hac vazifesini yerine getirdikten sonra tekrar Kahire'ye dönmüş ve hicrî 877 yılına kadar burada Cevcerî'nin yanında kalmış, dil ve usûl ilimleriyle meşgul olmuştur. Ayrıca Kahire'de Ezher Üniversitesi hocalarından ders alma imkânı bulmuştur. Mısır'da Şeyh Hadramî (ö. 895/1519) ile tanışmış ve bir süre yanında kalmıştır. Hatta bu sürede başına gelen bir olayı Şeyh Hadramî, Zeytûnî'nin Zerrûk'u cezalandırması olarak yorumlamıştır.⁶⁷ Bu sürede birçok müridi ve seveni olmuştur. Bir yılın sonunda Fas'a dönmüş, bir süre Fas'ta kalmıştır. Daha sonra Trablusgarb'ın 200 km doğusunda kalan Misrâte'ye yerleşmek üzere Fas'tan ayrılmış ve vefatına kadar burada ikâmet etmiştir.⁶⁸

Şeyh Zerrûk, Maşrık'ta ve Mağrib'te pek çok hocadan ders almıştır. Aşağıda bir kısmını ayrıntılı bir şekilde tanıtacağımız Meşzâlî (ö. 866/1462), Ahmed Habbâk (ö. 870/1466), Şeyh Süleyman el-Cezûlî (ö.870/1466), Kavri (ö. 872/1467), Tensî (ö. 874/1469), Seâlibî (ö. 875/1471), Rassa' (ö. 894/1488), Ahmed b. Yezlîtnî el-Halevlû (ö. h. 895'ten sonra), İbn Zekerî ve Mâvâsî (ö. 896/1491) gibi âlimler Şeyh

belirterek aslında kadınlardan birinin (solundaki) dünyayı, ötekinin (sağındaki) ahireti temsil ettiğini ifade etmiş ardından Zerrûk'u yanından kovmuş ve artık Mağrib'te durmaması gerektiğini ona söylemiştir. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, I, 208.

⁶⁵ Zeytûnî'nin verdiği sır doğru çıkmıştır. Eserin muhakkiki ise Zeytûnî'nin bu sırrı keşf ile söylemediğini bilakis sultanlığı alacak olan Muhammed eş-Şeyh el-Vattâsî ile bu konuda müşâreket ettiğini belirtmiştir. Zerrûk, *Künnâş*, s. 61.

⁶⁶ Sehâvî'den ders okuduğu bilgisi için bk.: Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, I, 222; İdris Azzûzî, Tensî'nin vefat tarihinden dolayı söz konusu tarihte ders okuduğu fikrine ulaştığını belirtmiştir. Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhû'l-islâhiyye*, s. 58.

⁶⁷ İbn Asker eş-Şefşâvenî, *Devhatü'n-nâşir*, ss. 48-49.

⁶⁸ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 118. Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 387. Zerrûk, *en-Nasihatü'l-kâfiye*, s. 12.

Zerrûk'un hocalarından bazılarıdır.⁶⁹ Sattî ve Abdullah el-Fahhâr'dan Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle* adlı eserini müzâkereli olarak okumuştur. el-Kavrî ve Zerhûnî'den⁷⁰ kıraat dersleri almıştır. Meccâsî'den ise Nâfî kıraatini ta'lim etmiştir. Ayrıca hocası Sehâvî ile İbn Hacer'in *Bülûğu'l-merâm*'ını okuyup müzâkere etmiştir.⁷¹

Şeyh Zerrûk, Doğu'yu ve Batı'yı gezdiğini, imkânı ölçüsünde nefislerin tedavi edilmesi için her türlü sebep ve imkânı kullandığını ifade ederek bütün bunları Hakk'ın rızasını ve yakınlığını kazanmak için yaptığını belirtmiştir.⁷²

D. ZÜHD VE TAKVASI

Şeyh Zerrûk, Tinbüktî'nin naklettiğine göre bazı âlimler tarafından şeriat ve tarikati birleştiren hakiki sûfî imamların sonuncusu olarak kabul edilmiştir. Tabakat kitaplarında pek çok kerameti olduğu⁷³ ve çok defa hacca gittiği belirtilmiştir.⁷⁴

Zerrûk şeyh, veli, ârif, vâsıl, sâlih, zâhid, fâzıl, âlim, âmil ve imam gibi sıfatlarla anılmış,⁷⁵ ayrıca onu kutub ve gavs olarak niteleyenler de olmuştur.⁷⁶ Zerrûk; lügat, tıb, tarih, edebiyat ilimlerinin yanında akâid, hadis, tefsir, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerdeki derinliği ile dikkat çekmiştir. Dolayısıyla o, zâhirî ve bâtınî ilimlere hâkimiyetiyle meşhur olmuştur.⁷⁷

Abdullah Kennûn, Şeyh Zerrûk için şöyle demiştir: “Âlimlerimiz Şeyh Zerrûk'a “muhtesibü'l-ulemâ ve'l-evliya” adını vermişlerdir.⁷⁸ Bu, çok önemli bir

⁶⁹ Ömer b. Kâsım Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâtü'l-Mâlikîyye*, I, 386.

⁷⁰ Zerrûk'un Künnâş'ında bu isim ez-Zerhûnî olarak yazılmıştır. Fakat muhakkik, bu ismin hatalı yazıldığını belirtmiştir. Söz konusu olan şahsın tam adı, Nureddîn Muhammed b. Ali er-Rahûnî'dir. Adını Fas'ın kuzeyindeki Rahûne kabilesinden almıştır. Bu kabile Kur'an okuyuşuyla meşhurdur. Bu zât, fıkıh, ferâiz ve Arapça ilimlerinde mütehasstır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 54.

⁷¹ Zerrûk, *Künnâş*, s. 53; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, I, 222.

⁷² Zerrûk, *Usûlü't-tarîka*, s. 15.

⁷³ Kerametlerinin anlatıldığı yerler için bk.: Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübra*, ss. 136-137.

⁷⁴ Zerrûk, *Künnâş*, s. 29; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 119; İbn Meryem, *el-Bustân*, s. 126; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 267.

⁷⁵ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 386.

⁷⁶ İbn Meryem, *el-Bustân*, s. 121.

⁷⁷ Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 188.

⁷⁸ Bu tabir, “ulemâyı ve evliyayı sorgulayan ve gerektiğinde eleştiren” anlamına gelmektedir.

sıfattır. İslâm âlimleri arasında ondan başka hiç kimseye böyle bir muvaffakiyet verilmemiştir. Bu hususta ondan öncesi ve sonrası yoktur.”⁷⁹

Zerrûk, hayatını insanların ıslâhına adanmış ve onların rûhî terbiyesiyle meşgul olmuştur. O, sadece talebe yetiştirmekle yetinmemiş, avama yönelik dersler vererek toplumun ıslahını hedeflemiştir. Zira o bunu *emr-i bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker* vazifesi olarak görmüştür. Ayrıca ilmiyle âmil olması, tevâzu sahibi, iffetli, zâhidâne bir hayat sürmesi, siyâsî ve maddî talepleri reddetmesi onu başarılı kılan unsurlardandır.⁸⁰

E. VEFATI

Şeyh Zerrûk, Safer ayında 899/1494'te halvet⁸¹ hâlindeyken vefat etmiştir.⁸² Onun h. 10. asırda yaşamak istemediği ve bunun için dua ettiği nakledilmektedir.⁸³ Kabri, Libya'nın başkenti Trablus yakınlarında bulunan Mısrâte şehrinin bir köyü olan Bâtıkrân'dadır.⁸⁴ Kabri Libya'daki Kaddâfi yönetimine karşı halk ayaklanması sırasında tasavvuf karşıtı bir grup tarafından 25 Ağustos 2012 tarihinde tahrip edilmiştir.⁸⁵ Şeyh Zerrûk'un vefatının ardından müridlerinden Ahmed b. Abdurrahman kabrinin yanına bir cami yaptırmış, ziyaretçilerinin artması sebebiyle burası zâviye işlevi görmeye başlamıştır. Burada uzun yıllar şer'î ilimler okutulmuştur.

Zerrûk fakir doğmuş, fakir olarak yaşamış ve öyle vefat etmiştir. O, geriye miras olarak Mısrâte'li biriyle ortak olduğu bir at, beyaz bir hırka, cübbe, yün bir elbise ile şeyhi Hadramî'nin hediye etmiş olduğu on dört ciltlik bir eser ve tesbih bırakmıştır. Ayrıca bir kısmı kendi eserlerinden oluşan bir kütüphanesi kalmıştır. *Künnâş*, İbn Arefe'nin *Muhtasar*'ı, Vânûğî (ö. 819/1416) ve Meşzâlî'nin (ö. 866/1462) *el-Müdevvene* üzerine hâşiye çalışmaları, Şeyh Halîl'in *el-Müdevvene*'si,

⁷⁹ Zerrûk, *en-Nasîha*, s. 12.

⁸⁰ Muhammed b. Ahmed b. Şakrûn, *Mezâhiru's-sekâfeti'l-Mağribiyye*, ss. 75-76.

⁸¹ Halvetle ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Süleyman Uludağ, "Halvet", *DİA*, XV, 386-387.

⁸² Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 118; Nâsırî, *el-İstiksâ*, II, 170.

⁸³ Bu bilgiye sadece Zerrûk'un *Kavâid* tercümesinin mukaddime kısmında rastladık. Bk.: Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, s. 35.

⁸⁴ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, III, 225; İbn Meryem, *el-Bustân*, s. 126.

⁸⁵ Baş, "Zerrûk", *DİA*, XLIV, 298.

Şeyh Bahrâm'ın *Şâmil*'i, İbn Asker'e yazmış olduğu şerhi, İbn Ferhûn'un *Dibâcü'l-müzheb*'i, *Kavâid*'i, tıp ilmiyle ilgili bir cüz, Venşerîsî'nin *Kavâidu'l-fıkh*'ı, Zerkeşî ve Sübkî'nin usûl-i fıkhâ dair eserleri, *Bülûğu'l-merâm*, Belâlî'nin *İhtisaru İhyâi ulûmi'd-dîn*'i, kendi hattıyla yazmış olduğu hadis ilmiyle ilgili cüz, Taftazânî'nin akide ilmiyle ilgili şerhi, Seâlibî'nin tefsiri, İbn Hacer'in lügat ilmiyle ilgili cüzü, Kur'an tefsirinden bir cüz, Atâullah el-İskenderî'nin *Hikem*'i ve *Menhelü'r-revâ fi ilmi'l-hadîs*'i kütüphanesinde bulunan eserler arasındadır.⁸⁶

III. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Şeyh Zerrûk'un ilmî kişiliğinin şekillenmesinde hocalarının etkili olduğu şüphesizdir. Ayrıca onun talebeleri hakkında bilgi sahibi olmak, talebelerinin ondan nasıl etkilendiğini ve onun öğretilerinin ne derece benimsendiğini belirleyebilmek için gereklidir. Bunun yanında telif ettiği eserleri, Zerrûk'un hangi alanlarda daha çok çalışma yaptığı konusunda bizi aydınlatacaktır. Dolayısıyla bütün bu veriler, Şeyh Zerrûk'un ilmî yönü hakkında bize bir perspektif sağlayacaktır.

A. HOCALARI

Şeyh Zerrûk, hayatı boyunca Mağrip'ten Maşrik'a pekçok hocadan ders almıştır. Mağrib ve Mısır'daki hocalarını ayrı olarak ele almamızın sebebi, bu beldelede bulunduğu sürenin ve ders aldığı hoca sayısının fazla olmasıdır. Zerrûk'un hocalarını incelerken özellikle kendilerinden hadis eğitimi aldığı ya da ilmî hayatında tesirleri daha fazla görülen hocaları hakkında geniş bilgi verecek, bunun yanında -tespit edebildiğimiz- diğer hocalarına çalışmamızın hacmini artırmamak için dipnotta işaret etmekle yetineceğiz.

1. Mağrib'teki Hocaları

Şeyh Zerrûk ilk eğitimini doğduğu yer olan Mağrib'teki hocalarından almıştır. O, 27 yaşına kadar Mağrib'te yaşamış ve burada, meşhur birçok âlimden ders almıştır.

⁸⁶ Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 191-192.

a. Ebû Süleyman el-Cezûlî el-Hasenî

Ebû Süleyman el-Cezûlî el-Hasenî (ö. 870/1466) fakîh, âlim ve mürşid olarak bilinir. Cezûlî, menkıbelere konu olmuş, kerâmet sahibi bir âlimdir. zâhirî ve bâtinî ilimlerde söz sahibi olan bu âlimden pek çok kişi gibi Zerrûk da istifade etmiştir. Onun on iki binden fazla müridinin olduğu söylenir. Şeyh Zerrûk da Cezûlî'nin müridlerinden biridir.⁸⁷ Daha önce belirttiğimiz üzere Şeyh Zerrûk, ilk tedrisini Cezûlî'den almış, yaklaşık on yaşındayken tekkede Cezûlî'ye ve müridlerine hizmet etmiştir.⁸⁸

b. Ebû Abdillâh el-Kavrî

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Ahmed el-Lahmî'dir (ö. 872/1467). Hicrî IX. asrın başında doğan Kavrî, doğum yeri itibariyle el-Meknâsî, köken olarak Endelûsî nisbesiyle anılsa da daha çok el-Kavrî ve el-Fâsî nisbesiyle meşhur olmuştur.⁸⁹ O, Ebü'l-Hasen b. Yusuf'tan Arapça, matematik ve ferâiz dersleri almıştır. Bunun yanında İbn Câbir el-Ğassânî'den yedi kıraat üzere Kur'ân eğitimi almıştır. Hâcc b. Azzûz diye de bilinen Şeyh Ebû Abdillâh b. Abdülaziz'den ise hadis, tarih, siyer ve tıb dersleri almıştır. Aynı zamanda tarihçi olarak tanınan Kavrî, İbn İshâk'ın *es-Sîre*'sinin Abdülmelik b. Hişâm rivâyetini nakletmiştir. Ebû Muhammed Abdullâh el-Abdûsî, onun hadis hocalarındandır. Ebü'l-Kâsım et-Tazğadrî ve Ebû Muhammed el-Abdûsî Kavrî'nin Fas'ta ders aldığı hocalarından bir kısmıdır.⁹⁰

Kavrî'nin meşhur talebeleri arasında Şeyh Zerrûk başta olmak üzere İbrahim b. Hilâl el-Feylânî ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* adlı eserinin şârihlerinden biri olan Abdullâh b. Ahmed ez-Zemûrî gelir. Diğer talebeleri ise İbn Ğâzî, Kâdî Meknâsî, Ebü'l-Hasen ez-Zekkâk ve Ebû Mehdî el-Me'vâsî'dir. İbn Ğâzî, Kavrî'den *Muvatta*'ın Yahyâ el-Leysî rivâyetini ezberle (zabtan) okuduğunu belirtmiştir.⁹¹

⁸⁷ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 380-381; Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc*, II, 181.

⁸⁸ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 380-381; Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, s. 193; Zerrûk, *Usûli't-tarîk*, ss. 11-12.

⁸⁹ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, II, 130.

⁹⁰ İbn Ğâzî, *el-Fihrist*, ss. 65-70; Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, II, 130; Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc*, II, 184-185.

⁹¹ İbn Ğâzî, *el-Fihrist*, s. 65.

Zerrûk, Kavri'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini ve *el-Câmiu't-Tirmizî*'yi çokça dinlediğini, İbn Ataullah el-İskenderî'nin (ö. 709/1309)⁹² *et-Tenvîr fî iskâti't-tedbîr*'ini okuduğunu belirtmiştir. Abdulhak el-İşbîlî'nin (ö. 581/1185) *el-Ahkâmü's-Suğrâ*'sının tüm hükümlerini öğrendiğini ifade etmiştir.⁹³ Ayrıca Zerrûk, hocası Kavri'nin Kurtubî'nin *Muhtasar-ı Müslim*'ini hafızasından kendisine naklettiğine yer vermiştir.⁹⁴ Kavri, dönemin önemli hafızlarından olup yedi kıraat üzere icazet almıştır. Bunun yanında o, Fas müftülüğü yapmış büyük bir imamdır. Sekiz cilt hacmindeki *Şerhu ale'l-muhtasar*, onun en çok tanınan eseridir. Kavri, 872/1467 yılında Zilkâde ayında Fas'ta vefat etmiştir.⁹⁵

c. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh ez-Zeytûnî (ö. 911/1505) veli, keramet sahibi Fas'lı bir âlimdir. Şeyhu's-şuyûh olarak tanınan ve Kâdirî olan⁹⁶ Zeytûnî'nin Şeyh Zerrûk, h. 870'te Bûktût zâviyesinde hizmetine girmiş ve bir süre yanında bulunmuştur. Ancak aralarında çıkan bir problem sonucunda Şeyh Zerrûk'un h. 874'te doğuya seyahat ettiği nakledilmiştir.⁹⁷

Zerrûk, eserinde hocasıyla yaşadığı bu probleme değinmiştir. Zeytûnî, Zerrûk'la birlikte Ebû Ya'zâ'nın kabrini ziyaret esnasında ona birtakım sırlar vermiş ve Zerrûk'un bu sırları ifşâ ettiğini iddia etmiştir. Zerrûk, verilen bu sırrı kimseye söylemediğine dair yemin etse de şeyhi kendisine inanmamış ve artık o, bu durumun kendisi için bir imtihan olduğunu anlamıştır. Bir gün rüyasında hocasının ona kırk gün ceza verdiğini görmüş ve o, şehirden ayrılmaya karar vermiş, Ebû Medyen'in kabrini ziyaret etmek üzere Mağrib'ten Tilimsân'a doğru yola çıkmıştır. Zerrûk, rüyayı gördükten tam otuz dokuz gün sonra Tilimsân'a varmış ve kırkıncı gün kabir

⁹² Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Ataullah İskenderî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, s. 116.

⁹³ Timbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 116.

⁹⁴ Zerrûk, *Künnâs*, s. 45.

⁹⁵ Nâsırî, *el-İstiksâ*, II, 170.

⁹⁶ Zeytûnî'nin Kâdirî olduğu meselesi tartışmalıdır. Zira onun Şâzilî olduğunu ileri sürenler de vardır. Hüseyim, Zeytûnî'nin Şâzilî olduğunu savunmuş; öte yandan Zaineb Istrabadi ve Kugle ise Kâdirî olduğu görüşünü benimsemiştir. Kaynaklar için bk.: Istrabadi, *The Principles of Sufism*, s. 20; Hüseyim, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 36, Kugle, *Rebel Between Spirit and Law*, s. 70. Ayrıca bk.: Ghulam Shams ur Rehman, "Conflict with the Scholars or Rihlah Ilmiyah: A Biographical Assessment of Ahmad Zarruq", s. 386.

⁹⁷ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, I, 208.

ziyaretini tamamlamıştır. Ziyaretin sonucunda farklı bir ruh hâline girdiğini ve oldukça rahatladığını ifade etmiştir.⁹⁸ Zeytûnî, memleketi Fas'ta 911/1505 yılında vefat etmiştir.⁹⁹

d. Diğer Hocaları

Şeyh Zerrûk'un diğer hocaları ise şöyle sıralanabilir:

- Ahmed b. Muhammed el-Fiştâlî (ö. 856/1452),¹⁰⁰
- Muhammed b. Ali el-Büsî el-Kalesâdî (ö. 891/1486)¹⁰¹
- Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Musa el-Abdûsî (ö. 849/1445),¹⁰²
- Ebü'l-Abbas Ahmed b. Saîd el-Meknâsî el-Fâsî (ö. 870/1466),¹⁰³
- Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Abdirrahman el-Enfâsî (ö. 860/1456),¹⁰⁴
- Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 856/1452),¹⁰⁵

⁹⁸ Zerrûk, *Künnâş*, ss. 56, 60-61, 66-67.

⁹⁹ Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, I, 208.

¹⁰⁰ Tam adı Süleyman b. Ahmed b. Muhammed Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Fiştâlî'dir. Künyesi Ebü'l-Abbas'tır. Fas'lıdır. O, aynı zamanda Zerrûk'un ninesinin dayısıdır. Benî Veryâkil kabilesine komşu olan Fiştâliyye kabilesine nisbetle bu ismi almıştır. Fakîh bir zattır. Kur'an'a göstermiş olduğu ihtimamla bilinir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, ss. 41-42. İmam Gazzâlî'nin silsilesinden el-Liânî'ye bağlıdır. Bk.: İbn Sevede, *İthâfu'l-metâli'*, 1, 76.

¹⁰¹ Tam adı Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kuraşî el-Endelûsî el-Büstî, künyesi Ebü'l-Hasen'dir. Ancak Kalesâdî adıyla bilinmektedir. Mâlikî olup h. 815 yılında doğmuştur. Ferâiz ve matematik eğitimi almıştır. İlk önce Endülüs'te dersler almış ardından maşrik civarına yine ilim seyahatine çıkmıştır. Bu alanda eserler yazmıştır. *et-Tabsirat fi'l-ğubar* ve *el-Kânûn fi'l-hisâb* bu eserlerinden bazısıdır. İbn Haver ve İbn Merzûk burada eğitim aldığı hocalarındandır. Süyûtî, *Nazmü'l-ukyân fi a'yâni'l-a'yân*, s. 131; Abdülhayy el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 962.

¹⁰² Zerrûk, kendisi daha kundaktayken Abdûsî'nin kucığına verildiğini ifade etmiştir. O, çocuk denecek yaştaiken ninesi, Abdûsî'nin iki kız kardeşi olan Ümmü Hânî ve Fâtıma ile *Hilye* okumak için evlerine giderken onu yanında götürmüştür. Bu şekilde küçük yaşlardan itibaren Abdûsî ile görüşme imkânı olmuştur. Abdûsî, ömrünün sonlarına doğru iki yıl kadar Karaviyyîn'de ders vermiştir. Zerrûk, onun fıkhu'l-hadis ve hukuk alanında geniş bir bilgiye sahip olduğunu belirtmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, ss. 44-45. Fâsî nisbesiyle anılır. Ebü'l-Kâsım el-Abdûsî'nin kardeşinin oğludur. Muhaddislik yönü ön planda olmuştur. Bk.: Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 231.

¹⁰³ Habbâk ismiyle meşhur olmuştur. Abdûsî'den sonra Karaviyyîn Camii'nin hatipliğini yapmıştır. Şair, mutasavvif ve fakîh olarak tanınmıştır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 47; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 125; İbnü'l-Gâzî, *Cezvetü'l-iktibâs*, ss. 110-111.

¹⁰⁴ İbn Yûnus olarak bilinir. Endülüs Camii hatîbi ve imamlığını yapmıştır. O, *el-Müdevvene*'yi çokça okutmuştur. Bu eseri onun kadar güzel ta'lim edenin olmadığı söylenir. Halkın kuraklık zamanı kendisinden dua talebine geldiği ve akabinde yağmurun yağdığı rivâyet edilmiştir. Zerrûk, bu zâtın arkasında çok namaz kıldığını belirtmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 48; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 336.

¹⁰⁵ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Medyûnî'dir. Ancak İbn Emlâl adıyla daha çok meşhur olmuştur. İbrahim b. Hilâl el-Feylânî talebeleri arasındadır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 48; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 531.

- Ebû Ali Hasen b. Mendîl el-Mağîlî (ö. 864-866/1459-1465),¹⁰⁶
- Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Sâlih (ö. 860/1456),¹⁰⁷
- Ebû Abdillâh el-Attâr,¹⁰⁸
- Abdullah et-Tüceybî (ö. 887/1482),
- Ebû Sâlim İbrahim b. Muhammed et-Tâzî (ö. 866/1461),¹⁰⁹
- Muhammed b. Hasen es-Serrâc (ö. 887/1482),¹¹⁰
- Abdurrahman el-Meccâsî,
- Ali es-Sattî,
- İsâ el-Mâvâsî (ö. 896/1491),¹¹¹
- Ebû Zekeriyya (ö. 870/1466),
- Abdullah el-Fahhâr,
- Ebû Abdillâh el- Meşzâlî (ö. 866/1462),¹¹²
- Ümmü Hânî el-Abdûsiyye (ö. 860/1456),
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-İcl el-Vezrvâlî (ö. 856/1452),¹¹³
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen en-Nîcî (ö.881/1476),¹¹⁴
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. İsâ b. İlâl el-Masmûdî (ö. 884/1479),
- Yahyâ b. Ebî Ya'zâ (ö. 889/1484).¹¹⁵

¹⁰⁶ İnâniye Medresesinde imamlık yapmıştır. Ebû Medyen İsâ b. İlâl'den ders okumuştur. Zerrûk, *Karaviyyîn*'de verdiği derslere katıldığını belirtmiştir. İbn Ğâzî de talebeleri arasındadır. Zerrûk, *Künnâş*, s. 49; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 380. Ayrıntılı bilgi için bk.: Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 162.

¹⁰⁷ Feylâlî nisbesiyle meşhur olmuştur.

¹⁰⁸ Zerrûk'un halasının/teyzesinin eşidir.

¹⁰⁹ Tam adı Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed et-Tâzî'dir. Muhaddis ve fakîh olması yönüyle bilinir. Takiyuddîn el-Fâsî'den ders okumuştur. Ebû Abdillâh el-Abdûsî ve İbn Merzûk'un torunundan icâzet almıştır. Şeyh Senûsî talebeleri arasındadır. Fıkıh ve hadis alanında eserleri vardır. Ayrıca pek çok kaside ve şiirleri bulunmaktadır. Bk.: Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 380; Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, s. 33.

¹¹⁰ Sirâcü's-Sağîr olarak bilinir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 55.

¹¹¹ Tam adı Ebû İsâ b. Ahmed b. Mehdî el-Mâvâsî el-Fâsî'dir. Fas ve Tilimsan âlimlerinden ders almıştır. Fas'ta vefat etmiştir. Bk.: Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 299.

¹¹² Tam adı Muhammed b. Ebî Kâsım b. Muhammed b. Abdüssamed'tir. Bicâye'de (Fas'ta bir yer adı) müftülük ve hatiplik yapmıştır. Bk.: Zirikî, *el-A'lâm*, V, 5.

¹¹³ İbn İcl olarak bilinen Fas'lı bir âlimdir. el-Medinetü'l-Beydâ'nın kadılığını yapmıştır. Zerrûk onu ninesiyile (baba tarafından) evlendirmiş ancak üç ay sonra bu zât vebadan vefat etmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 46; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, X, 109.

¹¹⁴ Üstadü's-sağîr İbn Hamâne isimiyile meşhur olmuştur. Yedi kıraati de bilen en-Nîcî, Zerrûk'a kıraat eğitimi vermiştir. Aynı zamanda o, nahiv âlimidir. Karaviyyîn Camii hatiplerindedir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 54, 85.

2. Mısır'daki Hocaları

Şeyh Zerrûk hayatında iki kez Mısır'a gitmiş olup her ikisi de hacca giderken Mısır'a uğramak suretiyle olmuştur. Mısır'a ilk ziyaretini h. 874 yılında, ikinci ziyaretini ise 876-877 yılları arasında gerçekleştirmiştir. Bu kısımda bu ziyaretleri neticesinde ders aldığı hocalarını ve okuduğu eserleri zikredeceğiz.

a. Hâfız Muhammed es-Sehâvî

Tam adı Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdîrrahman b. Muhammed es-Sehâvî'dir (ö. 902/1497). Sehâvî, 831/1428 yılında Kahire'de doğmuş ve ailesinin Mısır'ın Sehâ kasabasından göç etmesinden dolayı es-Sehâvî nisbesiyle anılmıştır. O, yedi yaşından itibaren İbn Hacer el-Askalânî'nin hadis derslerine katılmış ve bundan sonraki ilim hayatında İbn Hacer onun için önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca o, hocasının *Fethu'l-bârî*, *Tahrîcu'l-mesâbih* ve *Bulûğu'l-merâm* gibi eserlerini huzurunda okumuştur. Sehâvî, İbn Hacer'in vefatına kadar Kahire'den ayrılmamış; hocasının vefatından sonra 853/1449 yılında Dimyat'a ilim yolculuğu yapmış, bunları müteakip birkaç defa hacca gitmiştir.

Şâfiî mezhebine mensup olup hadisçiliği ile ön plana çıkan Sehâvî'nin aynı zamanda fakihlik yönü de vardır. Hocalarından biri olan Münâvî (ö. 871/1467) aracılığıyla Sehâvî tarikata intisab etmiştir. O, hayatı boyunca kadılık tekliflerine sıcak bakmamış, medreselerde ve çeşitli ilim meclislerinde ders okutmayı tercih etmiştir. Sehâvî; Kahire'nin Fâzılıyye, Dâru'l-hadisi'l-kâmilîyye, Zâhiriyye, Berkûkiyye ve Sargatmışıyye gibi medreselerinde hadis okutmuş ve hadis imlâ meclisleri düzenlemiştir. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'* adlı eserinde İbn Hacer, Bedreddin Aynî, el-Münâvî, İbn Kutluboğa gibi meşhur âlimlerden ders aldığını belirtmiştir. Onun, *Büldâniyyât*, *'Umdetü'l-kârî ve's-sâmî fî hatmi Sahih-i Buhârî*, *el-Makâsîdü'l-hasene*, *Ğunyetü'l-muhtâc* ve *Buğyetü'r-râğibi'l-mütemennî fî hatmi'n-Nesâî* gibi pek çok hadis eseri vardır. Ayrıca o, hocası İbn Hacer'in bazı eserlerine şerh, zeyil ve ikmâl yazmıştır. Bunun dışında tarih, biyografi ve diğer konulara dair iki yüzden fazla eserinin olduğundan bahsedilmekte ise de bu eserlerinden pek azı

¹¹⁵ el-Medînetü'l-Beyzâ'nın kadılığını yapmıştır. Sehrîc medresesinde nahiv hocalığı yapmıştır. Astronomi, tıp ve edebiyat alanlarında derin mâlumâtıyla bilinir. Bk.: Zerrûk, *Künnâs*, s. 85.

günümüze ulaşmıştır. Şevkânî, sadece *ed-Dav'u'l-lâmi'* adlı eserinin bile Sehâvî'nin büyük bir âlim olduğunu göstermeye kâfi olduğunu belirtmiştir. Vefat tarihiyle ilgili ihtilaf söz konusu olsa da 902/1497 yılında Medine'de vefat ettiği görüşü ağırlıktadır.¹¹⁶

Şeyh Zerrûk, Sehâvî'den hadis dersleri almıştır. Nitekim Sehâvî de *ed-Dav'u'l-lâmi'*sinde Zerrûk'un hayatına dair bilgilere yer vermiş, kendisiyle Mısır'da müzâkereli olarak *Bülûğu'l-merâm'*ı okuduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sehâvî, Zerrûk'un Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ilgi duyduğunu ve kendisinin ise daha çok tasavvuf alanında tebâruz ettiğini ifade etmiştir. O, Zerrûk'la Mekke'de h. 897 yılında ikinci kez görüştüğüne değinmiştir.¹¹⁷ Zerrûk ise *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadis* adlı hadis usûlü risâlesinde hocası Sehâvî'ye atıfta bulunmuştur.¹¹⁸

b. Ahmed b. Ukbe el-Hadramî

Tam adı Kutub Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'dir (ö. 895/1519). Hadramî, aslen Yemen'li olup Zerrûk'un Şeyh Zeytûnî'den sonra intisap ettiği ikinci şeyhidir. Tabakât kitaplarında hakkında bir bilgi bulamadığımız Hadramî hakkında Zerrûk'un kendisinden ders aldığı yalnızca belirtilmiştir.¹¹⁹ Zerrûk, şeyhinin menkıbelerini konu edinen *Menâkıbü'l-Hadramî* isimli bir eser telif etmiştir.

c. Mısır'da ders aldığı diğer hocaları

Şeyh Zerrûk'un Mısır'da ders aldığı diğer hocalarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Şemsüddîn el-Cevcerî (ö. 896/1491),¹²⁰
2. Ahmed eş-Şevâbitî (veya Şevâtıbî),
3. Abdurrahman el-Kabbânî,
4. Muhyiddîn ed-Dimeşkî,¹²¹

¹¹⁶ Ali b. Lütfillah el-Hüseynî, *et-Tâcü'l-mükellel*, s. 432; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, X, 150; Süyûtî, *Nazmü'l-ukyân fi a'yânî'l-a'yân*, s. 152; Tomar, Cengiz, "Sehâvî", *DİA*, XXXVI, 313-316.

¹¹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, I, 222-223.

¹¹⁸ Zerrûk, *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadis*, s. 31.

¹¹⁹ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 131.

¹²⁰ Şafî mezhebinden olup Nahiv, fıkıh ve usûl âlimidir. Zerrûk, *Muhallâ*'dan bazı bölümleri birlikte okuduklarını belirtmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 99.

5. Muhammed el-Kuraşî,
6. Ahmed b. Hacer,¹²²
7. Abdullah b. Muhammed el-Muvakkıt,
8. Ahmed eş-Şâvî,
9. Ebü'l-Mecd (veya İbn Ebi'l-Mecd),¹²³
10. Ebû İshâk et-Tenûhî,
11. İbrahim ed-Demîrî (ö. 913/1507),¹²⁴
12. Nureddin es-Senhûrî (ö. 889/1484),¹²⁵
13. Şihâbuddîn el-Ebşihî,
14. Nureddîn et-Tensî (ö. 874/1469).¹²⁶

3. Diğer Beldelerdeki Hocaları

Şeyh Zerrûk, Mağrib ve Mısır dışında diğer bazı beldelere de gitmiş ve buralardaki âlimlerden dersler almıştır. Cezâir, Tunus, Mekke ve Medine uğradığı yerlerdendir. Bu kısımda söz konusu yerlerdeki hocalarının isimlerini zikredecek ve bazıları hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

¹²¹ İbn Zehebî olarak meşhur olmuştur. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 101.

¹²² Muttâli olabildiğimiz kadarıyla söz konusu nisbe ile h. 852'de vefat ettiği bilinen meşhur âlim ve hadis hâfızı olan İbn Hacer el-Askalânî kastedilmektedir. Ancak Zerrûk'un İbn Hacer ile karşılaşması araştırmalarımız neticesinde pek mümkün görünmemektedir. Zira İbn Hacer vefat ettiğinde Zerrûk henüz on yaşındaydı ve Fas dışına çıkmamıştı. İbn Hacer'in hayatına baktığımızda ise bu süre içerisinde Mağrib'e herhangi bir seyahati bulunmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda İbn Hacer Mısır'da veya hac ziyareti esnasında ders aldığı hocaları arasında zikredilmiştir. Ne var ki Zerrûk ilk hac yolculuğuna h. 874'te çıkmıştır. İbn Hacer'in Zerrûk'un hocası olduğuna dair bilginin yer aldığı kaynaklar için bk.: İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhû'l-İslâhiyye*, s. 59; Muhammed Tayyib, *Şeyh Ahmed Zerrûk*, s. 98; Kadir Özköse, "Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufi Düşüncesi", s. 149.

¹²³ Tam adı Yûsuf b. Mâcid b. Ebi'l-Mecd olan Hanbelî âlim, Şeyhu'l-İslâm Takıyuddîn b. Teymiyye'ye müntesiptir. Vefat tarihine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. İbnü'l-Mibrad el-Hanbelî, *Cevherü'l-Mundit*, s. 179.

¹²⁴ Tam adı Yahya b. İbrahim ed-Demîrî'dir. Mağrib'lidir. Kahire'de Mâlikî kadısı olarak görev yapmıştır. Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ğaziyy, *el-Kevâkibu's-sâirate bi a'yâni'l-miete'l-âşira*, I, 110.

¹²⁵ Fıkıh, usûl ve nahiv âlimi olup iki adet şerh türü eseri vardır. Zerrûk, *Künnâş*, s. 99.

¹²⁶ Zerrûk, *Künnâş*, s. 99.

a. Abdurrahman es-Seâlibî

Tam adı Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî el-Cezâirî el-Mağribî el-Mâlikî'dir (ö. 875/1470). Abdurrahman es-Seâlibî'nin h. 786 veya 787 yılında doğduğu rivâyet edilmiş olup Ebü'l-Kâsım el-Abdûsî, Hafîd b. Merzûk, Berzulî ve Ğabrînî gibi âlimlerden ders almıştır. Cezayir'li olan Abdurrahman es-Seâlibî daha çok sûfî olarak tanınsa da aynı zamanda önemli bir müfessirdir.

O, h. 802'de ilimle işigal etmek için Cezâyir'den Tunus'a, oradan h. 805'te Mısır'a gitmiş, şeyhlerinden hadis ilmi icazeti almıştır. İbn Atiyye'nin *el-Cevâhiru'l-hisân* adlı tefsirini iki ciltte ihtisar etmiş ve İbn Hâcib'in *el-Fer'i*'ni iki cilt hâlinde şerhetmiştir. Seâlibî'nin doksanın üzerinde eserinin olduğundan bahsedilmektedir. Zerrûk, hocası Seâlibî'nin ilim konusunda son derece dikkatli ve iştiyaklı olduğunu ifade etmiştir.¹²⁷

b. Muhammed b. Kâsım er-Rassâ'

Künyesi Ebû Abdillah, nisbesi el-Ensârî et-Tûnûsî (ö. 894/1488) olup müellif, muhakkik, fakih, imam aynı zamanda bir şeyhtir. Muhammed b. Ömer el-Kaleşânî'den sonra Tunus'ta kadı olmuştur. Bir süre kadılık yaptıktan sonra bu görevi bırakıp ömrünün kalan kısmını imam olarak sürdürmüştür. Hocaları arasında Burzûlî, İbn İkâb, Ebü'l-Kâsım el-Abdûsî, Kaleşânî kardeşler, Kâsım Ukbânî ve Buhayrî gibi isimler zikredilmiştir. Tunus'ta ders verdiği Şeyh Zerrûk en çok tanınan talebesidir.

Eserlerine gelince Muhammed b. Kâsım er-Rassâ', İbn Arefe'nin *el-Hudûd*'unu şerh etmiştir. Kelime-i şehâdetin i'rabına dair bir eserinin yanında, tefsiri ve fıkıh eserleri vardır. Telifâtından bazıları *Şerhu esmâi'n-Nebevî*, *Fetâva*, *Fihrist*

¹²⁷ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 257; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IV, 152; Abdulhayy el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 732; Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, s. 152.

ve *Muhtasaru Fethu'l-bârî*'dir. Fetvalarının bir kısmı, *Mi'yâr* isimli kitabında yer almaktadır.¹²⁸ Zerrûk'un diğer hocaları ise şöyle sıralanabilir:

- Ahmed b. Abdirrahman b. Musa b. Abdülhak el-Yezlîtnî el-Karavî (ö. h. 895'den sonra),¹²⁹
- Ebû Ahmed b. Yûnus el-Kusantînî (ö. 878/1473),¹³⁰
- Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Kureyşî el-Basdî (ö. 891/1486),¹³¹
- Ebû Zeyd Abdurrahman b. Musa el-Berşavî,¹³²
- İbrâhim b. Muhammed el-Hudrî (ö. 879/),¹³³
- Abdurrahman el-Mecdûlî et-Tûnûsî (ö. 902),¹³⁴
- Ahmed b. Muhammed b. Zekerî el-Mânevî et-Tilimsânî,¹³⁵
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasen el-Ğumârî (ö. 886).¹³⁶

B. TALEBELERİ

Bu kısımda Şeyh Zerrûk'un tedrisinden geçen, müridi olan veya derslerine katılan kişilere yer vereceğiz.

¹²⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, VI, 287; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 375; Muhammed b. İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri min zeheb*, I, 375; İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 323.

¹²⁹ Halevlü ismiyle bilinmektedir. Mâlikî mezhebi imamlarından olan Halevlü, Tunus'ludur. Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc*, I, 123.

¹³⁰ Tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûnus el-Kusantînî et-Tûnûsî'dir. H. 816 yılında doğmuş, 878/1473 yılında vefat etmiştir. Fakîhliğiyle tanınan bu zât aynı zamanda kadılık yapmıştır. Burzulî, İbn Merzûk ve Bisâtî gibi âlimlerden ders almıştır. Allah Resûlü'nün namaz imâmetine dair bir eseri ayrıca Hz. Peygamber'e methiye olarak yazdığı kasidesi vardır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 374.

¹³¹ Tam adı Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kuraşî el-Endelûsî el-Büstî, künyesi Ebü'l-Hasen'dir. Ancak Kalesâdî adıyla bilinmektedir. H. 815 yılında doğmuştur. Fıkıta Mâlikî mezhebini benimsemiştir. İlk önce Endülüs'te dersler almış ardından Maşrık'a ilim seyahatine çıkmıştır. Ferâiz ve matematik ilmini öğrenmiştir. İbn Haver ve İbn Merzûk burada ders aldığı hocalarındandır. *et-Tabsira fi'l-ğubar* ve *el-Kânûn fi'l-hisâb* eserlerinden bazısıdır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; Süyûtî, *Nazmü'l-ukyân*, s. 131; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 962.

¹³² Zerrûk'un Tunus'ta ders aldığı hocalarındandır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc*, I, 281.

¹³³ Tunus müftülüğü yapmıştır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muhtâc*, I, 174.

¹³⁴ Tûnûsî nisbesiyle bilinir. Kelâmcı yönüyle ön plana çıkmıştır. Abdullah el-Übbî hocaları arasındadır. Şeyh Zerrûk, kendisinden *Akâidi't-Tûsî*'yi okuduğunu belirtmiştir. Bk.: Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 131, 256; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, s. 423; Zerrûk, *Künnâş*, s. 98; İbn Ğâzî, *Fihrist*, s. 99.

¹³⁵ Dönemin Mâlikî fakihlerindedir. İbn Merzûk, Kâsım el-Ukbânî ve İbn Zâğev'den ders almıştır. *Mesâil li-kazâin ve'l-feteya*, *Buğyetü't-tâlib fi şerhi akideti İbni'l-Hâcib* eserleri arasındadır. Ayrıca manzum şeklinde eserleri de bulunmaktadır. Bk.: Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, I, 159.

¹³⁶ H. 874 yılında Zerrûk bir hususta kendisiyle istişâre etmek üzere ziyaretine gitmiş ve onun keşf ve keramet sahibi bir zat olduğunu belirtmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 93.

1. Ebû Abdillah Muhammed b. Ali el-Harûbî

Muhammed b. Ali el-Harûbî (ö. 963/1555), Trablus'un batısında 888/1483 yılında doğmuş olup¹³⁷ el-Harûbî nisbesinin yanında et-Trablûsî ve el-Cezâirî nisbeleriyle de tanınmaktadır. Harûbî; hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimi olup tasavvuf eğitimini Mısırâte'de almıştır.¹³⁸

Şeyh Zerrûk, Muhammed b. Ali el-Harûbî'nin ders aldığı hocalarının başında gelir. Hatta el-Harûbî bir risalesinde, kendisi üzerinde en çok Şeyh Zerrûk'un etkisinin olduğunu ifade ederek hocasının kendilerine ilim, hayr ve kemal-i edebi öğrettiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Ebû Abdillah Muhammed ez-Zeytûnî ve Ömer b. Ziyad el-Medyûnî gibi âlimler el-Harûbî'nin hocaları arasındadır.

Harûbî'nin bir tefsiri ve Ebû Ömer el-Kustalî el-Merrâkûşî'ye reddiyesi bulunmaktadır. Şeyh Zerrûk gibi o da Ataullah el-İskenderânî'nin *Hikem*'ine şerh yazmıştır. el-Harûbî'nin Cezâyir ve Fas'tan öğrencileri vardır. H. 959 yılında Sultan Âl-i Osman ve Emir Ebî Abdillah Şerif'in arasını bulmak ve şehrin hürriyetini sağlamak amacıyla Marakeş'e gelmiştir.¹³⁹

Harûbî, Şeyh Zerrûk'un vefatından sonra zâviyenin sorumluluğunu üstlenmiş; hatta *Vazîfe*'ye¹⁴⁰ bazı eklemelerde bulunmuş ve bu şekilde okunmasını tavsiye etmiştir.¹⁴¹ Ayrıca o, Zerrûkiyye tarikatının Cezayir ve Mağrib'te yayılması için çaba göstermiştir. Onun Şeyh Zerrûk'un eserleri üzerine çeşitli çalışmaları da olmuştur. Bunlardan tespit edilebilenler şunlardır:

- a) *Ehâdîsü'l-Vazîfeti 'z-Zerrûkiyye*,
- b) *Şerhu Usûli 't-tarîk*,
- c) *eş-Şerhu li-urcûzeti Uyûbi 'n-nefs*.

¹³⁷ Zerrûk, *Usûlü 't-tarîka*, s. 55.

¹³⁸ Zerrûk, *Usûlü 't-tarîka*, s. 55.

¹³⁹ Mahlûf, *Şeceratü 'n-nûr*, I, 411; İbn Asker, *Devhatü 'n-nâşir*, s. 127.

¹⁴⁰ Şeyh Zerrûk'un sabah-akşam okunmasını tavsiye ettiği *el-Vazîfetu 'z-Zerrûkiyye* adlı eseridir.

¹⁴¹ Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 189.

Harûbî, iki kez Mağrib'e gitmiş olup bunlardan ilki 959/1552 yılında, Sultan Ebi'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Vattâsî dönemindedir. İkincisi ise Sultan Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî es-Sa'dî'nin hükümdarlığı zamanındadır. el-Harûbî, hocası Şeyh Zerrûk gibi bid'atlarla mücadele etmiştir. Bu sebeple Mağrib'e gelmiş, burada yayılan bazı bid'atleri ve buna sessiz kalan âlimleri tenkit etmiştir. Ayrıca bazı konularda Fas fukahâsının görüşlerini doğru bulmayarak sünnete ittibanın önemini ve Zerrûkiyye tarikatının bu konudaki hassasiyetini vurgulamış¹⁴² ve Cezâyir'de vefat etmiştir.¹⁴³

2. Tâhir b. Ziyâd ez-Zevâvî

Tam adı Tâhir b. Ziyâd ez-Zevâvî el-Kusantînî'dir. Sûfî olarak tanınan ez-Zevâvî, aynı zamanda Mâlikî fukahâsındandır. O, Şeyh Zerrûk'tan ve onun oğlu Zerrûk es-Sağîr'den ders almıştır.¹⁴⁴ Doğuya çeşitli ilim yolculuklarına çıkmış, nihâî olarak ise Medine-i Münevvere'ye yerleşmiş ve 940/1533 yılından sonra burada vefât etmiştir. *Nüzhetü'l-mürîd fî maâni kelimeti't-tevhîd ve Risâletü'l-kasd ilallah* adlı tasavvuf alanında yazılmış iki eseri vardır.¹⁴⁵

3. Ahmed b. Yûsuf el-Milyânî

Tam adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yûsuf er-Râşidî'dir (ö. 927/1521). Aslen Endülüs'lü olduğu nakledilmekle birlikte bir rivâyete göre o, Rabat ve Tanca arasında bulunan Kasru'l-Kebir'de, diğer görüşe göre ise Cezâyir ve Tilimsân arasında yer alan Milyâne'de doğmuştur. el-Milyânî, Fas'ta dönemin meşhur âlimlerinden ders almış ve burada meşhur olmuştur. Onun, Buhârî ve Müslim'in nüshalarını zihninden tashih edecek kadar *Sahîhayn*'a hâkim olduğundan bahsedilmektedir. Dönemin sultanının tüm âlimleri İspanyol saldırılarına karşı tedbir almak maksadıyla bir araya getirmek istemesi üzerine onun dağa kaçtığı ileri

¹⁴² Zerrûk, *Usûlü't-tarîka*, s. 55.

¹⁴³ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 411; İbn Asker, *Devhatü'n-nâşir*, s. 127.

¹⁴⁴ Kadir Özköse'nin *Mağrib'te Tasavvuf* adlı eserinde Zerrûk es-Sağîr olarak zikredilen bu zat, tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Zerrûk es-Sağîr'in öğrencisi olarak geçmektedir. Bk.: Kadir Özköse, *Mağrib'te Tasavvuf*, s. 431; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 401.

¹⁴⁵ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 401; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir*, I, 262; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 401.

sürülmüş ve orada vefat ettiği nakledilmiştir. *Şerhu râiyeti 'ş-Şerîşî, Hikemü 'z-zikri cemâaten ve el-Menhu 's-sûfiyye fi esânidi 'l-Yûsufiyye* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁴⁶

Ayrıca el-Milyânî, esmâ-i hüsnâ konusunda sahip olduğu derin ilmiyle meşhurdur. Bazı kerâmet ve keşifleri nakledilmiştir. Şöhret bulduktan sonra etrafında tâbilerinin sayısı artmış, hatta tâbîilerinden bir kısmı ona nübüvvet dahi atfetmiştir. İbâziyye mezhebinden olan Ahmed b. Abdillâh isimli tabîisi ona olan muhabbetinde aşırı giderek Yûsufiyye adında bir tarikat kurmuştur. Ancak Ahmed b. Yûsuf el-Milyânî bu aşırılıklardan son derece rahatsız olmuştur. Dönemin sultanı tarafından bu gâlî gruplar hapis ve idamla cezalandırılmıştır.¹⁴⁷

4. Diğer Talebeleri

Şeyh Zerrûk'un birçok talebesi daha vardır. Biz bunlardan bir kısmının sadece isimlerini zikretmekle iktifa edeceğiz:

1. Ebû Abdillâh el-Mağrâvî,¹⁴⁸
2. Ebû Muhammed Ali el-Harûbî et-Trablûsî,
3. Ebû Mansur b. Ahmed el-Becâî,
4. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahman er-Ruaynî (ö. 945/1538),¹⁴⁹
5. Kutub Ebü'l-Hasen el-Bekrî (ö. 894/1489),¹⁵⁰
6. Abdurrahman el-Fâsî (ö. 959/1552),
7. Abdülvehhab er-Rezzâk/Zekkâk (ö.961/1554),¹⁵¹
8. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'a el-Hebtî (ö. 930/1524),¹⁵²

¹⁴⁶ Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü 'ş-Şâziliyyeti 'l-kübrâ*, s. 134; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 275. Yûsuf el-Milyânî'nin ıslah hareketi için bk.: Abdülaziz ed-Da'fi, "el-Islâhu'l-ictimâî inde ulemâi's-sûfiyye bi-şimâli'l-Mağrib", *Hasâisu'l-ıslâh fi'l-ğarbi'l-İslâmî medâris ve mecâlis*, s. 60.

¹⁴⁷ İbn Asker, *Devhatü'n-nâşir*, s. 124.

¹⁴⁸ Zerrûk'un Mağrib'te ders aldığı talebesidir. Günümüze değin ailesinin Mısırâte'de yaşadığı rivâyet edilmektedir. Bk.: İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu 'l-ıslâhiyye*, s. 74.

¹⁴⁹ el-Hattâbü'l-Kebîr el-Endelûsî lakabıyla meşhur olmuştur. Ancak aslen Mekke'de doğmuş, Trablus'ta fıkıh eğitimi almıştır. 861/1456 yılında doğmuş, 945/1538 yılında vefât etmiştir. Şeyh Muhammed b. el-Fâsî'den h. 877 yılında fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Senhûrî ve Sehâvî'den ders almıştır. Bk.: Muhammed b. İmâd el-Hanbelî, *Şecerâtü 'z-zeheb*, I, 389.

¹⁵⁰ Mısır'lı olan Bekrî, Zerrûkiyye'nin bir kolu olan Bekriyye tarikatının kurucusudur. Bk.: Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, I, 222, İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu 'l-ıslâhiyye*, s. 74.

¹⁵¹ Tam adı Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Ali ez-Zekkâk el-Fâsî'dir. H. 905 yılında doğmuştur. 961/1553'te Zilkâde ayında kırbaçla öldürülmüştür. Kadılık yapmış, idrak ve hafızasının kuvveti ile tanınmaktadır. Ebü'l-Abbas el-Habbâk, İbn Hârûn, Abdülvâhid Venşerîsî gibi âlimlerden ders almıştır. Bk.: Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 410; İbn Asker, *Devhatü'n-nâşir*, ss. 55-56.

9. Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen el-Lekkânî (ö. 953/1546),¹⁵³
10. Nâsirüddin Hasen el-Lekkânî (ö. 958/1551),¹⁵⁴
11. Muhammed Ebû'l-Fazl Harûfî'l-Ensârî et-Tûnûsî (ö. 966/1558),
12. Ebü'l-Abbâs el-Kastallânî (ö. 923/1517),¹⁵⁵
13. Ebü'l-Berekât,¹⁵⁶
14. Ebü's-Seâdât Muhammed İbn Ebi'l-Kâsım Ahmed Mekkî (ö. 929/1586),
15. Ahmed eş-Şurnûbî (ö. 994/1586),¹⁵⁷
16. Abdülkerim el-Bermûnî (ö. 981/1575),¹⁵⁸
17. es-Senînî (ö. 959/1552),
18. Ahmed Mencûr (ö. 995/1587),¹⁵⁹
19. Muhammed Ebü'l-Fazl Harûfî'l-Ensârî et-Tûnûsî (ö. 966/1558),
20. Ebû Muhammed Abdurrahman el-Kantarî es-Süfyânî el-Fâsî (ö. 956/1549).¹⁶⁰

¹⁵² Muhammed b. İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 400-401.

¹⁵³ H. 857 yılında doğmuş olup Şeyh Zerrûk'tan ders almıştır ve aynı zamanda hizmetinde bulunmuştur. Bk.: Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 391. Şeyh Zerrûk'un Mısırâte'deki talebelerinden olduğu nakledilmiştir. İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu'l-islâhiyye*, s. 74.

¹⁵⁴ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen el-Lekkânî olup Şemsüddin el-Lekkânî'nin kardeşidir. H. 873'te doğmuştur. Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, I, 392. Kardeşi gibi onun da Şeyh Zerrûk'un Mısırâte'deki talebelerinden olduğu rivâyet edilmiştir. Bk.: İdris Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu'l-islâhiyye*, s. 74.

¹⁵⁵ Tam adı Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Hatib Kastallânî eş-Şâfî el-Mısırî'dir. En meşhur eseri Buhârî şerhi olan *İrşâdü's-sârî*'dir. Zerrûk ile Mısır'da görüşmüş olma ihtimali yüksektir. Kastallânî hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Mehmet Sait Uzundağ, "Kastallânî ve İrşâdü's-sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi", AÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ss. 23-29.

¹⁵⁶ Ebü'l-Berekât, Muhammed b. Abdurrahman el-Hattâb er-Ruaynî'nin oğludur. Her ikisi de Şeyh Zerrûk'un müridlerindedir. Bk.: Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve ârâuhu'l-islâhiyye*, s. 74.

¹⁵⁷ 931/1524'te doğan Şurnûbî'nin tam adı Ahmed b. Osman b. Ahmed b. Ali eş-Şurnûbî el-Mısırî'dir. Onun evliyalardan hayatını anlatan menkıbe türü bir eseri vardır. Ayrıca nazım olarak yazılmış *es-Sülûk ilâ Meliki'l-mülûk* adlı tasavvuf alanında bir eseri daha bulunmaktadır. Bk.: Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 167; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 310.

¹⁵⁸ H. 893 yılında doğmuştur. Muhaddis ve fakihlik yönüyle bilinir. Kendi hayatını anlattığı *Ravzatü'l-ezhâr* adlı bir eseri vardır. Şemsüddin el-Lekkânî ve Abdüsselâm b. Selîm et-Trablûsî hocaları arasındadır. İbrâhim el-Lekkânî ve en-Nûru'l-Echûrî ders verdiği kişilerdendir. Bk.: İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 406.

¹⁵⁹ Tam adı Ahmed b. Ali b. Abdurrahman b. Abdillâh el-Mencûr'dur. 926/1520'de doğmuştur. el-Miknâsî, el-Fâsî nisbesiyle anılır. Muhaddis ve fakih olarak bilinmektedir. Bk.: Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 10.

¹⁶⁰ Kadir Özköse, "Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi", ss. 146-153.

C. İCÂZETİNİ ALDIĞI ESERLER

Şeyh Zerrûk, bazı eserleri -hadis tahammülünde olduğu gibi- semâ' yahut icâzet yoluyla almıştır.¹⁶¹ Bu durum bize Mağrib'te semâ'/icâzet yoluyla ilim alma geleneğinin mevcudiyetini göstermektedir. Onun icâzetini aldığı eserlerin bir kısmı şunlardır:

1. İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmu's-Suğrâ'sı*

Şeyh Zerrûk, bu eseri Hafız es-Sehâvî'den Kahire'de okumuştur. Silsile şöyle devam eder:

Zerrûk < Sehâvî < Ebû İshâk et-Tenûhî < Ebû Abdillâh el-Vâdiyâyisî < Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Hârûn < Ebû İshâk Nasr < Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahman b. Abdillâh el-İşbîlî (ö. 582/1186).

2. Kuşeyrî'nin *er-Risâle'si*

Şeyh Zerrûk, bu eseri *semâ'* metodu ile iki farklı tarikle Mekke'de tedris etmiştir.

Zerrûk < Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali eş-Şevâtîbî < el-İzz b. Abdülaziz < Ebü'l-Fadl Ahmed b. Hebetüllah b. Asâkir < Ümmü'l-Mürîd Zeyneb es-Seriyye (icâzetten) < Ebü'l-Fütûh eş-Şâzeyâhî < Hafız Ebü'l-Muzaffer Abdülmun'im b. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072).

İkinci icâzet tariki şöyledir:

Zerrûk < Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali eş-Şevâtîbî < Ümmü'l-hayr Rukayye bt. Yahya el-Medeniyye < Ebü'l-Hasen Tancî < Abdülhak en-Neştebvîrî < Ebü'l-Muzaffer el-Kuşeyrî ve Meşzeyânî < Müellif Kasım Ebû Abdülkerim b. Abdilvâhid el-Kuşeyrî.

¹⁶¹ Zerrûk, *Künnâş*, ss. 100-103.

3. İbn Atâullah el-İskenderî'nin Eserleri

Şeyh Zerrûk, aşağıda zikrettiğimiz tarikle İbn Atâullah'ın *Hikem, et-Tenvîr, Letâifü'l-menên, Tâcü'l-arûs* ve *Mefâtihü'l-felâh* adlı eserlerini okumuştur:

Zerrûk < Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ömer Kabbânî (icâzetten) < Ebü'l-Hasen Ali b. Abdülkâfi es-Sübki < Müellif Tâcüddîn İbn Atâullah (ö. 709/1309).

4. İbn Ebî Cemre'nin Eserleri

Zerrûk, İbn Ebî Cemre'nin eserlerini şu tarikle almıştır:

Zerrûk < Sehâvî (icâzetten) < Abdurrahîm b. Muhammed b. Ebî Abdillâh b. el-Hacc ve Ahmed b. Ebî Abdillâh (amcası) < Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. el-Hacc el-Abderî el-Fâsî < Müellif Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Cemre el-Ezdî (ö. 599/1202).

5. Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin Eserleri

Zerrûk, Sühreverdî'nin eserlerini şu tarikle almıştır:

Zerrûk < Muhyiddin ed-Dımaşkî (sema') < Ebû Hüreyre b. el-Mezhebî < Ebû Nasr eş-Şeyrâzî < Müellif Şihâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234).

Sühreverdî'nin tasavvuf alanındaki meşhur eseri *Avârifü'l-meârif*'in icâzetini Şeyh Zerrûk şu tarikle almıştır:

Zerrûk < Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ebî Muhammed el-Kuraşî (15. bâbtan 26. bâba kadar olan kısım hariç) ve Abdülvehhâb b. Muhammed el-Muvakkıt < Ebû Abdillâh Muhammed b. Mansûr el-Mağribî (sema') < Ebû Hüreyre b. Zehebî (icâzetten) < Ebû Nasr b. Şirâzî (icâzetten) < Sa'lebî < Müellif Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî.

6. Buhârî'nin *es-Sahîh*'i

Şeyh Zerrûk, *Sahîh-i Buhârî*'nin Ebû Zer el-Herevî nüshasını isnadlı olarak semâ' yoluyla h. 877'de almıştır. O, *es-Sahîh*'i en kısa tarikle aldığı hocalarını zikrettiğini belirtmiştir.

Zerrûk < Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülkâdir b. Muhammed b. Tarîf eş-Şâvî¹⁶²
ve İbn Ebi'l-Mecd (semâ) < Ebû Talib el-Hicâr < Ebü'l-Muvakkıt < Ebû Zer el-
Herevî (ö. 434/1043).

7. Gazzâlî'nin *İhya'sı*

Zerrûk (icâzetten) < Şâvî < İbn Ebi'l-Mecd < Süleyman b. Cemre < Muhammed
b. Ammâr < Ebî Saîd es-Sem'ânî < Muhammed b. İsmâil < Müellif Gazzâlî (ö.
505/1111).

8. Muhâsibî'nin Eserleri

Zerrûk < İbn Ebi'l-Mecd < Zekerıyyâ Yahyâ b. Muhammed b. Saîd < Ebü'l-
Hasen Ca'fer b. Ali < Ebü'l-Kâsım b. Beşküvâl < Abdurrahman b. Muhammed b.
Attâb et-Trablûsî < Hâtım b. Muhammed et-Trablûsî < İsmâil b. İshâk el-Esedî <
Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdillah b. Şemven es-Savvâf < Müellif
Muhâsibî (ö. 243/857).

9. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb'u*

Zerrûk Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kut'ul-kulûb'*un icazetini şu yolla almıştır:

Zerrûk < Ebû İshâk et-Tenûhî < Haccâr < Abdülazîz b. Delf < el-Feth
Muhammed b. Yahya < Ebû Ali b. el-Mehdî < Müellif Ömer b. Şeyh Tâlib
Muhammed b. Ali el-Mekkî (ö. 386/996).

D. TELİF ESERLERİ

Şeyh Zerrûk'un eserlerinin sayıları ve isimleri hakkında kaynaklarda farklı
bilgiler zikredilmektedir. Onun toplam 24 adet şerh türü eseri olduğundan
bahsedilmekle birlikte¹⁶³ tespit edebildiğimiz bütün eserlerini, aşağıda konularına
göre tasnif ederek zikredeceğiz. Hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, kelim, biyografi ve tıp

¹⁶² Mısır ve İskenderiye arasında kalan Şâve adında bir yere nisbeten bu ismi almış olan bu âlim
Hanefî'dir. Zerrûk, Buhârî'nin bazı eserlerini ondan duyduğunu belirtmiştir. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s.
102.

¹⁶³ İbn Meryem, *el-Bustân*, s. 125; Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 117.

alanındaki eserlerini bu bölümde liste hâlinde ismen zikretmekle yetinecek; Zerrûk'un kelam, fıkıh, tasavvuf ve hadis ilimlerindeki yerini incelediğimiz bölümde onun görüşlerini daha ayrıntılı olarak eserleri üzerinden tespit ve tahlil etmeye gayret edeceğiz.

1. Hadisle İlgili Eserleri

Zerrûk'un hadisle ilgili eserlerinin başında *Risâletün fî mustalahi ilmi 'l-hadîs* ve *Şerhu 'l-Buhârî* gelmektedir. Üçüncü bölümde Zerrûk'un hadisçiliği başlığı altında bu iki eseri detaylı olarak tanıtacağız.

Onun diğer eserleri ise;

- *Hâşiye alâ Müslim*,¹⁶⁴
- *Mevâzinü'd-delâili'l-akliyye ve'l-umûri'n-nakliyye*,¹⁶⁵
- *Tenbîhü'l-latîf'tir*.¹⁶⁶

2. Tasavvufla İlgili Eserleri

- *Kavâidü 't-tasavvuf*,
- *Uddetü 'l-mürîdi 's-sâdik*,
- *Îânetü 'l-müteveccihi 'l-miskîn ilâ tarîki 'l-fethi ve 't-temkîn*,
- *Şerhu 'l-Hikem li-İbn Atâullâh el-İskenderî*,
- *en-Nasîhatü 'l-kâfiye li-men hassahüllâhü bi 'l-âfiye*,
- *en-Nesâih*,
- *el-Câmi ' li-cümel mine 'l-fevâid ve 'l-menâfi'*,
- *el-Üns fî uyûbi 'n-nefs*,
- *Tuhfetü 'l-mürîd*,
- *Usûlü 't-tarîka*,

¹⁶⁴ Bazı kaynaklarda böyle bir eseri olduğundan bahsedilse de günümüzde tespit edilememiştir.

¹⁶⁵ Söz konusu eser, genellikle hadislerle belirli konuları ele almakla birlikte hadis ilmiyle ilgili olduğu söylenemez. Kütüphane kayıtlarında hadis türünde yer almasından dolayı burada zikretmeyi uygun bulduk. Yazma bilgileri için bk.: Şihâbüddin Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Fâsî Zerrûk; mst. Eyub b. İsmail, Yazma, Laleli, 2450, 1067, 1-28 vr.

¹⁶⁶ Nasihatvârî bir üslupla kaleme alınan ve birçok hadis barındıran bu eser, doğrudan hadis kitabı değildir. Yazma bilgileri için bk.: Şihâbüddin Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Fâsî Zerrûk, Yazma, Laleli, 1561, 39 vr.

- *el-Usûlü 'l-bedâ ve 'l-cevâmiu 'r-refia,*
- *el-Vazîfetü 'z-Zerrûkiyye,*
- *Şerhu Hizbi 'l-bahr,*
- *Şerhu Mugmezât-i hizbi 'ş-Şâzili,*
- *Şerhu 'n-Nasîhati 'l-kâfiye,*
- *Şerhu esmâillâhi 'l-hüsnâ,*
- *el-Mevâhibü 's-seniyye fî havâssi nazmi 'd-Dimyâtiyye,*
- *el-Ucâle,*
- *Ta 'lîk alâ Mukattaâti 'ş-Şüşterî,*
- *Şerhu Nûniyyeti 'ş-Şüşterî,*
- *en-Nushu 'l-enfa' ve 'l-cenne li 'l-mu'tesim mine 'l-bidei' bi 's-sünne,*
- *Şerhu 'l-urcuzeti 'l-lâmiyye,*
- *Resâil fi 't-tasavvuf,*
- *Şerhu sudûri 'l-merâtib,*
- *Şerhu 'l-mebâhisi 'l-asliyye,*
- *Şerhu 'l-Mukaddimeti 'l-Vaglîsiyye,*
- *Duâ,*
- *Sülûkü 't-tarîk izâ fukide 'r-refik,*
- *Ravzatü 'l-ezhâr,*
- *Şerhu ebyât "Tudehharu bi-mâi-l-gayb",*
- *Kasîde,*
- *el-Hima 'l-beyân fî şerh-i ebyâti 'l-cuma',¹⁶⁷*
- *fî İ'râb "in lem ecid İlâhî",¹⁶⁸*
- *el-Vücûd,¹⁶⁹*
- *el-Hafîza,¹⁷⁰*
- *Vasiyye.*

¹⁶⁷ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Îzâhu 'l-meknûn*, II, 729.

¹⁶⁸ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 101.

¹⁶⁹ Huşeym, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁷⁰ Huşeym, *a.g.e.*, s. 100.

3. Fıkıhla İlgili Eserleri

- *Şerhu'l-İrşad li-İbn Asker,*
- *Şerhu'r-Risâle li-İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî,*
- *Şerhu mevâzii' min Muhtasari Halîl,*
- *Şerhu'l-Kurtubiyye,*
- *Menâsikü'l-hac,*
- *Risâle fi'l-bey'.*

4. Tefsirle İlgili Eserleri

- *Cüz'ün min tefsîri'l-Kur'ân,*¹⁷¹
- *Şerhu duâi'l-Fâtihâ.*¹⁷²

5. Tıbla İlgili Eserleri

- *ed-Dürretü'l-müntehabe fi'l-edviyeti'l-mücerrabe,*¹⁷³
- *el-Kesf.*¹⁷⁴

6. Biyografi Eserleri

- *Fevâid min künnâş*

Şeyh Zerrûk'un kendi hayatından bahsettiği bir eser olup bu eserinde o; ailesi, çocukluğu, evliliği ve eğitimi hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Zerrûk, hayatında yaşadığı birtakım önemli hâdiselere yer vermiştir. Söz konusu eser, Ali Fehmî

¹⁷¹ Bu eser terikesinde tespit edilenlerdendir. Ayyâşî'nin eserinde söz konusu olan kitabın kendisine ait olup olmadığı konusunda belirleyici bir ifade bulunmamakla birlikte bu eserin Zerrûk'a ait olma ihtimali yüksektir. Eserle ilgili belirtilen "Sifrün/Cüz'ün" ifadesi Kur'ân'ın bir kısmının tefsiri olduğu anlaşılmaktadır. Bk.: Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 191.

¹⁷² Fâtihâ sûresinin tefsiridir. Yazma nüshası: Süleymaniye Ktp., Rüstem Paşa, d. no.: 186, 131-137 vr.

¹⁷³ Tıb ile ilgili bir eser olup yazma nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, d. no: 461, is. t.: 1001, 108 vr.; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., d. no.: 2950/1, vr.: 1b-46a; Kahire Mektebetü'l-Ezher, d. no.: 43114, 50-87 vr.; Cezayir el-Mektebetü'l-Vataniyye, d. no: 1322/2.

¹⁷⁴ Simya hakkında yazılmış bir eserdir. Yazma nüshaları: Leiden, d. no: 8418, 41-47 vr.; Paris Bibliotheque Nationale, d. no: 2568, 209-213 vr. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, ss. 102-104.

Huşeym'in (Trablus 1980) ve Muhammed İdrîs Tayyib'in tahkikleriyle (Beyrut 2011) neşredilmiştir.¹⁷⁵

- *Menâkıbü'l-Hadramî*

Şeyh Zerrûk'un, şeyhlerinden biri olan Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'nin (ö. 895/1489) hayatını anlattığı, bazı görüş ve nasihatlerine yer verdiği eseridir.¹⁷⁶

IV. DEĞERLENDİRME

Şeyh Zerrûk son derece dinamik, yaşadığı çevre ile güçlü bağları olan, sosyal hayatın içinde bir sûfi ve âlimdir. Yaşadığı dönemde ülkede siyâsî bir otoritenin zayıf olması ve işgal tehdidi altında bulunması, sosyal yaşamı derinden etkilemekle birlikte yetiştirdiği çevre, küçük yaşlardan itibaren onun, ilmî hayatın içinde yer aldığına işaret etmektedir. Bu hususta Zerrûk'un terbiyesinde ve ilim sevgisinde ninesinin önemli katkıları vardır.

Şeyh Zerrûk, hac vazifesini yerine getirmenin yanında siyâsî iktidarsızlık ve şeyhi Zeytûnî ile yaşadığı birtakım problemler sebebiyle Fas'tan ayrılmıştır. Böylece o, birkaç belde gezerek pek çok ilim meclisine katılmış ve birçok âlimden istifade etmiştir. Ayrıca farklı alanda temâyüz etmiş bulunan meşhur hocalardan ders alması, onun çok yönlü bir âlim olmasına katkı sağlamıştır.

Şeyh Zerrûk'un takvası, zâhidâne bir hayatı tercih etmesi, insanlardan bir şey beklemeksizin az bir maîşet ile geçinmesi, ilmiyle âmil olması ve halkla iç içe yaşaması onu sevilen bir âlim yapmıştır. Oldukça hareketli geçen hayatı, birçok belde halkı tarafından tanınmasına, öğrenci, mürid ve sevenlerinin artmasına vesile olmuştur. Bu durum ise Zerrûkiyye tarikatının teşekkülüne zemin hazırlamıştır.

¹⁷⁵ Yazma nüshaları: Rabat el-Mektebetü'l-Vataniyye, d. no.: 1385, 1367; el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 12217; Mektebetü Mescidi'n-Nebevî, d. no: 80/132.

¹⁷⁶ Yazma nüsha: Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no.: 1385, 105-109 vr. (nşr.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr, Kahire 2008).

Şeyh Zerrûk kendi hâlinde bir sûfi ve şeyh olmayıp içinde yaşadığı toplumun sorunlarına eğilen, onlara çözümler bulmaya çalışan, ülke yöneticilerinin yaptığı yanlışları tenkit eden cesur, kararlı ve aktif biridir. Bu sebeple o, halk arasında yayılan birtakım bid'atlerle ve aşırıya kaçan gruplarla mücadele etmiş ve bunlara karşı halkı uyarmıştır. Daha önemlisi zâhirî ve bâtunî ilimleri, daha açık bir ifadeyle şeriat ve tasavvuf ilimlerini birlikte yürütmüş bir âlimdir. Nitekim elli dört yıllık hayatında kendisine nisbet edilen elli dört eser, onun velûd bir âlim olduğunu ve bir yandan ilim öğrenirken diğer taraftan telif ile meşgul olduğunu bize göstermektedir. Telif ettiği eser perspektifinin geniş olması, kanaatimizce onun ilim ve fikir dünyasının zenginliğinin bir sonucudur. Ayrıca icâzet ve semâ gibi metotlarla bazı eserleri müellifine uzanan silsilelerle almış olması, güvenilir kişilerden ilim almayı önemseydiğini, tarikatını ve metodunu sahih bilgi üzerine kurduğunu, Kur'ân ve sünnet çizgisini muhafaza gayretini göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYH ZERRÛK'UN KELÂM, FIKİH VE TASAVVUF

İLİMLERİNDEKİ YERİ

Bir âlimin düşüncelerini tam olarak tespit edebilmek onu çok yönlü araştırıp değerlendirmekle mümkündür. Geçmişte bazı âlimler birçok ilim dalında temâyüz etmişler ve bu alanlarda eser telif etmişlerdir. Şeyh Zerrûk da bu tür âlimlerdendir. O, tasavvuf alanında meşhur olmakla beraber aynı zamanda bir muhaddis ve fakîhtir.¹

Aşağıda onun farklı İslâmî disiplinlerdeki görüşlerine ve eserlerine temas edeceğiz. Çalışmamızın asıl bölümünü oluşturan Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğine geçmeden önce onun akîdesini ve fikhî yönünü incelemeyi, bir mutasavvıf olarak hangi tarikatlardan etkilendiğine değinmeyi, söz konusu alanlardaki eserleri hakkında bilgi vermeyi zarurî görmekteyiz. Çünkü bunların onun hadis ve sünnet anlayışını etkilediği şüphesizdir.

I. İTİKATTA MEZHEBİ VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

Zerrûk'un kelim konusunda *Şerhu akîdeti'l-Gazzâlî* adlı bir eser telif etmesi, temelde bir fıkıh kitabı olsa da itikâdî konularda yer veren İbn Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine *Şerhu'r-Risâle* adıyla bir şerh yazmış olması onun kelâm ilmi ile de ilgilendiğini göstermektedir. Şu halde Şeyh Zerrûk'un itikâdî

¹ İbn Ğâzî, *Fihrist*, s. 126.

konulardaki görüş ve düşüncelerine yer vermek ve bunun yanında itikatta benimsediği mezhepten bahsetmek yerinde olacaktır.

Şeyh Zerrûk'un itikatta mezhebi ve akaid konularındaki görüşleri hakkında başvuru kaynağı olarak temelde bu iki eserden yararlanacağız. Bunlardan ilki *Şerhu akîdeti'l-Gazzâlî* olup İmam Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* isimli eserinde bahsettiği itikadî konuların şerhidir. Allah'ın sıfatları, nübüvvet ve ahiret konularının detaylı olarak ele alındığı eserin birkaç neşri mevcuttur.²

Şeyh Zerrûk'a göre kelim ilminin hedefi, inançla ilgili meselelerin delillerini araştırıp tahkike ulaşmaktır. Ayrıca bu ilim ispat ve nefy konusunda başvuru kaynağıdır.³ Zerrûk'un akidesini şerh etmek için tercih ettiği şahıs, aslında bu hususta bize en önemli ipucunu vermektedir. Zerrûk'un itikatta Eş'arî olduğu bilinmektedir. Meselâ o, Allah'ın arşa *istivâ* etmesi konusunda İmam Mâlik'in "İstivâ malumdur. Keyfiyeti akılla anlaşılmaz. Ona iman etmek vaciptir. Hakkında soru sormak bid'attır" görüşüne yer vermekle birlikte⁴ itikadî konularda muhal olan mânâ reddedildikten sonra ihtimal olan mânâlardan birine te'vil etmenin *tefvîze* (bir işi Allah'a havâle etmek) engel olmadığını ifade etmiştir.⁵ Dolayısıyla o, *istivâyı* "istivlâ" mânâsında anlamış ve Eş'ariyye'de olduğu gibi *istivânın* mânâsı olarak gerçekleştiğini belirterek *istivâyı* te'vil etme yoluna gitmiştir.⁶ Nitekim o, mânâsı kapalı olan ya da yanlış anlaşılmalara sebep olabilecek meselelerin aslına uygun olacak şekilde te'vil edilebileceğini belirtmiştir.⁷

Bu hususa diğer bir örnek ise dil ile iman dinin bir şartı mı yoksa şartı mı olduğu (yani dine girmek için zorunlu olan bir şart mı yoksa iman dinin bir parçası, imandan bir kısım mı olduğu) tartışmasıdır. Zerrûk, Eş'ariyye mezhebinde olduğu

² Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no: 2738s; el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 4670; Kahire Dâru'l-Kütübi'l-Kavmiyye, d. no: 20112. Nşr.: Muhammed el-Keşmîrî-Ebû Tâlib el-Meymenî, Kahire 1296/1879; nşr.: Cevdet Muhammed Ebû'l-Yezîd el-Mehdî, Kahire 2007; nşr.: M. Abdülkadir Nassâr, Kahire 2007; nşr.: M. Abdülkadir Nassâr, Kahire 2010; nşr.: Şerif el-Mürsî, Kahire 1432/2011.

³ Zerrûk, *Kavâid*, s. 45 (Çev.: Muhammed Uysal, *Tasavvufun Esasları*, s. 63).

⁴ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 71-72 (Çev.: Muhammed Uysal, a.g.e., ss. 79-80).

⁵ Zerrûk, *Kavâid*, s. 74; (Çev.: Muhammed Uysal, a.g.e., s. 82).

⁶ Zerrûk, *Şerh alâ metni'r-Risâle*, s. 28; Zerrûk, *Şerh akîdeti Gazzâlî*, ss. 60-61.

⁷ Zerrûk, *Kavâid*, s. 116 (Çev.: Muhammed Uysal, a.g.e., s. 112).

gibi, iman etmek için dil ile ikrarın şart olmadığını belirtmiştir.⁸ O, Allah'ın esmâ ve sıfatlarını tevfiiz etmenin en sağlam ve selâmetli yol olduğunu söylemiştir.⁹ Ayrıca Allah'ın sıfatlarını nefsi, meânî ve manevî olmak üzere üç kısımda ele almıştır. O, nefsi ve meânî sıfatları Eş'ariyyede olduğu gibi altı kategoride incelemiştir¹⁰ yine bu mezhebe göre, Allah'ın vechini te'vil ve tevfiiz yoluna gitmiştir.¹¹

Şeyh Zerrûk'un itikatta Eş'arî olduğunu bize gösteren diğer bir husus ise yukarıda zikrettiğimiz üzere onun Eş'arî âlimlerden çokça nakilde bulunmasıdır. O, başta İmam Eş'arî olmak üzere birçok Eş'arî imamın görüşlerine yer vermiştir. Meselâ o, kelâmullah konusunda İmam Eş'arî'ye şöyle atıfta bulunmuştur: "Kelâm (Kelâmullah) ehl-i hakka göre (ehl-i sünnet) nefsi mütekellimden meydana gelmiş bir sıfattır. Nitekim İmam Eş'arî, kelâmın Allah'ın nefsinde gerçekleşmesi bakımından hakikat, lisanda gerçekleşmesi bakımından mecâz olduğunu belirtmiştir."¹²

Bu hususta diğer bir misâl kesble ilgilidir. Zerrûk meşhur Eş'arî imamlarından Ebû İshâk el-İsfaraynî'den nakilde bulunmuş,¹³ nübüvvet konusunda yine Eş'arî âlimlerinden biri olan Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) fikirlerinden istifade etmiştir.¹⁴ Ayrıca o, Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi meşhur Eş'arî âlimlerinin görüşlerine eserlerinde sıkça yer vermiştir.

Bütün bunların yanında Zerrûk, itikâdî ve amelî konularda mezhepçilik yapmamış ve ilmî tenkit metodundan vazgeçmemiştir. Onun *Şerhu'r-Risâle*'sinde İbn Zeyd el-Kayrevânî'ye aykırı görüş beyan ettiği yerler de olmuştur. Örneğin, İbn Zeyd'e göre mukallidin imanı sahihtir. Ancak Zerrûk, bu konuda Senûsî'nin görüşünü benimsediğini belirterek tahkîkî imanın vacip olmamakla birlikte daha

⁸ Zerrûk, *Şerh alâ metni'r-Risâle*, ss. 59-60.

⁹ Zerrûk, *Udde*, s. 52.

¹⁰ Zerrûk, *Şerh akîdeti Gazzâlî*, ss. 46-47.

¹¹ Zerrûk, *Şerh akîdeti Gazzâlî*, ss. 83-84.

¹² Metnin aslı şöyledir: الكلام عند أهل الحق صفة قائمة بنفس المتكلم قال الأشعري فهو حقيقة في النفس مجاز في اللسان. İlgili kaynak için bk.: Zerrûk, *Şerh alâ metni'r-Risâle*, s. 28.

¹³ Zerrûk, *Şerh akîdeti Gazzâlî*, s. 91.

¹⁴ Zerrûk, *Şerh akîdeti Gazzâlî*, s. 129.

faziletli olduğunu ifade etmiş, kişinin herhangi bir özrü bulunmadığı takdirde imânda kemâle ulaşmayı terk etmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵

II. FIKIH İLMİNDEKİ YERİ

Şeyh Zerrûk, fıkıh ilmiyle yoğun bir şekilde meşgul olmuş bir fakîhtir. Bu kısımda onun fıkıh ilmiyle ilgili düşüncelerini ve bazı fikhî meselelerdeki görüşlerinden hareketle benimsediği mezhebi ile açıklamalarda bulunarak fıkıhla ilgili eserlerini tanıtacağız.

A. FIKIH İLMİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Şeyh Zerrûk, fıkıh ilmini dinin zâhiri olarak görmüştür. Ona göre fıkıh birşeyin kalıbı ve bedeni iken tasavvuf ise özü ve mânasıdır. Dolayısıyla ikisi birbirine zıt değil, aksine birbirini tamamlayan iki önemli unsurdur. Bu sebeptendir ki o, şeriat diye nitelendirdiği fıkıh ile tarikatı birleştirmeyi gaye edinmiş; bu ikisinin mezci ile hakikatin ortaya çıkacağını savunmuştur. Nitekim bu hususta İmam Mâlik de fıkıhsız sûfinin zındık, tasavvufsuz fakihin ise fâsık olacağını belirterek bu birlikteliğe işaret etmiştir.¹⁶

Zerrûk'a göre fikhın gayesi, hüküm belirlemek ve bu hükümleri ispat etmek, bu şekilde zorluk ve güçlükleri ortadan kaldırmaktır. Öte yandan tasavvufta ise amaç kemâle ulaşmak, hüküm ve hikmet bakımından fikhın ve dinî hayatın en güzelini ve en doğrusunu yakalamaya çalışmaktır.¹⁷ Bu ifadelerden Zerrûk'un aslında fıkıh ilmini kemâle ulaşmada bir vasıta olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bundan dolayı o, fakihlerin meselelere sadece zâhirî yönden bakıp zahir ile bâtını birleştirmemelerini hoş görmemiştir. Dolayısıyla ona göre ilimde ve amelde kemale ulaşmak için tasavvuf gereklidir.¹⁸

¹⁵ Zerrûk, *Şerhu alâ metni'r-Risâle*, s. 71.

¹⁶ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 15-16 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 40-41). Ayrıca bk.: Khushaim, Ahmad Zarruq His Life and Works, (Faculty of Arts in the University of Durham, for the degree of Doctor of Philosophy), s. 318.

¹⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 45 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, ss. 62-63).

¹⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 46 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, s. 63).

B. FIKHÎ MESELELERDEKİ GÖRÜŞLERİ

Şeyh Zerrûk bir sûfinin Ehl-i sünnet'ten bir mezhebe bağlı olmasını zarûrî bulmaktadır. Hatta o, halk arasında meşhur olmuş "Sûfinin mezhebi yoktur" sözünün aslı olmadığını belirtmiştir. Öyle ki Cüneyd-i Bağdâdî'nin Sevrî, Şiblî'nin Mâlikî, Cerîrî'nin Hanefî ve Muhâsibî'nin Şâfiî mezhebinden olduğunu belirterek sûfîlerin amel ettiği fikhî mezheplerin olduğunu vurgulamıştır. "Sûfinin mezhebi yoktur" ifadesinin ancak sûfinin çoğunlukla ihtiyata en uygun olan fikhî hükümlerle amel etmesi hâlinde sahih olacağını, bunun da mezhepsizlik demek olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Zerrûk, "Sûfinin fâni işlerde mezhebi, hadis ehlini takip etmektir" sözünü, sûfinin bir meseledeki iki farklı hükümden ihtiyata daha yakın olanı, yani verâya uygun olanını tercih etmesi, şüpheliden uzak durmak amacıyla nassa uygun olanla amel etmesi anlamında değerlendirmiştir. Bu hususta o, Cüneyd-i Bağdâdî'nin "Kim hadis öğrenmez, fukaha ile oturup kalkmaz, onlardan istifade etmez ve edepli kimselerden edep öğrenmezse kendisine tâbî olanları ifsat eder" sözünü nakletmiştir.¹⁹

Zerrûk, kişinin kendi mezhebinde yer almayan bir meselede başka mezhebi esas almasının hükmüne de yer vermiştir. Bu hususta o, kişinin tâbî olduğu mezhebin reddettiği bir şeyi -zaruret durumu hariç- başka bir mezhebe göre uygulamasının caiz olmadığını ifade etmiştir. Fakat kişinin kendi mezhebinin mübah gördüğü bir amel, başka bir mezhepte fazilet ve müstehab olarak görülüyorsa ona göre amel etmesinin câiz olduğunu belirtmiştir. Abdest alırken boynun meshedilmesini, hacet ve tesbih namazını bu türden fiiller arasında zikretmiştir. Nitekim şeyhi Kavri'nin de ibadetlerde ihtiyat gözetmek hususunda kişinin mezhebinden başka mezhebe iktida edebileceğine hükmettiğini belirtmiştir. Meselâ fecirden sonra oruca niyet etmek, Mâlikî mezhebine makbul değil iken Şâfiî mezhebine göre bu konuda bir beis yoktur. Kavri'ye göre kişinin bu hususta Şâfiî mezhebini taklid etmesinde bir mahzur yoktur.²⁰

¹⁹ Zerrûk, *a.g.e.*, ss. 64-66 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, ss. 75-76).

²⁰ Zerrûk, *Kavâid*, s. 70 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, s. 78).

Zerrûk'un fıkhıta Mâlikî mezhebini benimsediği bilinmektedir. Meselâ Mâlikîlere göre, ölmüş bir hayvanın daha sonra yüzölüp tabaklanan derisine sıvı bir şey koymak veya hayvan postu üzerinde namaz kılmak câiz değildir. Hâlbuki Allah Resûlü'nün derinin tabaklanmasıyla temiz hâle geldiğine dair hadis-i şerifi bulunmaktadır. Ancak Mâlikîlere göre deri tabaklansa dahi temiz sayılmaz ve böyle bir derinin satılması da câiz değildir. Zerrûk da bu hususta Mâlikî mezhebinin görüşünü benimsediğini izhar etmiştir.²¹ Yine Zerrûk, secde âyetleri sayısını -Mâlikî mezhebine muvâfik olarak- on bir kabul etmiştir. Mâlikî mezhebine göre Necm, İnşıkak ve Alak sûrelerinde secdeler iskât edilmiştir.²²

Ayrıca Zerrûk'un Mâlikî fikhî konularda çoğunluk itibariyle Mâlikî fukahadan daha fazla nakilde bulunması, Mâlikî olduğunu gösteren diğer bir husustur. Örneğin Zerrûk, abdest konusunda kişinin aklı, kısa bir süreliğine gitse kişi kendine geldiğinde abdest alması gerektiğine dair Mâlikî imamı İbn Kâsım'ın görüşüne yer vermiştir.²³

Bununla birlikte Zerrûk, akidede olduğu gibi fikhî konularda mezhebine muhâlif olsa da kendisinin benimsediği fikri ifade etmekten çekinmemiştir. Meselâ Mâlikî fukahâsından İbn Zeyd, babanın malının tamamını bir evlâdına verip diğer mirasçılarını mahrum bırakmasını câiz bulmadığı gibi kişinin mirâsının bir kısmını mirasçılardan birine vermesinde (teayyün) bir beis görmemiştir. Ancak Zerrûk'a göre kişinin malını -bir kısmını dahi olsa- varisleri arasında taksim etmesi câiz değildir.²⁴

Sonuç olarak Zerrûk, bir mezhebi benimsemenin zaruretine kâil olmakla beraber bu hususta katı davranmayı hoş görmemiştir. Ona göre mezhebine uymasa da ihtiyata daha uygun olan hüküm tercih edilmelidir. Ancak o, fikhî mezhepler arası geçişi, ihtiyat şartına bağlamıştır. Bu konuda zorluk yaşandığı vakit, kolay olan mezhebi tercih etme meselesine ise değinmemiştir. İsbetli bulmadığı bir görüşü, mezhebine ait olsa da tenkit etmekten çekinmemiştir.

²¹ Zerrûk, *Şerh alâ metni 'r-Risâle*, s. 384.

²² Zerrûk, *a.g.e.*, s. 237.

²³ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 77.

²⁴ Zerrûk, *Şerh alâ metni 'r-Risâle*, s. 200.

Şeyh Zerrûk'un fıkıh ilmiyle ilgili görüşlerine ve mezheb anlayışına yer verdikten sonra fıkıhla ilgili eserlerine geçebiliriz.

C. FIKIH ALANINDAKİ ESERLERİ

Aşağıda Zerrûk'un tespit edebildiğimiz fıkıha dair beş eserini kısaca tanıtmak istiyoruz.

1. Şerhu'l-İrşad li-İbn Asker

Mâlikî fakîhi Şihâbüddîn Abdurrahman b. Asker el-Bağdâdî'nin (ö. 732/1331) *el-İrşâd* adlı eserinin şerhi olan bu eseri Ali Fehmi Huşeym bulamadığını belirtmiştir.²⁵ Ancak yazma nüshaları mevcuttur.²⁶

2. Şerhu'r-Risâle İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî

Şerhu'r-Risâle, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 389/999) *er-Risâle fî umûri'd-diyâne* isimli eserine Zerrûk'un yapmış olduğu ta'likten ibarettir. Telif tarihi 896/1490-1491 olan eserin yazma nüshaları farklı kütüphanelerde mevcuttur.²⁷

Eser, iki cilt olarak *Şerh Zerrûk alâ metni'r-Risâle* adıyla yayımlanmış,²⁸ ayrıca Abdülhakîm Ahmed Ebû Zeyyân eserin ibadetle ilgili kısımları *Şerhu'r-rubi's-sânî min Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî* adıyla tenkitli olarak neşretmiştir.²⁹

²⁵ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 122.

²⁶ Bk. Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, d. no.: 554, 221 vr; Tunus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, d. no.: 20054.

²⁷ Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, d. no.: 744, 48 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no: 679, 671; Rabat el-Mektebetü'l-Melikiyeye, d. no.: 5480; Tunus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, d. no: 1845; Mektebetü Mescidi'n-Nebevî, d. no.: 1815, 1-446 vr.

²⁸ Thk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 1327/2006; Kahire 1332/1913; Beyrut 1982.

²⁹ Bingazi 1421/2000.

3. Şerh mevâzii' min Muhtasari Halîl

Bu eser, Halîl b. İshâk b. Şuayb el-Cündî'nin (ö. 776/1374) Mâlikî fikhı hakkında yazdığı “*el-Muhtasar*”ın şerhidir. Farklı kütüphelerde yazma nüshaları mevcuttur.³⁰

4. Şerhu'l-Kurtubiyye

Şerhu'l-Kurtubiyye, Mâlikî fakihlerinden Sâbikuddîn Ebû Bekr Yahyâ b. Ömer el-Ezdî el-Kurtubî'nin (ö. 567/1171) *el-Kasîdetü'l-Kurtubiyye fî kavâidi'l-İslâm* isimli eserine yapmış olduğu şerhtir. Tunus ve Fas'ta yazma nüshaları bulunan eser,³¹ birkaç kez neşredilmiştir.³²

5. Menâsikü'l-hac

Hac ibadeti esaslarının Mâlikî mezhebine göre anlatıldığı bu eser “*Ahkâmü'l-hac*” adıyla da tanınmaktadır. Araştırmalarımız esnasında basıldığını tespit edemediğimiz bu eserin yazma nüshası mevcuttur.³³

6. Risâle fi'l-bey'

Mâlikî fikhına göre alış-veriş esasları hakkında bilgi veren risâle -tespit edebildiğimiz kadarıyla- basılmamıştır.³⁴

³⁰ Bk. Madrid Biblioteca Nacional, d. no.: CDIX/c, 56 vr.; Tunus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, d. no.: 5097.

³¹ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 126-127. Tunus Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, d. no.: 9780, 2390; Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no: 1139, 283, 2711, 1172; Rabat el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 653, 883, 9590/Tasavvuf.

³² nşr.: Ahmed Osman Ahmîde, Trablus, ts.; nşr.: Ahsen Zakûr, Cezayir 1426/2005.

³³ Yazma nüshası için bk.: Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no: 381/5, 129-136 vr.

³⁴ Eserin yazma nüshaı için bk.: Kahire Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyyeti, d. no: 27845, 269-270 vr.

III. TASAVVUF İLMİNDEKİ YERİ

Bu kısımda Zerrûk'un tasavvuf ilmindeki yerini ve görüşlerini Sûfî Gelenekte Etkilendiği Âlimler, Zerrûkiyye'nin Teşekkülü, Tasavvuf Hakkındaki Görüşleri başlıkları altında inceleyeceğiz.

A. ETKİLENDİĞİ SÛFÎ ÂLİMLER

Şeyh Zerrûk, *Fevâid min künnâş* adlı eserinde etkilendiği âlimlerin isimlerini zikretmiştir.

1. Muhyiddin İbnü'l-Arabî

Zerrûk, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) felsefî tasavvuf anlayışını benimsememekle birlikte Sehâvî'nin, *ed-Dav'u'l-lâmi'* sinde belirttiğine göre İbnü'l-Arabî'nin bazı görüşlerinden etkilenmiştir.³⁵ Özellikle o, İbnü'l-Arabî'nin *vahdet-i vücûd* konusundaki görüşlerinin yanlış anlaşıldığını, aslında onun *vahdet-i şuhûda* işaret ettiğini belirtmiştir.³⁶

2. Ebü'l-Hasen el-Kerâk el-Bicâ el-Harâlî

Tam adı Ebü'l-Hasen el-Kerâk b. Ali b. Ahmed et-Tecîbî el-Bicâ el-Harâlî'dir. Zerrûk bu hocasından on bir farklı ilme dair eserler okumuştur. Ebü'l-Hasen el-Kerâk el-Harâlî'nin çeşitli alanlarda eserleri vardır. Tefsir çalışmasının yanı sıra *Şerhu'l-Muvatta* ve *Şerh esmâi'l-hüsna* şerh türü eserlerinden bazısıdır.³⁷

3. Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî

Tam adı Ali b. Abdillâh b. Abdilcebbâr eş-Şâzilî eş-Şerîfî'l-Hasenî'dir (ö. 656). Mağrib'te, h. 593 yılında doğmuştur.³⁸

³⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, I, 222.

³⁶ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 217.

³⁷ Zerrûk, *Künnâş*, s. 107.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk.: Muhyiddîn et-Tu'mî, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, ss. 173-174.

Zerrûk tasavvufun aslını “ihsan” olarak ifade etmiş ve bunu ikiye ayırmıştır: Bunlardan ilki Allah’ı görüyor gibi ibadet etmek, ikincisi ise Allah tarafından görüldüğünün şuurunda olmaktır. Zerrûk, “Allah’ı görüyor gibi ibadet etmek” anlamındaki ihsanı Şâzili’nin temsil ettiğini, “Allah tarafından görüldüğünün şuurunda olma” anlamındaki ihsanı ise Gazzâlî’nin benimsediğini ifade eder; ancak ona göre birincisi hakikate daha yakındır.³⁹ Ayrıca Zerrûk, tasavvufun belirlediği ana esaslara en yakın, iddialardan uzak, sülûk için en kolay olan ve sünnete en çok yapışan tarikatın Şâziliyye tarikatı olduğunu belirtmiştir. Zerrûk’a göre bu tarikatta bir *terkip* veya *tertib* olmaksızın sadece sünnete ittiba etme, şeyhlerin sohbetinde bulunma, neticede Allah’ın fazlını müşahede ederek “tahkike ulaşma” vardır. Zerrûk’a göre kişinin tek yapması gereken, bu yola ve esaslara tâbi olmaktır. O, Şâziliyye’nin, insanı bazı tarikat mükellefiyetleriyle zora sokmadığı için insan tabiatına en uygun tarikat olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰

4. Ebû Muhammed Abdülaziz el-Mehdî

Ebû Muhammed Abdülaziz el-Mehdî (ö. 663/1264), İbn Ebî Bekr el-Kuraşî diye de bilinir.⁴¹ Zerrûk’un tasavvuf konusunda etkilendiği âlimlerden olan Abdülaziz el-Mehdî, Ebû Medyen’in öğrencilerindedir.

5. Diğer Âlimler

- Ebû Muhammed Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 561/1165-66),
- Ebû Saîd el-Bâcî (ö. 628/1230),⁴²
- Ya’zâ İnnûr b. Meymûn ed-Dükkâlî (ö. 572/1176).⁴³

B. ZERRÛKİYYE TARİKATININ TEŞEKKÛLÜ

Şeyh Zerrûk’un ilim için gittiği yerlerde ve yaşadığı muhitte talebeleri ve müridleri olmuştur. Ancak kendisi hayatta iken adıyla anılan herhangi bir tarikat

³⁹ Zerrûk, *Kavâid*, s. 81 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., s. 88-89).

⁴⁰ Zerrûk, *Kavâid*, s. 108 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., s. 104).

⁴¹ Zerrûk, *Künnâş*, s. 108.

⁴² Ebû Muhammed el-Mehdî ve İmam Şâzili’den ders almıştır. Bk.: Zerrûk, *Künnâş*, s. 108.

⁴³ İbnü’l-Kâdî, *Cezvetü’l-iktibâs*, ss. 578-560. Ayrıca bk.: Ulupınar, *Ebû Medyen el-Mağribî*, s. 71.

teşekkül etmemiştir. Zira Zerrûk'un kendi adıyla anılacak bir tarikat ihdas etme gibi çabası ve gayesi olmamıştır. Ne var ki Zerrûk'un vefatından sonra sevenleri ve öğrencileri şeyhlerinin kabrini ve çevresini zâviyeye çevirmiş; nihayet söz konusu oluşum, tarikat hâlini almıştır.⁴⁴

Şeyh Zerrûk, esasen şeyhi Hadramî'nin yaptığı gibi Şâziliyye ve Kâdiriyye tarikatlarının esaslarını birleştirmiş ve buna göre amel etmiştir. Zerrûkiyye tarikatı da söz konusu tarikatların esaslarının mezcedilmesi ile meydana gelmiştir. Bu yönüyle Zerrûkiyye, Şâziliyye'nin bir kolu olarak görülebilir.

Zerrûkiyye'nin esasları şöyle sıralanabilir:

1. Gizli ve açık hâllerde takvaya riâyet etme,
2. Sözde ve davranışta sünnete ittibâ,
3. Allah'ın rızasını kazanmayı esas alıp insanların sevgisini yahut nefretini kazanmayı eşit görmek (her iki durumda da aynı tavrı sürdürmek),
4. Allah'tan her durumda razı olmak,
5. Darlıkta ve bollukta Allah'a yönelmek,
6. Âli-himmet,
7. Saygıda kusur etmeme,
8. En güzel şekilde hizmet etme,
9. Bir şeye niyet ettiğinde kararlı olma,
10. Nimetleri ta'zim etme.⁴⁵

C. TASAVVUF HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Allah Resûlü'nün "Allah'ı görüyor gibi ibadet etmek"⁴⁶ olarak tanımladığı ihsan kavramını Zerrûk, tasavvufun özü olarak nitelendirmiştir.⁴⁷ Zerrûk, tasavvuf ve fikhın Allah'ın hükümlerini bize öğreten iki ilim olduğunu belirtmiştir. Ona göre

⁴⁴ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 171.

⁴⁵ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, ss. 163-164.

⁴⁶ Buhârî, "İmân", 36.

⁴⁷ Zerrûk, *Kavâid*, s. 81 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., ss. 88-89).

fıkıh dinin şeâiri, tasavvuf ise Allah ile kul arasındaki has kısmıdır.⁴⁸ Zerrûk, daima fıkıh ile tasavvufun birbirinin tamamlayıcısı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁹

Ancak Zerrûk, sûfî geçinen kişilere karşı bazı yanlış tutumlarından dolayı oldukça şiddetli sözler sarfetmiştir. O, maşrık seyahatinde gördüğü bazı sûfileri “ulemâ-i sû” olarak nitelendirmiş ve bu kişilere intisap edenleri kınamıştır. Çünkü ona göre bu sûfiler ilimden uzaktırlar; ayrıca namazlarını kılmakta iseler de ta’dil-i erkâna riâyet etmemekte olup sadece kıyafetleri itibariyle sûfidirler.⁵⁰

Görüldüğü üzere Zerrûk gerçek sûfililiğin ilim, salih amel ve takva ile mümkün olacağını, şeriatın emirlerine riâyet edilmesini ve ihsan derecesinin hedeflenmesini esas almıştır. Onun fikhî yönü, tasavvufta mütesâhil olmasına izin vermemiştir. Bu sebeptendir ki kendisi “muhtesib sûfî” olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla onun, Cüneyd-i Bağdâdî’nin yolundan giderek sünnî tasavvuf anlayışını benimsediği söylenebilir.

Bu yönüyle Zerrûk, Kuşeyrî’ye (ö. 465/1072) benzemektedir. Zira Kuşeyrî de bulunduğu asırda sûfî geçinen insanlarla mücadele etmiş, sünnete uygun olan tasavvuf anlayışını yaymaya çalışmıştır. Kuşeyrî, *er-Risâle*’sinin mukaddimesinde eserini Ehl-i sünnet esaslarına ve amele dayanan bir tasavvuf öngördüğü için telif ettiğini ifade etmiştir. Bu sebeple söz konusu risâlesinde Kuşeyrî, kendisinden önceki hakiki sûfilerin güzel ve sahih akîde, edep, ahlâk ve muamelelerini hatırlatmak için onların hayatları hakkında özlü bilgiler vermiştir.⁵¹

Zerrûk hem fıkıh hem de tasavvuf âlimlerinin eksikliklerini tespit etmiş, iki ilim arasında bir köprü olmayı hedeflemiştir. Hatta o, sûfileri daha fazla eleştirdiğini ifade ederek bâtındaki hastalıkları iyileştirmenin daha önemli olduğunu belirtmiştir.⁵² Onun tasavvufu eleştirmesinin diğer bir sebebi, yaşadığı dönemde halk arasında tasavvufun bilinçsiz bir şekilde yaygınlaşmasıdır. Zerrûk, sadece maşrıkta sûfileri

⁴⁸ Zerrûk, *Udde*, ss. 51-52.

⁴⁹ Ali Tenik tezinde Zerrûk’un fıkıh-tasavvuf ilişkisini ele almıştır. Bk.: Ali Tenik, “Zerrûk el-Fâsî’nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri”, ss. 46-50.

⁵⁰ Huşeym, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 277.

⁵¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 3-4.

⁵² Huşeym, *Şeyh Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 280.

eleştirmekle kalmamış; kendisine intisab edenlerin “Fılan kâmil mü’min, falanın eksikleri var, öteki şu makamda, beriki bu makamda...” türünden sözler sarfettiklerini, bu tarz sözlerin hepsinin edep ve hayâ eksikliğinden kaynaklandığını, bunların lüzumsuz şeylerle meşgul olmaktan ibaret olduğunu belirterek kendisine intisap edenleri uyarmış, bu konularda onları tenkit etmiştir.⁵³

Dünyevî nimetler hususunda zühd kabul edilen bir şey olsa da, insanların çoğu zühdü dünya nimetlerinden tamamen uzaklaşma ve sadece yün elbise giyme şeklinde anlamışlardır. İmam Şâzilî buna karşı çıkmış; tasavvufun sebeplere riâyetten uzak durmayı gerektirmediğini belirtmiş, bunun yanısıra tasavvufun hayatın içinde yaşanması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴ Kendisine evrâd vermesini isteyen kişiye İmam Şâzilî,⁵⁵ “Ben Resûl müyüm!” demiş ve farzları yerine getirip günahlardan sakındığı takdirde zaten tasavvuf yolunda olacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde Zerrûk, bozuk tasavvuf anlayışının ıslahı için öncelikli olarak yeniden Kur’ân ve sünnete müracaatın gerekli görmüştür. Onun bu husustaki ikinci tavsiyesi ise *emr-i bi'l-ma'rûf neyh-i ani'l-münker* vazifesinin yapılmasıdır. Öncelikle o, münkerin sınırlarının iyi tanımlanması gerektiğini belirtmiş ve münkerden nehyetme yolları üzerinde durmuş, bu konuda sedd-i zerâinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini hatırlatmıştır.⁵⁶

Öte yandan Zerrûk, sûfilerin nefse muhâlefet etmek maksadıyla bazen sünnetleri bile terk ettiklerinden bahsetmiştir. O, bu şekilde bir muhâlefetin nefis üzerinde belirli bir etkisi olsa da bu durumun, insanları hak olana karşı gelmeye ittiğini belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre bazen hak olan şeyler *hevaya* muvafık olabilir. Nitekim bu hususta Ömer b. Abdilaziz’e nisbet edilen şu sözü nakletmiştir: “Hak olan şey hevâya (nefsin isteklerine) uygun oldu mu tereyağlı bal gibidir.”⁵⁷ Zerrûk, zaten dînî meselelerde sevabın meşakkat miktarı olduğuna dair hadisin⁵⁸ kendisine has şartlarıyla değerlendirilmesi gerektiğini, genellenemeyeceğini

⁵³ Zerrûk, *en-Nasîha*, s. 14.

⁵⁴ Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhu'l-ıslâhiyye*, s. 159.

⁵⁵ Başka bir rivâyette Şâzilî'nin hocası Abdüsselâm b. Meşîş'tir.

⁵⁶ Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhu'l-ıslâhiyye*, s. 162-166.

⁵⁷ Bu sözün kaynağını bulamadık.

⁵⁸ Buhârî, “Umre”, 8.

vurgulamış⁵⁹ ve bu hususta Allah Resûlü'nün şu hadislerini nakletmiştir: “*Dininizin en hayırlısı en kolay olanıdır.*”⁶⁰ “*Şüphesiz Allah'ı en çok tanıyanınız ve ondan en çok korkmanız benim.*”⁶¹ Ayrıca o, Resûlullah'ın (s.a.s.) eğer iki işten birini seçmek gerektiğinde kolay olanını seçtiğine dair hadise yer vermiştir.⁶² Bir başka yerde Zerrûk, Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî'nin “Şeyh zorlayarak değil, en kolay şekilde Allah'a ulaşma yolunu sana gösterendir” sözünü naklederek insanların orta yolu takip etmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁶³

Bununla birlikte Zerrûk, sûfi geçinenlere nasihat etmek ve onları hatalarından döndürmek maksadıyla eleştirdiğini belirtmiştir. O, bazı âlimlerin sûfilere tenkit konusunda aşırı buldukları İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü'l-İblîs*'inden talebelerini sakındırdığını belirtmekle birlikte bu eserin bazı kısımlarında faydalı bilgilerin bulunduğu, dolayısıyla bir kitabın tamamından insanları men etmenin yanlış olduğunu da ifade etmiştir.⁶⁴

Zerrûk bazı ulemânın, sûfilere İbnü'l-Cevzî gibi sert bir şekilde eleştirmesinin sebeplerini ise şöyle sıralamıştır:

1. Nazarü'l-kemâl ile sûfilere bakmaları,
2. Bazı ince hususları kavrayamamaları,
3. Tasavvufa intisap etmiş, ancak seyr-i sülûkta ilerleme kaydedemeyen müridlerin yaptıkları yanlış şeyler,
4. Halkın tasavvufa intisap ettikten sonra dinin zâhiriyle amel etmeyeceklerinden korkması,
5. Hak etmediği hâlde kişinin kendini âlî mertebelerde görmesi,⁶⁵

Bunun yanında Zerrûk, tasavvuf kitaplarında yer alan bazı kapalı ifadelerin lafız darlığından kaynaklandığına ve birtakım yanlış anlaşılmalara sebep olduğuna

⁵⁹ Zerrûk, *Kavâid*, s. 128 (Çev.: Uysal, a.g.e., s. 122-123).

⁶⁰ Buhârî, “Menâkıb”, 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLI, 101.

⁶¹ Buhârî, “İ'tisam”, 27; Müslim, “Siyâm”, 1108.

⁶² Zerrûk, *Kavâid*, ss. 129-130 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., ss. 123-124).

⁶³ Zerrûk, *Kavâid*, s. 106 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., s. 104).

⁶⁴ Zerrûk, *Kavâid*, s. 273. Ayrıca bk.: Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhu'l-İslâhiyye*, s. 166.

⁶⁵ Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhu'l-İslâhiyye*, ss. 162-166.

dikkat çekmiştir. O, felsefi tasavvuf anlayışını benimseyen sûfilere herhangi bir ithamda bulunmamıştır. Meselâ Hallâc'la ilgili verilen idam hükmünün, samimiyetle verilmiş olsa da, bu türlü sözler söyleyen sûfilere sövmeyi ve hakaret etmeyi doğru bulmadığını beyan etmiştir. Ayrıca o, İbnü'l- Arabî'nin her ilmin ehlinde daha fazla ilme sahip olduğuna, buna rağmen hakkında küfürden (şeyh-i ekfer) kutupluğa (şeyh-i ekber) kadar birbirine zıd hüküm verildiğine, ancak en doğrusunun sükût etmek yani hükmü Allah'a bırakmak olduğuna dair hocası Kavri'nin görüşüne yer vermiştir. Dolayısıyla o, bu hususta kapalı ifadeler kullanan sûfilere de, onları küfür veya fıkla itham edenlerin de mazur olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶

D. TASAVVUF ALANINDAKİ ESERLERİ

Şeyh Zerrûk'un, tasavvufun temel esaslarını ortaya koyduğu *Kavâidü't-tasavvuf* başta olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır. Bu kısımda söz konusu eserler hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1. Kavâidü't-tasavvuf

Zerrûk'un en meşhur eseri olarak görülür ve tasavvufun temel prensiplerini ve fıkıh-tasavvuf ilişkisini açıklar. Bu eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye kütüphanelerinde⁶⁷ ve diğer ülkelerde⁶⁸ çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Ayrıca *Kavâidü't-tasavvuf* pek çok ülkede basılmıştır.⁶⁹ Söz konusu eser, Muhammet Uysal tarafından *Tasavvufun Esasları* adıyla,⁷⁰ ayrıca Ali Pekcan, İbrahim Aydın ve

⁶⁶ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 119-121 (Çev.: Uysal, a.g.e., ss. 114-117).

⁶⁷ Manisa İl Halk Ktp., d. no.: 3088/5, İst.: 1031/1621, vr.: 49b-92b; “*Te'sisü'l-Kavâid ve'l-usûl ve tahsilü'l-fevâid li-zevî'l-us*” ismiyle: Beyazıt Devlet Ktp., d. no.: 3691, vr.: 79; “*Kitâb kavâidü't-tarîkat fi'l-cem'eyni's-şerîa ve'l-hakîka*” ismiyle: Konya Yusufâğa Ktp., d. no.: 720/2, İst.: h. 967, 53 vr.

⁶⁸ Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no.: 2230, 1-24 vr.; “*Ta'lik alâ tarîki't-tasavvuf*” ismiyle: Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 555; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no.: 824, 1-65 vr.

⁶⁹ (Mısır: 1318; Kahire: 1318/1900; nşr.: İbrâhim el-Ya'kûbî, Dimaşk 1968; nşr.: Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire 1968; nşr.: Mahmûd Beyrûtî, Dimaşk 1424/2004; nşr.: Osman el-Huveymidî, Beyrut 2004; nşr.: Ahmed Abdürrahîm es-Sâiyih-Tevfik Ali Vehbe, Kahire 1427/2006; thk.: Abdülmecîd Hayâlî, Beyrut 2012). Abdurrahmân b. Zikrî el-Fâsî (v. 1144/1731) tarafından “*Şerhu'l-Allâme İbn Zikrî el-Fâsî alâ Kavâidi't-tasavvuf*” ismiyle şerh edilmiş ve neşredilmiştir (Mısır-2013).

⁷⁰ Ahmed Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2011.

Mustafa Topçu eseri *İslam Tasavvufunun Temel Esasları* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷¹

2. Uddetü'l-mürîdi's-sâdık

Eserin tam adı “*Uddetü'l-(Umdetü'l)-mürîdi's-sâdık min esbâbi'l-makt fi beyâni't-tarîki'l-kasd ve zikri havâdisi'l-vakt*”dır.

Bu eser Şeyh Zerrûk'un tasavvuf anlayışını ortaya koyması yönüyle kıymetlidir. Bid'atın mahiyeti, çeşitleri ve bid'atlerden korunma yolları, sahih tasavvuf anlayışının tespiti, zikir, mürîd ve mürşidin vasıfları, dervişlerin sahip olması gereken âdâb, tasavvufun güzellikleri, tasavvufî hâller, semânın esasları, âdâbı ve şartları gibi konular eserin muhtevasını oluşturmaktadır. Eserin tahkikli neşri bulunmaktadır.⁷²

3. İânetü'l-müteveccihî'l-miskîn ilâ tarîki'l-fethi ve't-temkîn

Tam adı “*Te'sîsü'l-kavâid ve'l-usûl ve tahsîlü'l-fevâid li-zevi'l-vusûl*” olan eserde Şeyh Zerrûk; kalb, tefekkür, zikir, tevbe, takvâ, bid'at, istikâmet gibi konuları işlemiştir. Eserin telif tarihi 882/1477 olup “*Kitâbü'l-iâne*”⁷³ ve *İânetü'l-müteveccihî'l-miskîn ilâ tarîki'l-fethi ve't-temkîn* adıyla birkaç defa basılmıştır.⁷⁴

4. Şerhu'l-Hikem İbn Atâullâh el-İskenderî

Bu eser Şeyh Zerrûk'un, İbn Atâullâh el-İskenderî'nin “*Hikem*”ine yazmış olduğu şerhlerden oluşmaktadır. Zerrûk'un bu esere on yedi farklı şerh yazdığı

⁷¹ Zerrûk, *İslam Tasavvufunun Temel Esasları*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2015.

⁷² Eser, İdrîs Azzûzî'nin “eş-Şeyh Ahmed Zerrûk ârâühü'l-ıslâhiyye, tahkîk ve dirâse li-kitâbih *Uddetü'l-mürîdi's-sâdık*” isimli çalışması içinde (Muhammediye 1419/1998, ss. 239-607) Âsım İbrâhim el-Keyyâlî'nin tahkikiyle basılmıştır (Beyrut-2007). Yazma nüshaları için bk.: Beyazıd Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, d. no.: 1742, ist.t.: h. 976, vr.: 73; Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no: 2044, 65 vr.; Cezayir el-Mektebetü'l-Vataniyye, d. no: 2230, mst.: Ahmed b. Muhammed el-Ferehî, ist.t.: 1304/1886, 60-111 vr.; Kahire Ma'hedü'l-nahtûtâtî'l-Arabiyye, d. no: 27850, 146-157 vr.; d. no: 27851, 19-49 vr.; Rabat el-Hizânetü'l-Âmme, d. no.: ?, 111 vr.; d. no.: 1173.

⁷³ Nşr.: Ali Fehmî Huşeym, Tunus 1979. Yazma nüshalar için bk.: Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no: 2230, 30-43 vr.; Rabat el-Hizânetü'l-Âmme, d. no.: 1254, d. no.: 3390; d. no.: 2750, 120-172 vr.

⁷⁴ Nşr.: M. Abdülkâdir Nassâr, Kahire 2008, 2014.

kaynaklarda zikredilmiştir.⁷⁵ Eserin, “*Şerh Hikem İbn Atâullâh el-İskenderî*”⁷⁶ *Şerh Hikemi'l-Atâiyye*,⁷⁷ *Miftâhu'l-fezâil ve'n-ni'me fi'l-keâm alâ ba'zi mâ yetealleku bi'l-Hikem*⁷⁸; *Tenbîhü zevi'l-himem alâ maânî elfâzi'l-Hikem*⁷⁹ isimleriyle kayıtlı nüshaları bulunmaktadır.

Eser meşhur olup pek çok defa basılmıştır. Eserin on beşinci şerhini “*el-Fütühâtü'r-Rahmâniyye fi halli elfâzi'l-Hikemi'l-Atâiyye*” ismiyle şeyhin torunu Muhammed Tayyib tahkikli olarak yayımlamıştır. Yine Muhammed Tayyib, eserin on altıncı şerhini “*Miftâhu'l-fezâil ve'n-ni'me fi'l-keâm alâ ba'zi mâ yetealleku bi'l-Hikem*” ismiyle neşretmiştir.

5. en-Nasîhatü'l-kâfiye li-men hassahullâhu bi'l-âfiye

Bu eser, “Din nasihattir” hadisinin mufassal bir izahı olarak değerlendirilebilir. Nitekim hadisin devamında “Allah için, Rasûlü için, Kitabı için, müminlerin emirleri ve bütün müminler için” şeklinde belirtilen her bir zümre için nasihatın mâhiyeti detaylı bir biçimde şerhedilmiştir. Zerrûk, bu eserini 877/1472 yılında telif etmiştir.

Eser pek çok defa neşredilmiştir.⁸⁰ Eserin muhtasarı “*Muhtasarü'n-Nasîhati'l-kâfiye li-men hassahü'llâhü bi'l-âfiye*” ismiyle yayımlanmıştır.

⁷⁵ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, ss. 129-133.

⁷⁶ Süleymaniye ktp., Reisülkütâb, d. no.: 473, 122 vr.; Servili, d. no.: 126, 192 vr.; Şazîlî Tekkesi, d. no.: 000065, is.t.: h. 1191, 106 vr.; Şehit Ali Paşa, d. no.: 1702, 163-244 vr.; Şehit Ali Paşa, d. no.: 1233, 98 vr.; Hacı Selim Ağa, d. no.: 504, 153 vr.; Köprülü Ahmed Paşa, d. no.: 214, 88-167 vr.; Laleli, d. no.: 3767, is. t.: 1088. 20 vr.; d. no.: 1511, 28 vr.; Reşid Efendi, d. no.: 445, is. t.: 1113, 65-101 vr.; Konya Yusufâğa Ktp., d. no.: 720/1, mst.: Muhammed Muhibbüddin b. Abdülkerim b. Hasen b. Ali, 102 vr.; Mısır, d. no.: R8-17, 318 vr.;

⁷⁷ Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 2501, 200, 2175, 464, 2622, 2704, 919.

⁷⁸ Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 776; el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 6257.

⁷⁹ Rabat el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 2116; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no.: 5644, 1-95 vr.

⁸⁰ Yazma nüshaları için bk.: Beyazid Devlet Ktp., d. no.: 7957, vr.: 69b-111a; Zeytinoglu İlçe Halk Ktp., d. no.: 279/7, vr.: 258-292; Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no.: 2230, 47-59 vr.; Kahire Ma'hedü mahtûtâtü'l-Arabî, d. no.: 27841, 1-24 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 1116, 153-182 vr.; d. no.: 1295, 1130, 1166, 2195, 3773, 3731; d. no.: 1602, 87-111 vr.; d. no.: 1663, 112-157 vr.; d. no.: 2259; d. no.: 2402, 284-303 vr.; d. no.: 51, 175-242 vr.; d. no.: 2101; d. no.: 2785, 11-218 vr.; d. no.: 2981, 205-220 vr.; d. no.: 2983, 245-296 vr.

Eser üzerine iki şerh çalışmasının yapılmıştır. Bunlardan biri, Muhammed b. Abdurrahman b. Zekerî'ye ait olup “*Şerhu'n-Nasîhati'l-Kâfiye*”⁸¹ diğeri ise Ebû Medyen b. Ahmed b. Muhammed el-Fâsî tarafından yapılmış bir şerh olup “*el-Mevâridü's-Sâfiyye fî Şerhi'n-Nasîhati'l-Kâfiye*”⁸² isimlerini taşımaktadır.

6. en-Nesâih

en-Nesâih, Zerrûk'un *en-Nasîhatü'l-kâfiye* adlı eserinden farklıdır. Bu eser, seyr-u sülûkun esaslarını ve tasavvufî makamları öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser *Kitâbü'n-nesâih* ismiyle iki cilt olarak yayımlanmıştır.⁸³

7. el-Câmi' li-cümel mine'l-fevâid ve'l-menâfi'

Bu eser, yukarıda bahis geçen “Din nasihattir” hadis-i şerifiyle başladığı için *en-Nasîhatü's-suğrâ* olarak da bilinmekte olup 878/1473 yılında telif edilmiştir. Bu eserde istikamet, dua, kalp, müslümanın müslümanda olan hakları, günlük hayattaki bazı sünnetler, sefer âdâbı, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi konular ele alınmıştır. Eser, M. Abdülkâdir Nassâr'ın tahkîkiyle “*Şerh gavâmizi hizbiyyi's-Şâzili'*”nin içinde yayımlanmıştır.⁸⁴

8. el-Üns fî uyûbi'n-nefs

el-Üns fî uyûbi'n-nefs, diğeri bir adıyla “*Urcûze fî uyûbi'n-nefs*”, Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Uyûbü'n-nefs* adlı eserinin manzum şeklidir. Telif tarihi 887/1482 olan eser, “*Uyûbü'n-nefs ve devâühâ*” ismiyle basılmıştır.⁸⁵ Muhakkik, manzumelerin altında Sülemî'nin “*Uyûbü'n-Nefs*” isimli eserine de yer vermiştir. Bu esere Şeyh

⁸¹ Rabat el-Hizânetü'l-âmmе, d. no.: 991, 992.

⁸² Tunus Dâru'l-kütübü'l-vataniyye, d. no: 158/3.

⁸³ Thk.: Yûsuf Ahmed, Beyrut 1429/2008.

⁸⁴ Kahire 2011, ss. 47-105. Eserin yazma nüshaları için bk.: Tunus Dâru'l-kütübü'l-vataniyye, d. no: 312073, is. t.: h. 1096; Rabat el-Hizânetü'l-âmmе, d. no.: 2207, 85-102 vr.; d. no: 1424, is. t.: h. 1248, 131-205 vr.

⁸⁵ Nşr.: Muhammed İdrîs Tayyib, Beyrut 2010. Yazma nüshaları için bk.: Rabat el-Hizânetü'l-âmmе, d. no.: 684, 80-95 vr.; “Nazmü füsûli's-Sülemî” ismiyle Rabat el-Hizânetü'l-âmmе, d. no.: 6647; “Nazmü uyûbi'n-nefs ve müdâvâtühâ” ismiyle Rabat el-Hizânetü'l-Haseniyye, d. no.: 5136; 12266; 516.

Zerrûk'un müridi Muhammed b. Ali el-Harûbî *el-Üns fî şerh Uyûbi 'n-nefs* adıyla bir şerh yazmıştır.⁸⁶

9. Tuhfetü'l-mürîd

Tam adı *Tuhfetü'l-mürîd ve ravzatü'l-ferîd ve fevâid li-ehli'l-fehmi's-sedîd ve 'n-nazari'l-mezîd*'dir. İlim ve çeşitleri, âlimlerin mertebeleri, tevhid, akıl, velâyet, mucize, tahâret, salât, oruç, zekât ve hac gibi konuların detaylı olarak ele alındığı eser 870/1465 yılında telif edilmiştir. Eser, Muhammed İdrîs Tayyib'in tahkîkiyle neşredilmiştir.⁸⁷

10. Usûlü't-tarîka

Şeyh Zerrûk'un Zerrûkiyye tarikatının esaslarını anlatmak maksadıyla yazdığı risâlelerdir. Yazma nüshaları *Usûlü't-tarîka*,⁸⁸ *Usûlü kavâidü't-tarîkati's-sûfiyye*⁸⁹, *Ta'lik alâ tarîki't-tasavuf*⁹⁰ gibi isimlerle kaydedilmiş ve birkaç kez neşredilmiştir.⁹¹

11. el-Usûlü'l-bed'ia ve'l-cevâmiu'r-ref'ia

Şeyh Zerrûk'un bazı kitaplarındaki meşhur sözleri ve müridlerine nasihatlerinden derlenmiş olan eser,⁹² *Menâkıbü'l-Hadramî* adlı kitabın sonunda neşredilmiştir.⁹³

12. el-Vazîfetü'z-Zerrûkiyye

el-Farîza ve sefînetü'n-necâ li-men ilallahi iltecâ olarak da bilinen eser, Şeyh Zerrûk'un müridlerine verdiği günlük virdleri ihtiva etmektedir. Söz konusu vird,

⁸⁶ Nşr.: Muhammed İdrîs Tayyib, Beyrut 2010; Nşr.: Mustafa Merzûkî-Mâlik b. Muhammed Kerşûş, Beyrut 2010.

⁸⁷ Yazma bilgileri için bk.: Rabat el-Mektebetü'l-Vataniyye, d. no.: 2785, 505-528 vr.

⁸⁸ Süleymaniye Ktp., Laleli, d. no.: 2450, 28-31 vr.; Manisa İl Halk Ktp., d. no.: 3483/6, vr.: 127a-127b.

⁸⁹ Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1207, 263-321 vr.

⁹⁰ Rabat el-Hızânetü'l-âmmе d. no.: 555.

⁹¹ Nşr.: Muhammed İdrîs Tayyib, Beyrut 2010; Beyrut 1395/1975, II, 310-312); nşr.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr, Kahire 2008.

⁹² Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 3612, vr.: 426-436.

⁹³ Nşr.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr, Kahire 2008, s. 81-95.

Allah Resûlü'nün sabah ve akşam okuduğu ya da okunmasını tavsiye ettiği dua ve zikirlerden oluşmaktadır. Eserin yazma nüshaları çeşitli kütüphelerde mevcuttur.⁹⁴

13. Şerh Hizbi'l-bahr

Bu eser, Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî'nin hizbini şerh etmektedir. *Mefâtihü'l-izz ve'n-nasr fi't-tenbih alâ mâ yeteallaku bi-hizb* adıyla da bilinmektedir. Telif tarihi 895/1491 olan eserin çok sayıda yazma nüshası⁹⁵ mevcuttur. Eser Kahire'de h. 1308 ve Fas'ta h. 1319 yılında yayımlanmıştır.

14. Şerh mugmezâti Hizbi's-Şâzilî

Şerh mugmezâti hizbi's-Şâzilî, Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî'nin hizbinde anlaşılması zor olan meseleleri açıklamak üzere kaleme alınmıştır.⁹⁶

15. Şerhu'n-Nasîhati'l-kâfiye

Şeyh Zerrûk'un *en-Nasîhatü'l-kâfiye* adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.⁹⁷

⁹⁴ İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri Koleksiyonu, d. no.: 4682/4, vr.: 16-19; Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no.: 2307, 54-58 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: d. no.: 1060, 122-125 vr.; d. no.: 1749, 181-193 vr.; d. no.: 2257, 627-639 vr.; d. no.: 3367, 332-341 vr.; d. no.: 1638, 124-164 vr.; d. no.: 1624, 147-155 vr.; d. no.: 1694, 372-382 vr.; el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no.: 3048.

⁹⁵ *Mefâtihü'l-izz ve'n-nasr fi't-tenbih ala ma yeteallaku bi-Hizb* ismiyle kayıtlı nüshalar: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, d. no.: 2186, 21-60 vr.; Darulmesnevi, d. no.: 188, 13-50 vr.; "Şerhu Hizbi'l-bahr" ismiyle kayıtlı nüshalar: Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, d. no.: 000058, mst.: Abdullah b. Muhammed, is. t.: h. 1110, 37 vr.; Beşir Ağa, d. no.: 000083, is. t.: 966, 58-110 vr.; Carullah, d. no.: 997, 46-82 vr.; H. Hüsnü Paşa, d. no.: 608, is. t.: h. 1161, 47 vr.; Hacı Mahmud Efendi, d. no.: 4251, 11-19 vr.; Hacı Mahmud Efendi, d. no.: 4037, 19 vr.; Köprülü Ahmet Paşa, d. no.: 131, mst.: Ömer b. Ahmed, is. t.: h. 1066, 1-43 vr.; d. no.: 786, 81-98 vr.; Nuruosmaniye, d. no.: 2886, 23 vr.; Tirnovalı, d. no.: 937, is. t.: h. 1209, 50 vr.; Reşit Efendi, d. no.: 1067, 14 vr.; Laleli, d. no.: 1564, 153-217 vr.; Hüsvrev Paşa, d. no.: 754, 160-210 vr.; Kastamonu İl Halk Ktp., d. no.: 1580/2, Mst.: Ahmed b. Hasen Tosyavi, İst.: 1256 (1839), vr.: 12a-50a; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., d. no.: 1012; Ankara Milli Ktp., Adana İl Halk Ktp. Koleksiyonu, d. no.: 833/5, İst.: 1151 (1737), vr.: 97b-123b; d. no.: 833, vr.: 131b-151b; vr.: 73b-95b; vr.: 152b-158a; Manisa İl Halk Ktp., d. no.: 1216/2, vr.: 82b-133b; İzmir/Tire Necip Paşa Ktp., d. no.: NP306/1, 132 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 1270, vr.: 1a-26b; d. no.: 3510, 3352, 1160, 153; d. no.: el-Mektebetü'l-Melikiyeye, d. no.: 5240, 2457; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no.: 15139.

⁹⁶ Yazma nüshası için bk.: Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 1385, 111-119 vr.

⁹⁷ Yazma nüshası için bk.: Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 747, 141 vr.

16. Şerh esmâillâhi'l-hüsnâ

Eserde öncelikle esmâ-i hüsnânın sözlük anlamı ve faydaları anlatılmış, sonra zât, sıfat, fiil ve tenzih şeklinde Allah Teâlâ'nın isimleri ele alınmış ve tasavvufi yorumları yapılmıştır. Eserin telif tarihi 891-892/1486-1487 olup yazma nüshaları çeşitli adlarla kütüphanelerde yer almaktadır.⁹⁸ Müellif esere “*Ta'lika alâ esmâillâhi'l-hüsnâ*” ismiyle ta'lik yazmıştır.⁹⁹ Eserin bilinen ilk baskısı *el-Maksadü'l-esmâ* adıyla gerçekleştirilmiş ve müteakip yıllarda mükerrer baskıları yapılmıştır.¹⁰⁰

17. el-Mevâhibü's-seniyye fî havâssi Nazmi'd-Dimyâtiyye

el-Mevâhibü's-seniyye, Nureddîn ed-Dimyâtî'nin kasîdesinin şerhidir. Ayrıca içerik olarak esmâ-i hüsnânın tasavvufi yorumunu bu eserde görmek mümkündür. *el-Mevâhibü's-seniyye*'nin yazma nüshaları muhtelif adlarla çeşitli kütüphanelerde mevcuttur.¹⁰¹ Eserin ilk baskısı Kahire 1867'dir. Daha sonra Seyyid Yûsuf Ahmed'in tahkikiyle “*Şerhu'l-esmâillâhi'l-hüsnâ*” içinde yayımlanmıştır.¹⁰²

⁹⁸ Beyazîd Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, d. no.: 585, 49 vr.; Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, d. no.: 000083, is. t.: 891/1486, 51 vr.; Carullah, d. no.: 1022, 30 vr.; H. Hüsnü Paşa, d. no.: 1012, 83 vr.; Köprülü Ahmet Paşa, d. no.: 120, is. t.: h. 1110, 27-64 vr. “*el-Maksadü'l-esmâ fî zikri şey' mimma yetealleku bi-cümle*” ismiyle kayıtlı nüshalar: Süleymaniye Ktp., Köprülü Ahmet Paşa, d. no.: 344, is. t.: h. 1130, 157-175 vr.; d. no.: 335, is. t.: h. 1157, 90-113 vr.; Halet Efendi, d. no.: 796, 53-77 vr.; “*el-Maksadü'l-esmâ fî esmâillâhi'l-hüsnâ*” ismiyle kayıtlı nüsha: Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1230, is. t.: h. 891; “*Esmâillâhi'l-hüsnâ*” ismiyle: Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1385, 58-103 vr.; “*Fethu'l-makâmi'l-esmâ fî ba'zi mâ yetealleku bi'l-esmâ*” ismiyle: Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1838, is. t.: h. 895 (16 Safer), 91-132 vr.; “*Takyîd fî hasâisi esmâillâhi'l-hüsnâ*” ismiyle: Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1388, 265-278 vr.; “*Hasâisu esmâillâhi'l-hüsnâ*” ismiyle: Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 952, 124-160 vr.; d. no.: 1954; d. no.: 2774; d. no.: 2229; d. no.: 2224;

⁹⁹ Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, d. no.: 320, 55-60 vr.

¹⁰⁰ Kahire 1294/1877'dir. adıyla, nşr.: Mahmûd el-Beyrûtî, Dımaşk 1424/2004 ve nşr.: Seyyid Yûsuf Ahmed, Beyrut 1428/2007.

¹⁰¹ Süleymaniye Ktp., Köprülü Ahmet Paşa, d. no.: 128, 8-17 vr.; Manisa İl Halk Ktp., d. no.: 3669/3, Mst.: Muhammed b. Muhammed Şâbânî, vr.: 63b-78a; Ankara Milli Ktp., Ankara Adnan Ötügen İl Halk Ktp. koleksiyonu, d. no.: 3747/2, vr.: 40b-42b; Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1385, 1388; Paris Bibliotheque Nationale, d. no.: 1317, vr.: 131a-136b; “*Havâssü'l-esmâi'l-hüsnâ*” ismiyle kayıtlı nüsha: Ankara Milli Ktp., d. no.: 16/1, Mst.: Mehmed b. İsmail Eginî, İst.: 1194 (1779), vr.: 1b-13b. “*Şerh Kasîdeti'd-Dimyâtiyye*” ismiyle kayıtlı nüshalar: Kastamonu İl Halk Ktp., d. no.: 357/3, vr.: 60b-75b; d. no.: 412/6, vr.: 72b-89b; Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, d. no.: 435/9, vr.: 104b-113b; d. no.: 297, 20 vr.; Bağdatlı Vehbi, d. no.: 952, 14 vr.; Esad Efendi, d. no.: 3674, 39-48 vr.; Esad Efendi, d. no.: 2783, 13 vr.; Esad Efendi, d. no.: 3772, 181-182 vr.; Hacı Mahmud Efendi, d. no.: 3928, 9 vr.; Reisülküttab, d. no.: 000025, 323-334 vr.; Reisülküttab, d. no.: 1200, 323-334 vr.; Şehit Ali Paşa, d. no.: 000057, 87-97 vr.; Nuruosmaniye, d. no.: 2873, 14 vr.; Nuruosmaniye, d. no.: 4027, 14 vr.; Nuruosmaniye, d. no.: 4027, 2 vr.; “*Şerh Kasîdeti'l-esmâi'l-hüsnâ*” ismiyle Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, d. no.: 1275, 18 vr.; “*Takyîd fî hasâisi ş-Şeyh ed-Dimyâtî*” ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-

18. el-Ucâle

el-Kelâm alâ envâi ehli'l-husûsiyye,¹⁰³ *Merâtibü's-sûfiyye* ve *Merâtib ehli'l-husûsiyye* isimleriyle de bilinmekte olan eser, Mustafa el-Gafirî tarafından yayımlanmıştır.¹⁰⁴ Eser, “*Bunlar; tevbe edenler, ibâdet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Mü'minleri müjdele!*”¹⁰⁵ âyetinin işârî tefsiridir.

19. Ta'lik alâ Mukattaâti Şüşterî

Eserde, Endülüs evliyâsından Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh eş-Şüşterî'nin (ö. 668/1269) bazı görüşlerini açıklanmaktadır. Ayrıca sahîh tarikatın esasları, ahlâkın güzelleştirilmesi, nefis terbiyesi, tevhîd akidesi, hulûl, ittihâd, semânın esasları, âdâbı ve şartları gibi konular incelenmektedir. Eserin tahkikli neşri yapılmıştır.¹⁰⁶

20. Şerh Nûniyyeti's-Şüşterî

Bu eser, Ebü'l-Hasen eş-Şüşterî'nin “*el-Kasîdetü'n-Nûniyye*” isimli kasîdesine yazılmış bir şerhtir. Eserde vücûd, bekâ, fenâ ve tevhîd gibi tasavvufî ıstılahlar açıklanmıştır.¹⁰⁷

21. en-Nushu'l-enfa'

Eserin tam adı *en-Nushu'l-enfa' ve'l-cennetü li'l-mu'tesim mine'l-bidei' bi's-sünne'*dir. Tasavvufun bid'atlerden arındırmak ve sahîh tasavvufun esaslarını ortaya koymak üzere kaleme alınmıştır.¹⁰⁸

âmmе, d. no.: 1148, 131-134 vr.; “*Racezû'sh-Şeyh ed-Dimyâtî*” ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 2677; “*Şerhu alâ Manzûmeti'l-Velî es-Sâlih Nûreddîn ed-Dimyâtî*” ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1531, 225-235 vr.

¹⁰² Beyrut 1428/2007, ss. 175-220.

¹⁰³ Ali Fehmi Huşeym, eseri bu ismiyle tanıtmış, ancak esere ulaşamadığını belirtmiştir (Bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 102).

¹⁰⁴ Marakeş 2013.

¹⁰⁵ et-Tevbe, 9/112.

¹⁰⁶ Thk.: Mustafa al-Gafirî, Marakeş 2012.

¹⁰⁷ Eserin yazma nüshası için bk.: Rabat el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no: 5693; Madrid Biblioteca National, d. no.: 4956. bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, ss. 125-126.

22. Şerhu'l-Urcuzeti'l-lâmiyye

Hakkında bir bilgiye rastlayamadığımız, şerh türü bir eserdir.¹⁰⁹

23. Resâil fi't-tasavvuf

Şeyh Zerrûk'un tasavvufla ilgili çok sayıda risâlesi bulunmaktadır. Risâlelerin yazma nüshaları değişik isimlerde kütüphanlerde muhafaza edilmiştir.¹¹⁰

24. Şerh sudûri'l-merâtib

Tam adı *Fethu'l-mevâhib ve kenzü'l-metâlib fi't-tenbîh alâ ba'zi mâ yetealleku bi-sudûri'l-merâtib ve neylü'l-merâgıb* olan eser, Ahmed b. Ukbe el-Hadrâmî'nin (ö. 895/1519) tasavvufî makamları anlattığı *Min makâmi'l-ihsân ilâ mertebeti'l-keşf*'ine ta'likten ibarettir.¹¹¹

25. Şerh mebâhisi'l-asliyye

Şerh mebâhisi'l-asliyye, İbnü'l-Bennâ es-Serakustî olarak iştihar etmiş olan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf et-Tüceybî'nin (ö. 649/1251) *el-Mebâhisü'l-asliyye alâ cümleti't-tarîkati's-sûfiyye* adlı eserine yazdığı şerhir. Bu eserde tasavvuf ilmi ve fazileti, şeyh, mürid ve irâde ile ilgili esaslar, giyinme, yeme-içme, semâ, ve sefer adabı gibi konular incelenmektedir. Muhtelif kütüphanelerde bu eserin yazma nüshaları bulunmaktadır.¹¹²

¹⁰⁸ Rabat el-Hızânetü'l-Âmme, d. no.: 710, 160-283 vr. bk. Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 108.

¹⁰⁹ Yazma nüshası için bk.: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, d. no.: 1745, 44-52 vr.

¹¹⁰ *Risâle* ismiyle Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no: 895; *Risâle fi'l-aded bi'l-esâbi'* ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no: 1755, vr.: 121b-122a; d. no.: 1385, 96-97 vr.; Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no: 2230, 24-29 vr.; *Risâle fi't-tasavvuf* ismiyle Kahire Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, d. no: 27847, 118-127 vr.; *Risâle fi'l-ekâr ve'l-ed'iyе* ismiyle Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no: 2229, 9-15 vr.; *Resâil ile's-sâlikîn* ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 2795, 104-113 vr.; *Risâle fi'l-va'z* ismiyle Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no.: 1280, 164-166 vr.

¹¹¹ Yazma nüshaları için bk.: Süleymaniye Ktp., Laleli, mst.: Muhammed b. Ali, d. no.: 1468, 71 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no: 2284; Ayrıca bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 128.

¹¹² Süleymaniye ktp., Laleli, d. no: 1428, mst.: Muhammed b. Ali, 102 vr.; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no: 41840, is. t.: h. 1149, 80 vr.; Mısır Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, d. no: 4158, is. t.: h. 1182, 95 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no: 2284, 134-239 vr.; el-Mektebetü'l-Melikiyye, d. no.:

26. Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Vağlîsiyye

Ebû Zeyd Abdîrrahman el-Vağlîsî el-Cezâirî'nin (ö. 786/1384) *el-Mukaddime*'sinin şerhidir. Yazma nüshaları muhtelif kütüphanelerde muhafaza edilmiş olup¹¹³ neşri de gerçekleştirilmiştir.¹¹⁴

27. Duâ

Duâ isimli eser, Şeyh Zerrûk'un ve müridlerinin namaz aralarında okuduğu duâları ihtiva etmekte olup yazma nüshası mevcuttur.¹¹⁵

28. Sülûkü't-tarîk izâ fukide'r-refik

Eser üzerine Ali b. Hüsâmeddîn el-Hindî "*Hidâyetü Rabbî inde fukide'l-mürebbî*" ismiyle bir ta'lik yazmış olup yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹¹⁶ *Îzâhü'l-meknûn*'da bu eserin adı *Sülûkü't-tarîk izâ lem yûcedu'r-refik* olarak zikredilmekle birlikte müellif ismi bulunmamaktadır.¹¹⁷

29. Ravzatü'l-ezhâr

Ravzatü'l-ezhâr, Şeyh Zerrûk'un esmâ-i hüsnânın tesirleri üzerine yaptığı bir sohbeti ihtiva etmekte olup yazma nüshası mevcuttur.¹¹⁸

7209, 9332, Kahire Mektebetü'l-Ezher, d. no.: 23122, 137-181 vr. Eser yayımlanmıştır. Thk.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr-Abdullâh Cemâl, Kahire 2014.

¹¹³ Cezayir ez-Zâviyetü Usmâniyye, mst.: Ahmed b. Muhammed el-Ferahî, is. t.: h. 1303, 84 vr.; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no: 8749, 1-114 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmme, d. no: 3922, 232-299 vr.; d. no: 2079, 866; Rabat el-Hızânetü'l-Haseniyye, d. no: 5011, 6319, 8789.

¹¹⁴ Nşr. Mahfûz Ebû Kurâ'-Ammâr Besta, Cezayir 1431/2010.

¹¹⁵ Yazma nüshası: Tunus Dâru'l-Kütübi'l-vataniyye, d. no.: 341, 17 vr.; "*Evrâd*" ismiyle Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no: 2230, 44-46 vr.

¹¹⁶ Kahire Mektebetü'l-Ezher, d. no.: 5446); bk. Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 144.

¹¹⁷ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 25.

¹¹⁸ Paris Bibliotheque Nationale, d. no.: 2568, vr.: 118a-119b. bk. Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 113.

30. Şerh ebyât “Tüdahheru bi-mâi'l-gayb”

Şerh ebyât, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 277/890) bazı beyitlerinin şerhidir. Eserin yazma nüshası günümüze ulaşabilmiştir.¹¹⁹

31. Kasîde

Kütüphane kayıtlarında Ahmed Zerrûk'a nisbet edilen birçok kasîde bulunmaktadır.¹²⁰

32. Vasiyye

Bu eserde Şeyh Zerrûk'a ait çok sayıda vasiyet bulunmaktadır. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.¹²¹

Ayrıca Zerrûk'a nisbet edilen diğer eserler ise şunlardır: *el-Hima' fî şerh-i ebyâti'l-cuma'*,¹²² *Fî i'râb "În lem ecid İllâhî"*,¹²³ *el-Vücûd*¹²⁴ ve *el-Hafıza*¹²⁵.

IV. DEĞERLENDİRME

Zerrûk'un itikadî meselelerde sünnî mezheplerden Eş'ariyye'yi benimsediği, fıkhıtan ise Mâlikî olduğu bilinmektedir. Ona göre fıkıh ve tasavvuf birbirinin mütemmimidir. Fıkıh, kalıp ve beden iken tasavvuf ise öz ve mânadır. Bu sebeple o, şeriat ile tarikatın birleşmesiyle hakikatin ortaya çıkacağını vurgulamıştır.

Cüneyd el-Bağdâdî'ye nisbet edilen “Kim hadis öğrenmez, fukaha ile oturup kalkmaz, onlardan istifade etmez ve edepli kimselerden edep öğrenmezse kendisine

¹¹⁹ Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 2589/11.

¹²⁰ Bunlar: Süleymaniye Ktp., Carullah, d. no.: 997, 115-129 vr.; Kahire Dâru'l-kütübi'l-kavmiyye, d. no.: 35866, vr.: 38b-39a; Paris Bibliotheque Nationale, d. no.: 5362; London The British Museum, d. no.: MDCXVII/II; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no.: 2246, 5644, d. no.: 1911, 91 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 864; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, d. no.: 3666, 49-51 vr.

¹²¹ Süleymaniye Ktp., Köprülü Ahmet Paşa, d. no.: 131, is. t.: h. 1119, 44-63 vr.; Cezayir el-Mektebetü'l-vataniyye, d. no.: 2307, 58-59 vr.; Rabat el-Hızânetü'l-âmmе, d. no.: 1280, 164-166 vr.; d. no.: 2750/1; Tunus Dâru'l-kütübi'l-vataniyye, d. no.:895, 4388, 2327.

¹²² Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, II, 729.

¹²³ Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 101.

¹²⁴ Huşeym, *a.g.e.*, s. 140.

¹²⁵ Huşeym, *a.g.e.*, s. 100.

tâbî olanları ifsat eder” sözü, Şeyh Zerrûk’un tasavvuf anlayışını özetlemektedir. Buna göre Zerrûk gerçek sûfilîğin ilim, salih amel ve takva ile mümkün olacağını, fıkıh ve tasavvufta şeriatın emirlerine riâyet edilmesini ve ihsan derecesinin hedeflenmesini esas almıştır. Zerrûk; kelâm, fıkıh, tefsir ve tasavvuf alanında telif, şerh ve ta’lik türünde pekçok eser kaleme alarak bu ilimlerdeki düşünce ve görüşlerini açıklamıştır.

Zerrûk’un Kâdirî ve Şâzilî şeyhlere intisabının yanında felsefî tasavvufun öncülerinden olan sûfilîleri yermeksizin eksik ve yanlışlarını dile getirmesi, üstelik bu hususta faydalı bulduğu eserlerden istifade etmesi onun bağınazlıktan uzak olduğunu göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYH ZERRÛK'UN HADİS VE SÛNNET ANLAYIŞI

Şeyh Zerrûk, tabakât kitaplarında muhaddis, fakîh ve sûfî olarak nitelendirilmiştir. Fıkhî ve tasavvufî yönüne ana hatlarıyla bir önceki bölümde değindiğimiz Zerrûk'un hadisçiliği, tezimizin asıl kısmını oluşturmaktadır. Zira onun hadis ve sünnet anlayışı, fıkıhçılığını ve tasavvûfî yönünü etkilemesi bakımından önem arz etmektedir. Zerrûk'un hadis sahasında günümüze ulaşmış olan eserleri *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadis* ve *Şerhu'l-Buhârî*'dir. Ayrıca o, diğer eserlerinde kimi zaman hadisleri şerh etmiş yahut bazı hususlarda hadisleri delil olarak göstermiştir.

Bu bölümde Şeyh Zerrûk'un hadisçiliğini, bu ilme katkılarını, hadis ilmine dair eserlerini, hadis şerhçiliğini, hadis ve sünnetten nasıl istinbatta bulunduğunu ve sünnet/bid'at anlayışını ele alacağız. Onun hadis sahasındaki eserlerini belli-başlı kitaplarla mukayeseli olarak inceleyecek, bu hususta artı ve eksi yönlerini tartışmak sûretiyle değerlendirmelerde bulunacağız.

I. ŞEYH ZERRÛK'UN HADİSÇİLİĞİ

Bu kısımda öncelikle Şeyh Zerrûk'un hadis ilmiyle ilgili görüşlerine yer vereceğiz. Ardından hadisle ilgili eserlerine dair içerik analizi yapmak sûretiyle söz konusu eserlerini; ele aldığı konuları, metodu ve kaynakları çerçevesinde değerlendireceğiz.

A. HADİS İLMİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İslâm âlimleri hadis ilmiyle ilgili olarak isnad tenkidine büyük önem vermişler ve bu hususta bazı yöntemler geliştirerek isnad tenkid sistemi ve bu alanda zengin bir edebiyat vücûda getirmişlerdir. Ancak bazı sûfiler isnad tenkidi konusunda mütesâhil davranmışlardır. Dahası hadis usulü kurallarına aykırı olarak Allah Resûlü'nden doğrudan hadis rivâyet edenlerin yanı sıra hadislere keşfen sahih hükmü verenler de olmuştur. Ancak mutasavvıf yönü de bulunan Şeyh Zerrûk, bir hadise sahih hükmünün verilebilmesi için öncelikle isnadının sahih olması gerektiğini, isnadın sahih olması durumunda hadisten hüküm çıkarılabileceğini ve onun nas olarak kullanılabileceğini vurgulayarak muhadislerin yolunu benimsemiştir. Böylece o, isnadın hadis rivâyetindeki önemini ihmal etmemiş ve bu hususta mutedil bir yol takip etmiştir.

Ayrıca Zerrûk, bir rivâyetin mevzû' olması hâlinde ona kesinlikle itibar edilmeyeceğine dikkat çekmiştir. Konu ile ilgili olarak o, Şeyh Bilâlî'nin (ö. 812/1409) şu sözünü nakletmiştir: "Bir rivâyetin mevzû' olduğu biliniyorsa bunu beyan etmeden söz konusu rivâyeti nakletmek kesinlikle haramdır." Bu hususa misal olması bakımından o, regâib gecesi namazı ve Übey b. Kâ'b aracılığıyla nakledilen sûrelerin faziletine dair rivâyetlerin¹ bu kapsama girdiğini belirtmiştir. Ayrıca Zerrûk'un kaydettiğine göre regâib gecesi namazlarının kılınmaması konusunda müslümanların uyarılmasına dair Şâfiî âlimlerden Abdülaziz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) ve Nevevî (ö. 676/1277) ile Mâlikî'lerden Turtûşî (ö. 520/1126) ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) görüş beyan etmiştir.²

Şeyh Zerrûk, hadis ilmiyle ilgili olarak isnadın sıhhatinin yanı sıra isnadı bize ulaştıranların güvenilir olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ona göre aklî ilimler delillerini bizâtihi akıldan aldıklarından dolayı aklî bir meseleyle ilgili sözü söyleyenin bilinmesine pek ihtiyaç olmasa da naklî ilimlerde durum böyle değildir; çünkü burada sözün sıhhati, onu bize ulaştıranların sika olmasına bağlıdır. Bu

¹ Bu konuyla ilgili bilgi için bk.: Bünyamin Erul, "Übey b. Kâ'b", *DİA*, XLII, 272-274. Konu ile ilgili diğer çalışmalar için bk.: Durak Pusmaz, *Übey İbn Kâ'b'ın Tefsirdeki Yeri*, MÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992; Abdülkadir Karakuş, *Übey b. Kâ'b, İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, SDÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta 1999.

² Zerrûk, *Kavâid*, ss. 99-100 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 99-100).

durumda naklî ilimlerde rivâyetleri bize ulaştıranların araştırılmaya ihtiyacı vardır.³ Zerrûk, bu hususta İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) şu meşhur sözünü zikretmiştir: "Bu ilim (hadis) dindir; dininizi kimden aldığınızı araştırınız."⁴ Ayrıca o, dinin haysiyet ve şerefının herşeyden önemli olduğunu, dolayısıyla onu korumak için gerektiği yerde bir kişinin kusurlarının söylenmesinin caiz olduğunu belirtmiştir. Bu hususta cerh-ta'dil ilminin meşruiyyetini vurgulamıştır.⁵

Görüldüğü üzere Zerrûk, naklî ilimlerde râvîlerin sika olmasının önemini belirtmiştir. O, bu hususta cerh-ta'dili gybet olarak değerlendiren bir kısım sûfînin aksine bu ilmin rolüne dikkat çekmiştir. O, her ne kadar lafzen belirtmese de naklî ilimlerde sözü söyleyenin güvenilirliğinden bahsetmesi, isnad ve cerh-ta'dil ilminde meşhur olan İbn Sîrîn'in sözünü istidlâl olarak göstermesi bunu işaret ettiğini bize göstermektedir.

Şeyh Zerrûk, sadece Allah Resûlü'ne ve onun faziletine şahitlik ettiği kişilere tâbî olunabileceğini ifade etmiştir. Çünkü Allah Resûlü masumdur ve günahlardan korunmuştur. Ayrıca Zerrûk, "Asırların en hayırlısı benim bulunduğum asırdır. Sonra beni takip eden asır, sonra diğer asır"⁶ hadisini zikrederek fazilet sıralamasının bu şekilde olması gerektiğini vurgulamıştır. Onun bu görüşü İmam Mâlik'in "Hiçbir kimse yoktur ki sözleri hem kabul ve hem de reddedilmiş olmasın. Ancak şu kabirde yatan (Allah Resûlü'nün kabrini işaret ederek) müstesna"⁷ sözünü hatıra getirmektedir. Öte yandan İmam Mâlik'in dediği gibi sahâbenin farklı ülkelere dağıldıklarını ve hadislerin bazılarında nâsih diğer kısmında mensûh, kimisinde mutlak kimisinde mukayyet ve bir kısmında âm diğerlerinde ise hâs hükümlerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu sebeple ikinci nesle, dağılmış olan bu bilgileri toplamak, tedvin etmek ve kayda geçirmek görevi düşmüştür. Ondan sonra gelenlere ise öncekilerin kaydettiklerini kabul etmek ve istinbat ettikleriyle amel etmekten başka bir iş kalmamıştır. Ayrıca Zerrûk, söz konusu asırda fıkıhta Mâlik (ö. 179/795), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şafiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö.

³ Zerrûk, *Kavâid*, s. 56 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, ss. 70-71).

⁴ Müslim, "Mukaddime", I, 14.

⁵ Zerrûk, *Kavâid*, s. 273 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, s. 237).

⁶ Buhârî, "Şehâdât", 9; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 210.

⁷ "كُلُّ أَحَدٍ يُؤَخِّدُ مِنْ قَوْلِهِ وَيُرَدُّ إِلَّا صَاحِبَ هَذَا الْقَبْرِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ". Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, s. 513.

241/855); itikad ve tasavvufta ise Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16), Bişr-i Hafî (ö. 227/841) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi ilim ve verâ sahibi birçok imamın yaşadığından bahsetmiştir.⁸

B. HADİS İLMİYLE İLGİLİ ESERLERİ

Bu kısımda Zerrûk'un hadis ilmine dair eserleri hakkında bilgi verecek, mezkûr eserlerin muhtevasına ana hatlarıyla değinecek ve müellifin söz konusu eserlerini telif ederken yararlandığı kaynaklara işaret edeceğiz.

1. Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis

Müellif, *Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis*'i 885/1480-81 yılında Kahire'deki Aynî Medresesi'nde telif ettiğini belirtmiştir.⁹ 2006 yılında neşredilinceye kadar bilinmeyen bu eser, Ebû Âsım Beşir Dayf b. Ebî Bekr el-Cezâirî tarafından, 1284/1867-68 yılında Ali b. Saîd isminde bir şahsın kendisi için yazmış olduğu nâdir bir nüshadan tahkik edilmiştir. Eserin yazma nüshası ise Tunus'taki Dârü'l-kütübi'l-vataniyye'dedir.¹⁰

Muhakkik Ebû Bekr el-Cezâirî, tahkik usulü olarak eserde yer alan her kavramın önce sözlük ve sonra ıstılah anlamlarını açıklamış, atıfta bulunduğu kişilerin hayatı hakkında bilgi vermiştir. O, sözlüklerde ve usûl eserlerinde kaydedilen bilgileri tekrar etmenin yanında bazen bir ıstılahla ilgili kendi görüşlerini de ifade etmiştir. Muhakkikin kaynakçada zikrettiği kırk dokuz eser arasında *Mu'cemu ıstılâhâti'l-ehâdis*, *et-Tâcü'l-mükellel*, *Bustânü'l-muhaddisîn*, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* ve *Şeceratü'n-nûr* gibi tabakat kitapları ağırlıklı olarak yer almaktadır. Muhakkik, ıstılahların daha önce hangi kaynaklarda geçtiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamış, ıstılahın anlamını ve ismi geçen zatların hayatı

⁸ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 58-60 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 72-73).

⁹ Zerrûk, *Risâletün fî mustalahi ilmi'l-hadis*, s. 49. Bundan sonra Zerrûk'un söz konusu eserini kısaltarak "Mustalah" olarak zikredeceğiz.

¹⁰ Yazma nüsha bilgisi için bk.: D. no.: 96, 33-39 vr. Söz konusu bilginin yer aldığı kaynak için bk.: Huşeym, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, s. 116.

hakkında kısa mâlûmat vermekle yetinmiştir. Ayrıca tespit edebildiği müstensih hatalarına işaret etmiştir.¹¹

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki biz, Zerrûk'un hadis usulüne dair söz konusu risâlesini, müdekaddimûn ve müteahhirûn döneminden birtakım eserlerle mukayeseli olarak değerlendireceğiz. Risâlemizi değerlendirmede kriter olarak belirlediğimiz eserler şunlardır: Mütekaddimûn döneminden Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*'si ile Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'idir. Müteahhirûn döneminden ise İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si ile İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar*'ıdır. Bu eserler, hadis usûlüyle ilgili başvuru kaynağı olması, kendisinden sonraki çalışmaları etkilemesi yönüyle değerlidir. Dolayısıyla Zerrûk'un söz konusu risâlesini yazarken özellikle *Mukaddime*'den ne ölçüde etkilendiğini tespit etmek yerinde olacaktır. Ayrıca *Nüzhetü'n-nazar*'a yer vermemizin sebebi Sehâvî'nin, İbn Hacer'in talebesi olmasıdır. Hocaları kısmında kaydettiğimiz gibi Sehâvî ise Zerrûk'un hadis hocaları arasındadır. Dolayısıyla Zerrûk'un mezkûr risâlesini oluştururken bu yönüyle İbn Hacer'den ne ölçüde istifade ettiği tetkike değer görünmektedir. Ayrıca *Nüzhetü'n-nazar*, tıpkı *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadis* gibi, hadis talebelerinin istifade etmesi için muhtasar olarak tertip edilmiştir. Bu açıdan yöntem ve üslûp bakımından benzer ve farklı yönlerini tespit etmek, Zerrûk'un hadis usûlüne yaklaşımını ve orijinal yönlerini ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

İkinci olarak belirtmemiz gereken husus, Zerrûk'un *Risâletün fi ilmi mustalahi'l-hadis* adlı eserinde zikredilen tüm ıstılahları inceleme ve mukayese etme amacımızın olmadığıdır. Çünkü biz, tezimizi Zerrûk'un bu eseri üzerine hasretmemekle birlikte daha çok onun hadis usûlü metodunu belirlemeye yarayacak bölümler üzerine yoğunlaştık. Ayrıca belirli bölümlerdeki örneklemelerden hareketle tümevarın yöntemini kullanarak onun hadisçiliğini tespit etmeye çalıştık. Zira söz konusu eserdeki bütün terimlerin incelenmesi, takdir edileceği üzere, ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

¹¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 35.

Eserin muhtevasına geçmeden önce metninde tespit ettiğimiz bazı tashiflere işaret etmek istiyoruz. Zerrûk'un üç yerde atıfta bulunduğu ve şeyhlerinden biri olarak zikrettiği “البلاي” isminin yazılışında tashif yapılmıştır. Bu âlim, eserde “البلاي” olarak zikredilmiş ve muhakkik bu âlim hakkında herhangi bir malumat bulamadığını beyan etmiştir. Söz konusu âlim “البلاي” olduğu halde yazımda tashif yapılarak Belâbilî şeklinde kaydedilmiştir. Zira *Mustalah*'ının 38. sayfasında yer alan bilgileri Zerrûk, *Kavâid*'inde Bilâlî'den nakletmiştir. Ayrıca Ayyâşî'nin *Rihle*'sinde Zerrûk'un kütüphanesinde Bilâlî'nin hadis ilmiyle ilgili eserlerinin olduğundan bahsetmesi de bunu destekleyen diğer bir husustur. Diğer taraftan söz konusu risâlede *sünen* kelimesi *müsned* olarak yazılmıştır. Ancak bu hatanın müelliften mi, müstensihinden mi yoksa muhakkikten mi kaynaklandığını tespit etmemiz pek mümkün görünmemektedir.¹²

a. Eserin muhtevâsı

Zerrûk, ilk olarak bu risâleyi yazma amacını açıklayarak başlamış ve eserini hadis ilmiyle meşgul olanların başvurabileceği, fakihlerin ve herhangi bir ilimde tebârüz etmiş âlimlerin ihtiyaç duyacağı küçük hacimli bir risâle şeklinde hazırladığını ifade etmiştir. O, bu eserini öncelikle kendisi, sonra istifade etmek isteyen talebeler için muhtasar olarak tertip ettiğini belirtmiştir. Zerrûk, hocası Ebû Abdullah el-Bilâlî'nin hadis ilminin mâhiyeti ile ilgili şu değerlendirmesine yer vermiştir: “Bil ki hadis ilmi; ricâl ve bu ricâlin rivâyetleri, nesebi, hocaları ve râvilerin sahih veya zayıf olarak naklettiği bütün rivâyetlerden sahih olanların seçilmesiyle oluşmuştur.” Zerrûk, hocasının hadis ilmiyle ilgili bu değerlendirmesini şu sözlerle tamamlamıştır: “Hadis ilminin özü ise rivâyetin ve râvinin durumu ile rivâyet edilenin sıhhat derecelerinin bilinmesidir.”¹³

Zerrûk, bu risâlesinde yaklaşık yetmiş altı hadis ıstılahına yer vermiştir. Ayrıca o, hadis tahammül yollarından bir kısmına değinmiş ve Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin hadis rivâyetinde kullandıkları birtakım kriterlere işaret etmiştir. Zerrûk'un eserinde yer verdiği hadis ıstılahları sırasıyla şunlardır: Metin,

¹² Zerrûk, *Mustalah*, s. 47; Ayyâşî, *Rihletü Ayyâşî*, I, 191-192.

¹³ Zerrûk, *Mustalah*, s. 21.

sened, isnad, haber, hadis, eser, mütevâtir, müstefiz, haberu'l-âhâd, azîz, meşhûr, müdebbec, sahîh, sahîh lizâtihi, sahîh liğayrihi, hasen, hasen lizâtihi, hasen liğayrihi, zayıf, metrûk, müsned, muttasıl, munkatı', mevsûl, maktû', merfû', mevkûf, mürsel, mu'dal, muallak, muzdarib, ma'lûl, müdrec, tedlîs, müdellesü'l-isnâd, müdellesü's-şüyûh, şâz, ğarîb, el-ferdü'l-mutlak, el-ferdü'l-isnâd, makbûl, mahfûz, ma'rûf, münker, maklûb, mevzû', âlî, nâzil, tebâut, şâhid, i'tibâr, muvâfakat, müsâvât, sâbık ve lâhık, musâfeha, mübhem, müselsel, muan'an, icâzet, müşâfehe, münâvele, vicâde, muhtelif ve mu'telif, müttefik ve müfterik, müteşâbih, muhkem, nâsîh, mensûh, muhtelif, muharref, ğarîb, müşkil, müsned, mesânîd, meâcim, eczâ' ve mefellât.

Zerrûk, eserinde ilk olarak *metin, sened, isnad, haber, hadis* ve *eser* kavramlarının tanımına yer vermiştir. Yukarıda zikrettiğimiz diğer eserlerde - Zerrûk'ta olduğu gibi- bu ıstılahların her birinin ayrı ayrı tanımı yapılmamış, sadece söz konusu eserlerin bazılarının giriş bölümlerinde haber-hadis ya da haber-eser ayırımına değinilmiştir.¹⁴ Zerrûk ise bu ıstılahların kısaca tanımlarını zikretmiş, ancak bunları açıklarken herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamıştır. Mezkûr dört eserle mukayese ettiğimizde onun bu eserlerden farklı olarak ilgili terimlerin tanımlarını yaptığı görülmektedir. Zerrûk'un sened, isnad, haber ve hadis tanımları, Şerefüddîn et-Tayyîbî'nin (ö. 743/1342) *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis* adlı eserinde yer alan tanımlarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Kanaatimizce müellif, -girişte belirttiği üzere- hadis usûlüne yeni başlayan hadis ve fıkıh talebelerinin istifadesi için bu şekilde temel terimleri açıklama ihtiyacı duymuştur. Meselâ o, senedi "Metnin (hadisin) mevcudiyetinin kendisiyle bilindiği tarik", isnadı ise "Hadisin ilk söyleyenine (kaynak) sened vasıtasıyla ref edilmesi" olarak tanımlamıştır. Zerrûk, haber terimini de hadisçilerin anladığı şekilde ifade etmemiş, aksine oldukça geniş bir anlam vermiştir.¹⁵ Hadis terimini ise şöyle açıklamıştır: "Haberin Allah Resûlü'nde son bulmasıdır. Hadis terimi, hâdis olması

¹⁴ Bk.: Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, s. 16; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 41; İbnü's-Salâh, *Mukaddime İbnü's-Salâh*, s. 46.

¹⁵ Zerrûk, haber kavramıyla ilgili başka tanımlar olduğunu belirtmekle birlikte söz konusu terimi şu şekilde ifade etmiştir: "كلام يفيد بنفسه نسبة شيء الى شيء في الخارج" Bu tanım aynı şekilde farklı bir kaynakta geçmektedir. Ancak Zerrûk, bu kaynağa atıfta bulunma gereği duymamıştır. "Haber" teriminin geçtiği kaynak için bk.: Şerefüddîn et-Tayyîbî, *el-Hulâsa fî ma'rifeti'l-hadis*, s. 28.

ve kadîm olan Kur'ân'la arasındaki farkı ortaya koyması sebebiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Bununla birlikte her ikisi de Resûlüllah'a indirilmiştir. Çünkü o hevasından konuşmaz, onun konuşması ancak vahiydir.”¹⁶ Bu tanımdan anlaşılacağı üzere Zerrûk sünnetin vahiy kaynaklı olduğu görüşünü benimsemiştir.

Eser terimini ise “Selefin tâbiîlerine ve imamlara naklettikleri şeyler” olarak tanımlamakla birlikte onu hadisle aynı anlamda kullananların olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Bu durumda Zerrûk’un eseri daha geniş mânâda değerlendirerek bu terimi fıkıhçılarda olduğu gibi anladığı dikkat çekmektedir.¹⁸

Üzerinde durulması gereken diğer terimler ise *meşhur* ve *müstefiz*dir. Şeyh Zerrûk, *müstefiz* ve *meşhur* hadisin tanımına ayrı ayrı yer vermekle birlikte bu iki terimi eşit görenlerin olduğunu belirtmiştir. Sıralama bakımından *mütevâtir*den sonra *müstefizi*, *azîz*den sonra ise *meşhuru* zikretmiştir. O, *müstefizi*, “Yalan üzere birleşme imkânından uzak olmakla birlikte bu ihtimali taşıyan topluluğun ulaştırdığı haber” olarak tarif ederek meşhurdan daha üstün görmüştür. Meşhur hadisi ise İbn Mende’ye (ö. 395/1005) göre tarif ederek “Üçten fazla kişinin rivâyet ettiği hadis” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca hadisçiler arasında meşhur olan “ترى ربنا”¹⁹ ve fıkıhçılar arasında meşhur olan “الأعمال بالنيات”²⁰ gibi hadisleri meşhur hadis olarak değerlendirenlerin olduğunu söylemiştir.²¹

İbn Hacer, *meşhur hadisi* ikiden fazla kişinin rivâyet ettiği ve isminden anlaşıldığı üzere iştihar etmiş olan hadis şeklinde tanımlamıştır. O, hadisçilerin bu hadisi meşhur, fıkıhçıların ise müstefiz olarak adlandırdığını belirtmiştir.²² İbnü’s-Salâh ise meşhuru *sahih* ve *ğayr-i sahih* olarak ikiye ayırmıştır. Bunun yanında fıkıhçıların onu mütevâtir olarak görüp hâss bir isimle nitelendirdiklerine yer vermiştir.²³ Zerrûk’un meşhur ve müstefiz tanımı ise meşhur hadis usûlü

¹⁶ Zerrûk, *Mustalah*, ss. 22-23.

¹⁷ Zerrûk, *Mustalah*, ss. 22-23.

¹⁸ Ali el-Kârî, *Şerhu nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehlil-eser*, s. 153; Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi* (UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2008, s. 23.

¹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 52; Müslim, “İmân”, 182.

²⁰ Buhârî, “Bed’ü'l-vahy”, 1.

²¹ Zerrûk, *Mustalah*, ss. 24-25.

²² İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 46.

²³ İbn salâh, *Mukaddime*, ss. 265-267.

kitaplarındaki tanımlarla birebir örtüşmemektedir. Onun iki terime ayrı ayrı yer vermesi, bazı usul âlimleri gibi, söz konusu terimleri eşit görmediğini, aralarında bazı nüanslara kâil olduğunu göstermektedir. Söz konusu diğer usûl kitaplarından sadece *Nüzhetü'nazar*'da müstefiz kavramına değinilmiştir.²⁴ Bu durum Zerrûk'un fikhî yönünün, hadis usulüne bakış açısını etkilediği intibamı vermektedir.

Zerrûk *müsned* terimini Hâkim'e, Hattâbî'ye ve İbn Abdülber'e göre açıklayarak üç farklı görüşe yer vermiştir.²⁵ Ayrıca o, muttasıl hadisi, "isnadın başından sonuna kadar sema' yoluyla -sözlü icâzet de olabilir- kopukluk olmaksızın aktarılması" şeklinde tanımlamıştır. Muttasıl hadisi İbnü's-Salâh aynı şekilde ifade etmekle birlikte bu hususta "semâ" kaydı düşmemiştir.²⁶ Ayrıca diğer kaynaklarda *muttasıl* hadisin tanımına yönelik bir açıklamaya rastlayamadık. Zerrûk, *mevsul* hadisin tanımını ise senedi muttasıl olan *merfû'* ve *mevkûf* hadis olarak yapmıştır. Ayrıca *muttasılın* zıddı *munkatı'* olduğu gibi *maktû'*yu *mevsulün* zıddı olarak görenlerin olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Daha önce belirttiğimiz usûl kitaplarında²⁸ mevsûlün tanımı yer almamakla birlikte *Mukaddime*'de mevkuf hadisin senedi muttasıl olduğunda *el-mevkûfu'l-mevsûl* olarak nitelendirildiği, senedinde inkıtâ' olduğu takdirde mevsul olmadığı belirtilmiştir.²⁹

Zerrûk, *merfû'* hadisi "Allah Resûlü'ne izâfe edilen söz, fiil ve takrirler" diye tarif etmiş, sahâbenin 'Resûlüllah döneminde şöyle yapardık, şu sünnettendir' gibi sözlerini ve âyetlerin nüzûlüyle ilgili ashâbın ifadelerini tanıma dâhil etmiştir. Ayrıca bu hususla ilgili Hatîb el-Bağdâdî'nin *merfû'* hadisi "Resûlüllah'ın söz ve fiilleriyle ilgili sadece sahâbenin verdiği haberler" olarak tanımladığına yer vermiştir. O, *merfû'* hadisi İbnü's-Salâh'ta olduğu gibi³⁰ *lafzen merfû'* ve *mânen merfû'* şeklinde ikiye ayırmamıştır.³¹

²⁴ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 46.

²⁵ Zerrûk, *Mustalah*, s. 28.

²⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 44.

²⁷ Zerrûk, *Mustalah*, s. 29.

²⁸ Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*'si, Hâkim en-Nisâbüri'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar*'ıdır.

²⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 46.

³⁰ İbnü's-Salâh'ın *merfû'* tanımı için bk.: İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, ss. 45-50.

³¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 30.

Zerrûk, mevkuf hadisi açıklarken Horasan ehlinin onu “eser” olarak nitelendirdiğine yer vermiştir. O, merfû’-mevkûf ilişkisindeki ihtilaflara yer vermemiştir.³² Hâlbuki İbn Hacer ve İbnü’s-Salâh aynı konuyu ele alırken bu husustaki ihtilaflara değinmişlerdir.³³

Zerrûk, mürsel hadisi usûlcülere ve muhaddislere göre iki açıdan açıklamıştır. Onun kaydettiğine göre usûlcüler mürsel hadisi “Senedinde inkıta olmakla birlikte Hz. Peygamber’e izafe edilen hadis” olarak açıklarken muhaddislerin çoğunluğuna göre “Tabiîne izafe edilen söz” şeklinde belirttiklerine yer vermiştir. Ayrıca o, Hatîb el-Bağdâdî’nin ve Hâkim’in mürsel hadisi, yukarıda zikrettiğimizden farklı tanımladığı kaydını düşmüştür.³⁴ İbnü’s-Salâh da mürsel hadis hakkında iki farklı görüş olduğunu belirterek bunları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. İbnü’s-Salâh mürselin hükmüne değinmesine rağmen Zerrûk bu konuya temas etmez. Ayrıca Zerrûk, Mâlikîlerin ve Hanefîlerin mürseli delil olarak kullandığından bahsetmiştir. Diğer eserlerde mürsel hadisle ilgili herhangi bir tanım yer almazken İbnü’s-Salâh, Hâkim’in mürseli munkatı’ hadis olarak değerlendirdiğini kaydetmiştir.³⁵ Zerrûk, bazı terimlerin fıkıh ve hadis âlimleri arasında farklılık gösterdiğine dikkat çekmiş, mürsel terimi ile ilgili olarak o, herhangi bir tercihte bulunmaksızın her iki tanıma da yer vermiştir. Dolayısıyla Zerrûk’un, bu risâleyi hem fakih hem de muhaddis sıfatıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Zerrûk, mu’dal hadisi açıklarken hadis hocalarından biri olan Sehâvî’den bahsetmiştir. Bu hususta Sehâvî’nin Mâlik’in belâğlarını³⁶ -râvîlerinden İbn Ömer ve Nâfi’ düşüyse- mu’dal kategorisinde değerlendirdiğini ifade etmiştir.³⁷

Ayrıca o, müdrec terimini açıklarken tedricin metinde ve isnatta olabileceğine işaret etmiş, bu hususta Hatîb el-Bağdâdî’nin tatmin edici ölçüde açıklamaları olduğundan bahsetmiştir.

³² Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, AÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005; Çap, Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi, UÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2008.

³³ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 46; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 114.

³⁴ Zerrûk, *Mustalah*, s. 30.

³⁵ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, ss. 51-56.

³⁶ Belâğ terimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Abdullah Aydın, “Belâğ”, *DİA*, V, 338.

³⁷ Zerrûk, *Mustalah*, s. 31.

Şeyh Zerrûk, tedlîs terimini *müdellesü'l-isnad* ve *müdellesü's-şüyûh* olarak iki kategoride incelemiştir. Müdellesü's-şüyûh terimi hakkında İbn Hacer'in yeterli ölçüde açıklamaları olduğuna yer vermiştir.³⁸ Zerrûk, birçok muhtelif görüşün bulunduğu şâz hadisi "Sikaya muhâlif olan hadis" olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte o, İmam Şâfiî (ö. 204/820), Hâkim (ö. 405/1014), Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1054) ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) görüşlerine yer vermiştir.³⁹

Zerrûk, "ferd" hadisi; *el-ferdü'l-mutlak* ve *el-ferdü'l-isnad* şeklinde ikiye ayırmıştır.⁴⁰ İbn Hacer ve İbnü's-Salâh'ta bu terim, ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî olarak tasnif edilmiştir.⁴¹ "Rivâyetin sadece bir şahıstan ya da ehl-i Mekke, ehl-i Şam gibi tek bir topluluktan alınması" olarak tanımlanan ferdü'l-isnad, diğer eserlerde ferd-i nisbî olarak isimlendirilmiştir.

Zerrûk, ma'rûf terimini "münkerin mukabili" olarak değerlendirmiştir.⁴² Söz konusu kaynaklardan sadece İbn Hacer ma'rûf terimine yer vermiş ve aynı şekilde "münkerin mukabili" diye açıklamıştır.⁴³

Zerrûk, *muan'an hadisten* bahsederken eda lafızlarıyla ilgili kısa açıklamalarda bulunmuştur. Eda lafızlarından *haddesenâ*'nın hadisin *semâ'* yoluyla alındığını, *ahberenâ*'nın ise hadisin *kıraat* veya *icâzetle* alındığını, *enbe'enâ*'nın da *müzâkere* ile alındığına delalet ettiğini ifade etmiştir. Bu konuda Zehebî'nin bütün eda lafızlarını açıkladığını belirtmiştir. O, Buhârî'nin kaydettiğine göre İbn Uyeyne'nin *haddesenâ*, *ahberenâ*, *enbeenâ* ve *semi'tü* eda lafızlarının hepsini eşit kabul ettiğine yer vermiştir. Zerrûk, bu eda lafızlarının ardından *icâzeti* izah etmiş; *müşâfehe*, *münâvele* ve *vicâde* eda lafızlarını *icâzetin* bir bölümü olarak değerlendirmiş ve tanımlarını yapmıştır.⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü's-Salâh aynı şekilde bahsi geçen

³⁸ Zerrûk, *Mustalah*, ss. 33-34.

³⁹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 34-35.

⁴⁰ Zerrûk, *Mustalah*, ss. 35-36.

⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, ss. 56-57; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 88.

⁴² Zerrûk, *Mustalah*, s. 36.

⁴³ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 72.

⁴⁴ Zerrûk, *Mustalah*, s. 41.

istilahları icâzetin türleri arasında zikrederken⁴⁵ münâvele, müşâfehe ve vicâdeyi ayrı edâ sîgası olarak değerlendirenler de olmuştur.⁴⁶

Öte yandan Zerrûk; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin hadisin sahih sayılması için aradıkları şartlara kısaca değinmiş; h. III. asra kadar en az iki kişinin kendilerinden sonraki iki kişiye naklettiği rivâyetleri Buhârî'nin sahih olarak kabul ettiğini ifade etmiştir. Zerrûk, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin bu husustaki tespit ve görüşünü ölçü almıştır. Ancak Hâkim, “H. III. asra kadar en az iki kişinin kendilerinden sonraki iki kişiye naklettiği rivâyetler”e sahih dendiği şeklindeki görüşü Buhârî'nin sıhhat şartları olarak zikretmemiş, genel anlamda sahih bir hadisin sahip olması gereken özellikler olarak ele almıştır. Hâkim'in bu ifadelerini Buhârî'nin sıhhat şartları olarak yorumlayan kişi Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir. İbn Hacer, bütün bu ayrıntılara *Nuhbe*'sinde yer vermiş ve Buhârî'de ferd hadisler olması hasebiyle Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin bu tespitini yerinde bulmamıştır. Nitekim bu duruma örnek olarak o, Hz. Ömer'in rivâyet ettiği niyet hadisinin ferd olduğu hâlde Buhârî'de yer aldığını hatırlatmıştır. Bu hususta İbnü'l-Arabî ise bu görüşüne karşı kendisine yöneltilebilecek itirazları farz ederek, söz konusu hadisin Hz. Ömer tarafından minberde rivâyet edildiğini ve dolayısıyla bu hadisin birçok sahâbî tarafından işitildiğini beyan etmiştir. İbn Hacer ise “Bu hadis Hz. Ömer tarafından minberde rivâyet edilmiş olmasa bile yine de Buhârî'de yer alırdı” görüşündedir. Çünkü Hz. Ömer sika ve âdil râvilerdendir.⁴⁷ Buhârî'nin genel olarak en az iki kişinin rivâyet ettiği hadisleri *Sahîh*'ine aldığı, ancak şevâhidi bulunan bazı ferd rivâyetleri de tahrir ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Zerrûk, Buhârî'nin *Sahîh*'ini Müslim'in *Sahîh*'inden üstün tutan *likâyı* şart koştuğunu belirtmiştir.⁴⁸

Müslim'in şartlarına gelince; Zerrûk, Müslim'in *likâyı* şart koşmayıp râvilerin muâsır olmasını yeterli bulduğunu belirtmiştir. Ebû Dâvud'un ise eserini tasnif ederken sahih ve sahihe en yakın hadisleri seçtiğini ifade eden Zerrûk, Nesâî'nin terkedilmesinde icmâ' bulunmayan hadisleri tahrir ettiğine yer vermiştir. Tirmizî'nin sıhhat şartları ile ilgili olarak öncelikle Tirmizî'nin *Sünen*'inde nüsha farklılıkları

⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 326; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 151.

⁴⁶ Bk.: Nevzat Âşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

⁴⁷ Ali el-Kârî, *Şerh nuhbeti'l-fiker*, ss. 200-201.

⁴⁸ Zerrûk, *Mustalah*, s. 45.

olduğuna dikkat çekmiştir. Zerrûk, Tirmizî'nin *Sünen*'inin "hasen" terimiyle iştihar ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, Tirmizî'nin "hasen - sahih" örneğinde olduğu gibi sahih - garib, hasen - sahih - garib⁴⁹ gibi ikili ya da üçlü terkiplerle hadisler hakkında hüküm vermesini, hadisin [farklı] isnadlarını itibara alması olarak değerlendirmiştir. Yani bu şekilde hükmedilen hadisin bir senedi hasen iken, diğeri sahih olduğu için Tirmizî isnadların hükümlerini birleştirmiştir. Ayrıca Zerrûk, bu hususta Tirmizî'nin "hasen veya sahih" şeklinde hükmetmiş olabileceğine dair fikir beyan etmiştir.⁵⁰

Şeyh Zerrûk, en sahih kabul edilen hadis sıralamasına şöyle yer vermiştir:

1. Müttefakun aleyh olan hadisler,
2. Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan hadisler,
3. Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığı hâlde sahihlerine almadıkları hadisler,
4. İkisinden birinin şartını sağlayan hadisler
5. Buhârî ve Müslim'in dışında sahih kabul edilen hadisler.

Ancak İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinde zikrettiği ve genel kabul gören görüş, Zerrûk'un tertibinden farklı olarak şöyledir:⁵¹

1. Müttefakun aleyh olan hadisler,
2. Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan hadisler,
3. Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan hadisler,
4. İkisinin şartını sağlayıp eserine almadıkları hadisler,
5. Sadece Buhârî'nin şartını sağlayıp eserine almadığı hadisler,
6. Müslim'in şartını sağlayıp eserine almadığı hadisler.

Zerrûk, "en sahih hadis kitabı" sıralamasından sonra, "en sahih isnad zinciri" üzerinde durmuştur. Bu hususta o, Buhârî'nin Mâlik > Nâfi' > İbn Ömer'den oluşan isnadı en sahih kabul ettiğini belirtmiş ve onu esas almıştır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel > Şâfiî > Mâlik ve Zührî > Zeynelâbidîn > Babası ve İbn Sîrîn > Ebû Hüreyre isnad

⁴⁹ Nureddin İtr, Tirmizî'nin bu lafızları birlikte kullanmasının ne anlama geldiğini tetkik etmiştir. Bk. İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, ss. 160-199; Kutluay, *Mukaddes Zaman ve Mekânlar*, s. 146.

⁵⁰ Zerrûk, *Mustalah*, s. 47.

⁵¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 35.

zincirini de sahih kabul edenlerin olduğunu bildirmiştir.⁵² İbnü's-Salâh, farklı âlimlere göre en sahih isnadın hangisi olduğuna dair görüşleri zikretmekle yetinmiş, bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853) en sahih kabul ettiği isnaddan başlayan İbnü's-Salâh, ardından Amr b. Ebî Fellâs'a göre en sahih isnad zincirinin Zührî > Sâlim > Babası şeklindeki isnad ya da İbn Sîrîn > Ubeyde > Ali'den müteşekkil isnad olduğunu kaydetmiştir.⁵³

Zerrûk çok hadis rivâyet eden sahâbî ve rivâyet sayısı ile ilgili görüşlere de yer vermiştir. İlk olarak 5275 rivayet ile Ebû Hüreyre'nin en çok hadis rivâyet eden sâhâbî olduğu görüşüne yer veren Zerrûk, bu hususta Enes ve İbn Ömer'in de zikredildiğine değinmiştir.

Zerrûk risâlesinin son kısmında *sünen*, *mesânîd*, *meâcîm*, *eczâ'* ve *mefellât* terimlerini açıklamıştır. Bütün bu terimler hadis kitaplarının tasnif türüyle ilgili olup *sünen*, *mesânîd* (müsned), *meâcim* (mu'cem) ve *eczâ'* (cüz) terimleri malumdur. Ancak "Bâb başlıkları olmaksızın ve konularına göre tasnif edilen, içinde meşhur ya da meşhur olmayan hadislerin yer aldığı tür" olarak tanımladığı *mefellât*, daha önceki kitaplarda rastlamadığımız bir terimdir. Söz konusu kelimenin yazılışında tashif olabileceği gibi Mağrib'e has bir ıstılah olma ihtimali de bulunmaktadır. Diğer taraftan *mefellât* teriminin çok bilinmeyen ve zamanla unutulmuş bir tasnif türü olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak yaptığımız araştırmalar sonucunda böyle bir terime usûl kitaplarında rastlayamadık. Netice olarak bu sözcüğün yazım yanlışı ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Zerrûk, muhtasar hadis risâlesinde son olarak *Muvatta'*ın güvenilirliği meselesine yer vermiştir. O, *Muvatta'*da geçen her hadisin sahih olduğu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca *Sahîhayn* tasnif edilmeden önce Allah'ın Kitabı'ndan sonra en sahih kitabın İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı olduğu görüşüne yer vermiştir. Aynı şekilde bütün bu ifadelerin mâna itibariyle Kitab ve sünnete uyması, çok az bir kısmının hadis olmadığını belirtenlerden bahsetmiştir.⁵⁴

⁵² Zerrûk, *Mustalah*, s. 46.

⁵³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 15.

⁵⁴ Zerrûk, *Muhtasar*, ss. 48-49.

Zerrûk, daha iyi anlaşılması için bazı terimleri örneklerle izah etme yoluna gitmiştir. Meselâ “müdebbec” terimi bunlardandır.⁵⁵ O, müdebbeci “aynı asırda yaşayan iki râvinin birbirine hadis rivâyeti” olarak tanımlamıştır. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla Hz. Âişe (ö. 58/678) ile Ebû Hüreyre’nin (ö. 58/678), ayrıca Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Evzâî (ö. 157/774) ve İmam Mâlik’in (ö. 179/795) birbirlerinden hadis rivâyet etmelerini örnek olarak kaydetmiştir.⁵⁶ Meklûb hadis bu hususa diğerk bir misâl olarak gösterilebilir.⁵⁷

Zerrûk’un söz konusu eserinde herhangi bir usûl kitabına tam olarak bağı kalmadığı söylenebilir. Tertîb bakımından klâsik usûl kitaplarından pek farklı olmamakla birlikte konuların ele alınış sıralamasında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. O, öncelikle usûle ilişkin metin, isnad, haber, hadis, eser gibi genel hadis terimlerini ele almış, akabinde mütevâtirin tanımıyla devam etmiştir. Mütevâtirden hemen sonra âhâd hadise geçmemiş, arada müstefiz hadisi zikretmiştir. Müstefiz hadisi âhâd haber kategorisine dâhil etmemiş, âhâd için “Mütevâtir ve müstefiz hadis dışında kalan rivâyetler” tanımını yapmıştır.⁵⁸ Akabinde “azîz” ve “meşhur” kavramlarına geçmiştir. “Garîb” hadisi burada zikretmeyip şâz hadisin tanımından sonra ele almıştır. Garîb hadisi el-ferdü’l-mutlak ve el-ferdü’l-isnad olarak ikiye ayırmıştır. el-Ferdü’l-isnad kavramını tanımlarken İbnü’s-Salâh’a atıfta bulunmuştur.⁵⁹ Ancak İbnü’s-Salâh ferd konusunu işlerken böyle bir ibâre kullanmadığı gibi biz ilk dönem usûl kitaplarında böyle bir kullanıma rastlayamadık. Bu durumda Zerrûk’un hadis ıstılahları hususunda hadis terminolojisine katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Risâletün fi mustalahi ilmi’l-hadis’te usûl kitaplarında nâdir görülen bazı hadis ıstılahları da yer almaktadır. Bunlardan biri yukarıda değindiğimiz “mefellât”tır.⁶⁰ Bu terime de usûl kitaplarında rastlayamadık. Bu durum söz konusu terimin Mağrib’e

⁵⁵ Bu kavramın açıklandığı diğerk bazı usûl kitapları için bk.: Hâkim, *Mârife*, s. 215; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 118; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 309.

⁵⁶ Zerrûk, *Mustalah*, s. 25.

⁵⁷ Zerrûk, *Mustalah*, s. 37. Ayrıca meklûb hadisle ilgili bilgi yalnızca İbn Hacer ve İbnü’s-Salâh’ta verilmiştir. İlgili yerler için bk.: İbn Hacer, *Nüzhe*, ss. 94-95; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 101.

⁵⁸ Zerrûk, *Mustalah*, s. 24.

⁵⁹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 35, 36.

⁶⁰ Zerrûk, *Mustalah*, s. 48.

has olabileceğini düşündürmektedir. Usûl eserlerinde çok sık rastlanmayan diğer kavramlar ise ecza', meâcim, sâbık, lâhık ve musâfehadır.

Öte yandan mezkûr risâlede, hadis usulüne dair bazı konulara ve ıstıhlara hiç değinilmemiştir. Meselâ, hadis tahammül yollarından kıraat, arz ve kitâbetle ilgili bir bilgi geçmemekte; sahâbe, tâbiûn, mevâlî, cerh-ta'dîl, fikhu'l-hadîs, künâ ve elkâb konularından söz edilmemektedir.

b. Yararlandığı kaynaklar

Şeyh Zerrûk, *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadis* adlı eserini telif ederken İmam Şâfiî, Hattâbî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve İbn Abdilber gibi mütekaddimûn dönemi usûlcülerinden yararlanmış, ayrıca İbnü's-Salâh, Sehâvî ve İbn Hacer gibi müteahhirûndan bazı hadisçilerin eserlerine de atıfta bulunmuştur. Şeyh Zerrûk'un tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserinde ismini zikrederek kendilerinden yararlandığı on altı âlim vardır.

Aşağıda söz konusu âlimler hakkında kısaca bilgi verecek ve Zerrûk'un onlardan nasıl istifade ettiğine değineceğiz.

• Ebû Abdillah el-Bilâlî:

Zerrûk, hadis ilminin mahiyeti, râvilerin güvenilirlik ve hadislerin sıhhati meselesi ile ayrıca mevzû' hadis konusunu ele alırken Ebû Abdillah el-Bilâlî'nin görüşlerine yer vermiştir.⁶¹

• İbn Mende:⁶²

Zerrûk, eserinin sadece bir yerinde, İbn Mende'nin meşhur hadisle ilgili tanımına yer vermiştir.⁶³

⁶¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 21, 27, 38.

⁶² Tam adı Ebû Zekeriyâ Yahya b. Abdülvehhâb b. Ebî Abdillah Muhammed b. İshâk b. Ahmed b. Yahya b. Mende'dir. Hadis ve fıkıh âlimidir. O, 434/1042-43 yılında doğmuş, 512/1119 yılında vefat etmiştir.

⁶³ Zerrûk, *Mustalah*, s. 24.

- **Hattâbî:**⁶⁴

Müellif, sahih hadis, hasen lizâtihi, müsned ve ma'rif kavramlarının tanımında olmak üzere kendisinden dört yerde ismini zikretmek suretiyle Hattâbî'den yararlanmışır.⁶⁵

- **İbn Cinnî:**⁶⁶

Zayıf hadisin kabul edilebilmesi için birtakım şartlara sahip olması gerektiği ve İbn Cinnî'nin bu şartları elliye kadar çıkardığından bahsederken adı zikredilmiştir.⁶⁷

- **Hâkim en-Nisâbûrî:**⁶⁸

Müsned, munkatı' ve şâz kavramlarının tanımında ayrıca Buhârî'nin şartını zikrederken toplam dört yerde Hâkim'den yararlanmışır.⁶⁹

- **İbn Abdilber:**⁷⁰

Zerrûk, müsnedin tanımını yaparken İbn Abdilber'in merfu' hadisleri munkatı' dahi olsa müsned olarak kabul ettiğine dair görüşüne yer vermiştir. Ayrıca munkatı' hadisin tanımında kendisine başvurmuştur.⁷¹

- **Hatîb el-Bağdâdî:**⁷²

Zerrûk, dört yerde Hatîb el-Bağdâdî'ye atıfta bulunmuştur. Munkatı' hadisin tanımında Hatîb'den yararlanmış,⁷³ merfu' hadisin tanımında ise atıfta bulunmasa da

⁶⁴ Tam adı Ahmed b. Ahmed b. İbrahim b. el-Hattâb el-Büstî'dir (ö. 388/998). *A'lâmü'l-lâmü's-hadis* ve *Meâlimü's-sünen* adlı eserleriyle meşhurdur.

⁶⁵ Zerrûk, *Mustalah*, s. 25, 26, 28, 44.

⁶⁶ Tam adı Osman b. Cinnî el-Mevsilî Ebü'l-Feth en-Nahvî'dir. H. 330 yılından önce doğduğu bilinir. Süyûtî, *Buğyetü'l-vaât*, II, 132.

⁶⁷ Zerrûk, *Mustalah*, s. 27.

⁶⁸ Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî. Hâkim adıyla meşhur olmuştur. *Ma'rife ulûmi'l-hadis* adlı usûl eseri oldukça meşhurdur. Ayrıca *Müstedrek ale's-sahîhayn* adlı eseri hadise dair diğer önemli çalışmasıdır. Bk.: Buhârî, *et-Tâcü'l-mükellel*, s. 113.

⁶⁹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 28, 29, 35, 45.

⁷⁰ Ebü Amr Yûsuf b. Abdilber b. Ahmed en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1071).

⁷¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 28, 29.

⁷² Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. el-Bağdâdî (ö. 463/1071). Hatîb ismiyle meşhur olmuştur.

ondan istifade etmiştir. Akabinde merfu' hadisin tanımını yaparken Hatîb'in "sadece sahâbînin Allah Resûlü'ne ref' ettiği hadisi merfu' kabul ettiğini" belirtmiştir.⁷⁴ Üçüncü olarak müdrec hadisle ilgili açıklama yaparken Hatîb'in bu hususla ilgili eserini yeterli bulduğundan bahsetmiştir.⁷⁵ Son olarak makbul hadisle ilgili görüşüne başvurmuştur.⁷⁶

- **Taberânî ve İmam Şafî:**

Munkatî' hadisten bahsederken İmam Şafî (ö. 204/820) ve Taberânî'nin (ö. 360/970) aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

- **Sehâvî:**

Sehâvî (ö. 902/1497), Zerrûk'un hadis hocalarından biridir. Zerrûk, kendisine mu'dal hadisin tanımını yaparken atıfta bulunmuştur.⁷⁸

- **İbn Hacer:**

Müdelles teriminden bahsederken "müdellesü's-şuyûh" ile ilgili olarak İbn Hacer'in eserinin "sadra şifâ olduğu"nu zikretmiştir.⁷⁹

- **İbnü's-Salâh.⁸⁰**

Zerrûk, üç yerde ismini zikrederek İbnü's-Salâh'a atıfta bulunmuş, şâz hadisin tanımını yaptıktan sonra konuyla ilgili ihtilaflardan bahsederken İbnü's-Salâh'ın görüşüne yer vermiştir.⁸¹ İkinci olarak "ferdü'l-isnad" kavramını ele alırken yine

⁷³ Zerrûk, *Mustalah*, s. 29.

⁷⁴ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 34.

⁸⁰ Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman b. Musa eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245). Daha çok İbnü's-Salâh olarak bilinir.

⁸¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 35.

İbnü's-Salâh'a başvurmuştur.⁸² Son olarak ise, muanan hadisin tanımında İbnü's-Salâh'tan yararlanmışır.⁸³

- **Halîlî:**⁸⁴

Zerrûk, şâz hadisle ilgili olarak Halîlî'den yararlanmışır.⁸⁵

- **Berdîcî:**⁸⁶

Zerrûk, münker hadisin tanımına Berdîcî'nin eklediği bir kaideye yer vermiştir.⁸⁷

- **İbn Ebî Hâtîm:**⁸⁸

Zerrûk, i'tibar teriminin tanımında İbn Ebî Hâtîm'den yararlanmışır.⁸⁹

- **Zehebî:**⁹⁰

Zerrûk, Zehebî'nin muanan hadisi geniş olarak ele aldığını ifade ederek ona atıfta bulunmuştur.⁹¹

Bütün bu âlimlerin dışında Zerrûk, âlimlerin âdeti olduğu vechile kîle tâbiriyle (قيل) isim tasrih etmeksizin sekiz yerde birtakım görüşler nakletmiştir. Maksadının bir kısmı genel geçer bir tanımdan sonra zayıf görüşler de olsa ilgili terimin farklı tanımların da bulunduğunu ifade etmek olduğu açıktır.⁹² Bunun dışında genel kabul

⁸² Zerrûk, *Mustalah*, s. 36.

⁸³ Zerrûk, *Mustalah*, s. 41.

⁸⁴ Halîl b. Abdillâh b. b. Ahmed b. İbrahim b. el-Halîl el-Halîlî el-Kazvîni (ö. 446/1055). Daha çok o, *el-İrşad* adlı eseriyle tanınır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Kemal Sandıkçı, "Halîlî", *DİA*, XV, 330-331.

⁸⁵ Zerrûk, *Mustalah*, s. 35.

⁸⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn b. Ravh el-Berdîcî el-Berdeî (ö. 301/914). Hadis hâfızıdır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Çakan, "Berdîcî", *DİA*, V, 485.

⁸⁷ Zerrûk, *Mustalah*, s. 37.

⁸⁸ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris Ebû Muhammed b. Ebî Hâtîm et-Temîmî el-Hattâbî (ö. 660/1261).

⁸⁹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 39.

⁹⁰ Muhamed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348). Bk.: Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188.

⁹¹ Zerrûk, *Mustalah*, s. 41.

⁹² Zerrûk, *Mustalah*, s. 22, 23, 26.

gören düşünceyi başta zikrettikten sonra “kîle” sözüyle konuya dair şâz görüşleri belirtmiştir.⁹³ Ayrıca bir ıstılahın anlamını ifade ettikten sonra konuya ilişkin ayrıntıları da “kîle” şeklinde başlayan ifade ile zikretmektedir.⁹⁴

2. *Şerh Sahîhi'l-Buhârî*

Şeyh Zerrûk'un eserleri arasında *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* önemli bir yer tutmaktadır. Üzerine en çok şerh yazılan hadis kitabı olan *Sahîh-i Buhârî* üzerine müellif, muhtasar bir şerh telif etmeyi amaçlamışsa da eser tam bir şerh hüviyetinde değildir. Bu sebeple bu eser *Ta'lik ale'l-Buhârî* veya *Hâşiyetü'l-Buhârî* diye de anılmaktadır. Zerrûk'un Müslim'in Sahîh'i üzerine de bir şerhinin olduğu ve *Erbain* adlı kırk hadisin şerhini yaptığı bir eseri olduğu bazı kaynaklarda zikredilse de bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığını tespit edemedik. *Şerhu'l-Buhârî* adlı eserinin tek yazma nüshası Rabat el-Hızânetü'l-âmmе kütüphanesinde kayıtlıdır.⁹⁵ Türkiye kütüphanelerinde ise bu eserin yazma nüshaları bulunmamaktadır.

Günümüzde nüshası bulunan ve bizim yararlandığımız on ciltlik *Şerhu'l-Buhârî*'nin tahkikini İzzet Ali Atıyye ve Musa Muhammed Ali yapmıştır. Dr. Abdülhalîm Mahmud bu kıymetli şerh çalışmasına bir mukaddime yazmıştır. Eserin son üç cildinde “alâ şerhi Süyûtî” kaydı ile Kitâbu'l-megâzî bölümünün *Ğazvetü feth fi Ramazan* bölümünden sonraki kısmı, Süyûtî'nin *et-Tevşîh* adlı Buhârî şerhi eklenerek tamamlanmıştır. Bu durum bizi, ya Zerrûk'un Sahîh'in tamamını şerhetmediği veya günümüze söz konusu eserinin tamamının ulaşmadığı düşüncesine sevk etmektedir.

Söz konusu eser, bir yandan hadisleri bazen konu bütünlüğünü ele almaksızın sadece gerekli gördüğü kelimeleri açıklaması ve yalnızca bazı hadislere açıklamada bulunması bakımından şerhten çok ta'lik veya hâşiyе türüne benzemektedir.⁹⁶ Öte yandan şerh türü eserlerde olduğu gibi “kavluhü” üslubuyla bazı terkipleri açıklaması, birçok âlimin görüşüne yer vermesi ve bazı konularda kendi fikrini de

⁹³ Zerrûk, *Mustalah*, s. 24, 39.

⁹⁴ Zerrûk, *Mustalah*, s. 29.

⁹⁵ D. no.: 1888, 74 vr.

⁹⁶ Hâşiyе ve ta'lik hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Sedat Şensoy, “Ta'likât”, *DİA*, XXXIX, 508-510; Tefvik Rüşdü Topuzoğlu, “Hâşiyе”, *DİA*, XVI, 419-422.

beyan etmesi yönüyle şerh türünü⁹⁷ andırmaktadır. Eser *Şerhu'l-Buhârî* adıyla basıldığı için biz, tezimizde bu eseri şerh türü olarak değerlendirdik.

Kullandığı nüshaya baktığımızda mukaddimesinde belirttiğine göre Şeyh Zerrûk'un Firebrî nüshasını esas almakla beraber Asîlî, Müstemlî, Küşmîhenî, Ebû Zer el-Herevî ve Hamevî nüshalarında yer alan farklılıklara da oldukça sık yer vermiştir. Her ne kadar İbn Hacer aynı şekilde *Fethü'l-bârî*'sinde bazı nüsha farklılıklarına işaret etmiş olsa da eserimiz bu yönüyle daha çok Süyûtî'nin *et-Tevşîh*'ini andırmaktadır.⁹⁸

Ayrıca Buhârî'nin hayatına dair öz bilgiler vermiş, *Sahih-i Buhârî*'yi medhetme mahiyetinde birtakım rivâyetlere yer vermiştir. Ardından Buhârî'nin *Sahih*'inin tam adını⁹⁹ kelime kelime incelemiş ve Buhârî'nin rivâyetleri eserine toplarken esas aldığı *likâ*, râvinin müdelles olmaması gibi sıhhat şartlarının olduğundan bahsetmiştir. O, Buhârî'nin yöntem olarak tekrar ve takti'ye yer verdiğini hatırlatmıştır. Buhârî'nin, bir hadisi farklı hükümler ihtiva etmesi yönüyle birkaç farklı yerde zikrettiğini, dolayısıyla her seferinde metnin tamamını nakletmediğini, aksi takdirde konunun uzayacağını, bu durumun Buhârî'yi takti' yöntemini uygulamaya sevkettiğini ifade etmiştir. Bir hadisin birden fazla zikredilmesi durumunda ise Buhârî'nin aynı hadisin farklı isnatlarını kullanarak rivâyeti güçlendirmeyi hedeflediğini vurgulamıştır. Hadisin ferd-i mutlak olduğu durumda ise hadisi sadece bir kez rivâyet ettiğini belirtmiştir. Eserde mükerrer ve mukatta' hadisler dâhil 7275, sadece mukatta' hadisler dâhil 4000, takti'siz 1212 hadisin yer aldığı bilgisini şeyhi Sehâvî'den duyduğunu ve bu tespitin İbn Hacer'e ait olduğunu ifade etmiştir.

Âlimler arasında Buhârî'nin bab başlıklarında fikhî görüşlerinin olduğuna ve bu yüzden onun hadisleri bab başlıkları altında ele aldığına dair bir kanaatin oluştuğunu belirtmiştir. Bu durum, Buhârî'nin münasip görmediği (fikhî görüşüne uymayan) hadisi eserine almadığı fikrini ortaya çıkarmıştır. Ancak Zerrûk, hadisin

⁹⁷ Mehmed Efendioğlu, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-560.

⁹⁸ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 104; II, 70, 124, 133; IV, 47, 234; V, 10, 353; VI, 277, 357; VII, 96, 299.

⁹⁹ Eserin tam adı *el-Câmiu's-sahîhi'l-müsned min hadisi Resûlillah -sallallahu aleyhi ve sellem- ve sünenihî ve eyyâmih*'tir.

farklı senetlerinin Buhârî'nin şartlarını sağlamaması, söz konusu hadise muhâlif farklı bir hadisin bulunması yahut söz konusu hadisin toplumda zaten kabul görmüş olması gibi sebeplerle bu hadisleri eserine almamış olabileceğine dikkat çekmiştir. Bunun dışında Buhârî, bazen bab başlığını zikretmiş, ancak bu başlığın altına hiçbir hadis koymamıştır. Bu durumda ise Zerrûk, konuyla ilgili hadisi zaten bab başlığında zikrederek Buhârî'nin görüşünü beyan etmiş olup bununla iktifa etmiş olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca konunun sadece âyetten müteşekkil bir bab başlığından ibâret olduğu durumda ise aslında meseleye uygun birtakım rivâyetlerin bulunduğunu hissettirmek istediğini, ancak şartlarını sağlamadığı için o hadislere yer vermemiş olabildiğini ifade etmiştir.

Son olarak Zerrûk, Buhârî'nin eserine niyetle ilgili bir hadisle başlayıp ölçü (mîzan) ile ilgili bir hadisle eserini noktalamasının son derece mânidâr ve muvâfık bulunduğunu belirtmiş, her işin başının niyet, sonunun ise ölçü olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰⁰

II. ŞEYH ZERRÛK'UN HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Bu bölümde Zerrûk'un şerhçiliğini, şerhinin kaynaklarını ve metodunu ele alacağız. Bunun için onun hangi kaynaklardan ve nasıl istifade ettiğini, kendi görüşlerine ne kadar yer verdiğini, hadisleri şerh ederken hangi hususlara daha fazla ağırlık verdiğini tespit edecek, neticede şerhinin ne kadar orijinal olduğunu belirlemeye çalışacağız.

A. ŞERHU'L-BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI VE METODU

Zerrûk'un *Şerhu'l-Buhârî* adlı eserinde istifade ettiği kaynakları, şerh metodunu, tasavvufî ve fikhî görüşlerinin şerhine nasıl yansıdığını müstakil başlıklar altında bu kısımda inceleyeceğiz.

¹⁰⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 29-32.

1. Şerhinde Yararlandığı Kaynaklar

Şeyh Zerrûk, şerhinde yararlandığı kaynakların isimlerini zikretmiştir. Arapça sözlük olarak daha çok İbn Cinnî'nin *Hasâis*'i ile Cevherî'nin *es-Sihah*'ını kullanmışsa da Ezherî'nin *Tehzîbü'l-lüğa*'sı, Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâğa*'sı ve Mufaddal ed-Dabbî'nin *Kitabü'l-mefâhir*'i istifade ettiği diğer kaynaklardandır.

Öncelikle Zerrûk'un kelamla ilgili kaynaklarına yer verecek olursak Cüveynî'nin *İrşâd*'i¹⁰¹ Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve*'si¹⁰² ve Ebû Medyen'in *Şerhu akîdeti'l-Gazzâlî*'si dikkatimizi çeken ve daha çok başvurulan eserler arasındadır.

Şeyh Zerrûk'un ismini zikrettiği hadis eserlerine gelince, İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı bu kaynakların başında gelmektedir. Bir hadis *Muvatta*'da geçmişse Zerrûk umumiyetle bunu belirtir. Bununla birlikte o, genelde şerhini yaptığı Buhârî'deki bir rivâyeti Müslim'in *Sahîh*'i ile mukayeseli olarak değerlendirmiştir. Müslim'de rivâyet farklılığı varsa buna temas etmiş yahut söz konusu rivâyet Müslim'de de aynı şekilde geçmişse bunu da mutlaka belirtmiştir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte*'nin yanında İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*'leri¹⁰³ ile Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *Musannef*'i¹⁰⁴ yararlandığı kaynaklar arasındadır.

Diğer yandan Şeyh Zerrûk, bazı Buhârî şerhlerine de atıfta bulunmuştur. Hattâbî'nin (ö. 388/998) *A'lâmü'l-lâmü'l-hadîs fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si,¹⁰⁵ İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Şerhu İbn Battâl 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*'si,¹⁰⁶ İbn Ebî Cemre'nin (ö. 699/1300) *Behcetü'n-nüfûs*'u,¹⁰⁷ Kirmânî'nin (ö. 786/1384) el-

¹⁰¹ Bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 42.

¹⁰² Bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 43.

¹⁰³ Bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 19.

¹⁰⁴ Bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 34.

¹⁰⁵ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 46; II, 85; III, 71; VII, 296.

¹⁰⁶ Tam adı Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî'dir. Buhârî şârihlerindedir. İbn Hacer ve Aynî'nin eserlerinde kendisine atıfta bulunduğu bu şerh önemli bir yere sahiptir. İbn Battâl, hadisleri Mâlikî fikhını esas alarak şerh etmiştir. Zehabî, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*', XIII, 303; Talat Sakallı, "İbn Battâl" DİA, XIX, 360-361; Zerrûk, Şerhte İbn Battâl'ın geçtiği yer için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 78.

¹⁰⁷ Tam adı Ebû Muhammed Muhammed b. Saîd b. Ebî Cemre el-Ezdî el-Endelûsî'dir. *Behcetü'n-nüfûs ve gâyetühâ bi-ma'rifeti mâ le-hâ ve mâ aleyhâ* adında Buhârî şerhi mevcuttur. Hadis ve fikh alanında devrin önde gelen âlimlerinden biriydi. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 436; Ziriklî, II, 136;

Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî'si ve İbn Hâcer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'si söz konusu şerhlerden bazılarıdır.¹⁰⁸ Ayrıca İsmâîlî'nin (ö. 371/982)¹⁰⁹ günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen Buhârî'nin ta'likleri üzerine yazdığı *Müstahrec*'i, Dâvudî'nin (ö. 402/1012)¹¹⁰ Hattâbî'nin *A'lâmü'l-hadis*'ine zeyli, Mâlikî fakihlerinden İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284)¹¹¹ Buhârî'nin bab başlıklarıyla ilgili olan *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî* adlı eseri ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392)¹¹² Buhârî üzerine çalışması olan *et-Tenkîh fi elfâzi'l-câmiî's-sahîh li'l-Buhârî* adlı eseri Buhârî ile ilgili nakilde bulunulan kaynaklar arasındadır.

Bütün bunlara ek olarak Cevherî (ö. 247/861),¹¹³ İbnü's-Seken (ö. 353/964),¹¹⁴ İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve İbn Abdilber (ö. 461/1071),¹¹⁵ Kâdî İyâz (ö. 544/1149),¹¹⁶ Nevevî (ö. 676/1277)¹¹⁷ ve Serrâc (ö. 805/1402)¹¹⁸ Zerrûk'un zikrettiği hadis âlimlerindedir.

Bununla birlikte o, günümüzde kayıp olarak bilinen İbn Habîb'in *Şerhu'l-Muvatta*'ından nakilde bulunmuştur. Zerrûk, söz konusu kaynaktan Allah Resûlü'nün sabah namazını kıldırırken kadınların yüzleri örtülü bir şekilde namaza geldikleri ile ilgili bilgiyi almış, kadınların yüzlerini örtme şekli olan *teleffü*' ile *teleffüf* arasındaki farkı bu esere göre belirtmiştir.¹¹⁹

Kemal Sandıkçı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 33. Zerrûk'un İbn Ebî Cemre'ye atıfta bulunduğu yerler için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 51; II, 9.

¹⁰⁸ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 420.

¹⁰⁹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 40, 46; II, 85; VI, 358.

¹¹⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 92. Bu şahsın Buhârî üzerine çalışması vardır. Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Saîd ed-Dâvudî'dir. Mâlikî muhaddis ve fukahâsındandır. Trablusgarb ve Tilimsân'da yaşamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 194; Kemal Sandıkçı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, ss. 24-25.

¹¹¹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 10; III, 259.

¹¹² Zerkeşî'nin Buhârî üzerine yaptığı çalışmasının adı'dir. Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 37; VI, 424.

¹¹³ Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî'dir. Hadis hâfızıdır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Zehebî, *Mi'zânü'l-i'tidâl*, I, 35. Zerrûk'un atıfta bulunduğu yer için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 95.

¹¹⁴ Tam adı Ebû Ali Saîd b. Osman b. Saîd b. es-Seken el-Bağdâdî'dir. Hadis hâfızıdır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 100. Zerrûk'un söz konusu âlimi zikrettiği yer için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 71.

¹¹⁵ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 27, 67; VI, 413.

¹¹⁶ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 98; IV, 226.

¹¹⁷ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, IV, 226; VI, 432.

¹¹⁸ Tam adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ahmed b. Muhammed es-Serrâc el-Fâsî'dir (ö. 805/1402). Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 133.

¹¹⁹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 33.

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı,¹²⁰ İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı¹²¹ ise Şeyh Zerrûk'un tefsir kaynakları arasındadır. Ayrıca İbn Kesir'in (ö. 774/1382),¹²² Kurtubî'nin¹²³ ve Neseî'nin¹²⁴ tefsirleri istifade ettiği kaynaklardandır.

Şeyh Zerrûk'un fıkıhla ilgili ağırlıklı olarak Sahnûn'un *Müdevvene*'sini gibi¹²⁵ Mâlikî fakihlerin eserlerinden nakilde bulunmuştur. Bununla birlikte o, Fâkihânî'nin *Riyâzü'l-efhâm fi umdeti'l-ahkâm*'ına,¹²⁶ Kâdî Ebü'l-Hasen b. el-Kassâr el-Mâlikî'nin *Mukaddime* adlı usûl eserlerine ve Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *Şerhu't-telkîn*'ine¹²⁷ atıfta bulunmuştur.¹²⁸ Öte yandan meşhur Hanefî âlimi Tahâvî,¹²⁹ İbnü'n-Neccâr et-Tilimsânî (ö. 749/1348) istifade ettiği fakihler arasındadır.¹³⁰

Şeyh Zerrûk şerhinde bazı siyer ve tarih kitaplarına da başvurmuştur. İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *Kitâbü'l-meğâzî*'si, Vâkîdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü's-sîre*'si¹³¹ İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si¹³² Mâlikî âlimlerden Süheylî'nin (ö. 581/1185) *Ravzü'l-ünüf*'ü¹³³ Süyûtî'nin tarihle ilgili kaleme aldığı telifi bu eserler arasındadır.

Şeyh Zerrûk kendilerinden ya da eserlerinden istifâde ettiği bazı mutasavvıfları da zikretmiştir: İbn Atâullah el-İskenderî,¹³⁴ Ebû Medyen¹³⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038),¹³⁶ ve Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî bunlardan bazılarıdır.

¹²⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 42.

¹²¹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 53.

¹²² Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, V, 7.

¹²³ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 72-73, 165; VI, 30; VII, 88.

¹²⁴ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 152.

¹²⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 71.

¹²⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 34.

¹²⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, IV, 36.

¹²⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 63.

¹²⁹ Zerrûk, *a.g.e.*, IV, 316.

¹³⁰ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 38.

¹³¹ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 49, 72; VI, 330, 366, 424.

¹³² Zerrûk, *a.g.e.*, I, 46; II, 21.

¹³³ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 57.

¹³⁴ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 99; II, 13-14.

¹³⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 66.

¹³⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 66.

Müellif, görüşlerine çok yer verdiği âlimlerle ilgili birtakım rumuzlar kullanmıştır. Meselâ o, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'yi “ع”, İbn Hacer'i “ح”, Buhârî'yi sahih kelimesinin kısaltması olarak “ص” harfiyle göstermiştir.¹³⁷

2. Hadis Şerh Metodu

Öncelikle dikkat çekmek gerekir ki Zerrûk, genellikle Buhârî'nin *Sahih*'indeki her bir kitab (bölüm) ile ilgili girizgâh mâhiyetinde genel bilgiler vermiştir. Bazen o, bab başlıklarının konu ile ilgisi üzerinde durmuş, Buhârî'nin bab başlıklarını belirlemedeki amacını ve ne demek istediğini açıklamış, bu hususta bazı âlimlerin yorumlarına yer vermiştir.¹³⁸ O, metot bakımından İbn Hacer'de olduğu gibi birtakım kelime ve cümleleri *قوله يعني، المراد أن، أي، قوله* üslûbuyla söze başlayarak açıklamıştır.

Ayrıca Zerrûk, eserinde ele aldığı bazı hadislerdeki kelimelerin doğru okunması için harekelerine ve noktalama işaretlerine önem vermiştir. Meselâ: الجين: الجين بضم الجيم و السكون الموحدة, ضد الشجاعة şeklinde harekelemiş ve kısaca anlamına değinmiştir.¹⁴⁰ Bazen de o, *بفتح الجزرى: يفتح الجيم و الزاي وبعدها راء* gibi kelimenin harekesini belirtmekle yetinmiştir.¹⁴¹ Ayrıca Zerrûk, bazı mekânların nerede olduğu hakkında coğrafi bilgiler de vermiştir.¹⁴²

Zerrûk, genellikle katılmadığı ve zayıf bulduğu görüşleri “kâle ba'duhum” veya “kîle” kalıplarıyla belirtmiştir. O, üslup olarak “kâle” diyerek rivâyetleri olduğu gibi aktarmamış, bazen eser bazen kişi ismi zikrederek görüşü muhtasar olarak aktarmıştır. Bu türlü görüşleri beyan ettikten sonra “kultü” diyerek kendi fikrini ortaya koymuştur. Meselâ oruç kitabının başlangıcında “kâle ba'duhum” diyerek Hz. Âdem'in yediği yasak meyvenin tevbe etmesinden sonra otuz gün midesinde kaldığı, bundan dolayı orucun otuz gün farz kılındığını söyleyenlerin olduğundan

¹³⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 52, 53.

¹³⁸ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 127, 134.

¹³⁹ *أي* ile ilgili örnekler için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 264, 330; *يعني* ile ilgili örnekler için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, *المراد أن* ile ilgili örnekler için bk.: *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 330.

¹⁴⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 376.

¹⁴¹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 30. Konu ile ilgili diğer örnekler için bk.: I, 41; IV, 47; VI, 162.

¹⁴² Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 45; II, 117.

bahsetmiştir. Ardından “kultü” ifadesini kullanarak bu rivâyetin muhakkiklerin araştırmasına ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Görüldüğü gibi her bir rivâyet konusunda dikkatli ve ihtiyatlı davranmaya çalışmakta, tahkik etmeden hemen kabul edilmesini isabetli bulmamaktadır.

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus Zerrûk’un sahih kaynaklarda geçmeyen hadislere pek itibar etmemesi, oldukça dikkatli bir üslup kullanması ve benimsemediği görüşü nezâket çerçevesinde beyan etmesidir.¹⁴³

Zerrûk, her hadis ile ilgili açıklamada bulunmamıştır. Bazı kitab ve bablardaki hadisleri şerh etmezken bazen peşi sıra gelen birkaç hadisi birlikte açıkladığı görülmektedir.¹⁴⁴ Ayrıca o, birden fazla yerde zikredilen hadisleri ikinci bir kez açıklama yoluna gitmemiş, bu hususta tekrara düşmek istememiştir. Bazı terimleri eserin başka bir yerinde beyan ettiğini ifade ederek ilgili yere işaret etmiş ve söz israfından kaçınmıştır.¹⁴⁵

Yöntem olarak Şeyh Zerrûk, bazı kelimeleri ise sarf ve nahiv kurallarına göre incelemiştir. Örneğin; bazı edatların ne amaçla kullanıldığına değinmiş, bazı sözcüklerin hangi baktan geldiğini ve cümledeki konumunu belirtmiştir. Şerhinde metindeki hadise şâhit olarak başka hadisler veya âyetler zikrettiği olmuştur. Bu hadisleri genellikle *Kütüb-i Tis ‘a’*’da yer almaktadır.¹⁴⁶ Zerrûk, sorunlu gördüğü bazı hususlarda akla gelebilecek itirazları soru olarak dile getirmiş ve ardından “أجيب” diyerek müşkil görülen meseleyi çözmeye çalışmıştır. Bu üslup, Zerrûk’un empati kurup muhatabının sorabileceği soruları tahmin edebildiğini yahut açıklamalarını bu hususta yapılan tenkitleri göz önünde bulundurarak yaptığını göstermektedir. Ayrıca eserinde istifade ettiği âlimleri genellikle açıkça zikretmiştir. Daha fazla istifade ettiklerini ise kitabın hacmini kabartmamak için rumuzlarla belirtmiştir.¹⁴⁷ Ancak o, bazen genel tanım ve ifâdeleri kaynak göstermeksizin ifade etmiştir. Meselâ namazın

¹⁴³ Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, I, 44; IV, 241-243.

¹⁴⁴ Birkaç hadisi birlikte açıkladığı hadisler için bk.: Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, II, 76, 386. Sadece hadisleri zikredip şerhetmediği hadisler için bk.: Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, V, 321-334.

¹⁴⁵ Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, II, 27.

¹⁴⁶ Örnek olarak bk. Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, I, 103; II, 55; II, 136; IV, 246.

¹⁴⁷ Bu hususa yararlandığı kişiler bölümünde ayrıntılı değineceğiz.

tanımını Mâlikî âlimlerinden İbn Arefe'nin *el-Hudûd* adlı eserindeki gibi yapmış, ancak bu hususta onu kaynak olarak zikretmemiştir.¹⁴⁸

O, bir hadisi şerh ederken konu ile ilgili fikhî konulara genellikle derinlemesine girmemiş, mezheb ayrılıkları ile ilgili meselelere pek yer vermemiştir. Örneğin, İbn Hacer şerhinde *Kitabu'l-cenâiz*'de ölünün yıkanması konusunda fikhî görüş ayrılıklarına değinmiştir. Mâlikîlerin ölünün yıkanmasını sünnet-i kifâye olarak gördükleri mâlumdur. Ancak Zerrûk, şerhinde meseleyi fikhî boyutuyla değerlendirmemiştir.¹⁴⁹

Şeyh Zerrûk, bazı hadislerle ilgili görüşleri beyan ettikten sonra “faide” başlığı atarak hadisten çıkarılması gereken dersleri ifade etmiştir. Meselâ niyet hadisinin *fâide* kısmında şunları beyan etmiştir: “Bütün amellerin kıymetini niyet belirler ve o amellerin mükâfatı da kıymeti ölçüsünde olur. Kim Allah'a yönelirse Allah onun arkasında olup onu destekler.”¹⁵⁰

Zerrûk bazen hadisi şerh ederken kendi düşüncelerini belirttikten sonra “فأفهم” diyerek konuyu noktalamıştır. Bu ifadesiyle o, nasihatvârî bir üslûp benimsemiştir.¹⁵¹ O, hocalarından işittiği bazı bilgileri de nakletmiştir. Meselâ, orucun fazileti konusunda hocalarından şu sözü duyduğunu aktarmıştır: “Üç şey zâlimin sevabını eksiltmez. Orucun sevabı, hastalığın sevabı ve iyilik yaptığı kişinin duasının sevabı”. O, hocası Kavri'nin, Seâlibî'den nakille buna bir de “zayıfın/güçsüzün duası” maddesini eklediğini beyan etmiştir.¹⁵² Zerrûk bölümlerin sonunu “وبالله التوفيق” ifadesiyle bitirmekte, dolayısıyla diğer kitaba geçtiğini beyan etmektedir.

Şeyh Zerrûk şerhinde yeri geldikçe lügavî tahliller ve değerlendirmeler yapmıştır. O, mukaddime kısmından sonra şerhine “bâb” kelimesinin tenvinli mi yoksa tenvinsiz mi okunması gerektiği üzerine tartışmalara yer vererek başlamıştır. Ona göre bu durum, bâb kelimesinin harekesi izâfet hâlinde kullanılıp kullanılmamasına bağlı olarak değişmektedir. Nitekim bazı bâb başlıklarında “كيف

¹⁴⁸ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 7.

¹⁴⁹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 259.

¹⁵⁰ Bu duruma örnek olarak bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 39.

¹⁵¹ Bununla ilgili örnek için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 39.

¹⁵² Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, IV, 243-247.

”كان بدء الوحي الى رسول الله؟“ başlığında olduğu gibi¹⁵³ ise “bâb” kelimesi hazfedilmiştir. Müellifin lügavî değerlendirmelerine örnek verecek olursak, o “Kitâbu'l-cum'a”da Hz. Ömer ve Hz. Osman arasındaki bir diyaloga yer vermiştir. Hz. Osman'ın cuma namazına geç kaldığını gören Hz. Ömer onu itab etmiştir. Hz. Osman namazı unuttuğunu, hatırlayınca da hemen abdest alıp geldiğini belirtmiş, Hz. Ömer ona “الوضوء أيضا” şeklinde karşılık vermiştir. Yani onun abdest yerine aslında cumanın hususiyetinden dolayı o gün gusül alması gerektiğini ifade etmiştir. Zerrûk, bu bahsi anlatırken yukarıda geçen “الوضوء أيضا” ifadesinin Arap dili bakımından fasîh olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴

Zerrûk, yeri geldiğinde garîb kelimelerin anlamlarını da vermiştir. Meselâ bir hadiste geçen “الظراب” kelimesinin “küçük tepecik” anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁵⁵ O, başka bir hadiste geçen “راح” kelimesi ile ilgili olarak Ezherî'den nakilde bulunmuş ve birçok âlimin izahının aksine “راح” kelimesinin “ذهب” anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶ Ayrıca o, hadiste geçen “فلق الصبح” ifadesini Zemahşerî'nin *Esâsü'l-belâğâ*'sına göre izah etmiştir.¹⁵⁷ Zerrûk, zâlim ve mazlûm kelimelerini izâh ederken Mufaddal ed-Dabbî'nin *Kitâbü'l-mefâhir*'ine atıfta bulunmuştur.¹⁵⁸

3. Râviler ve İsnadla İlgili Değerlendirmeleri

Şeyh Zerrûk Buhârî şerhinde râvi bilgisi (râvinin tanıtılması), râvilerin vasıfları (cerh-ta'dil), hadisin isnad ve metin bakımından sıhhati gibi meselelere nâdiren de olsa yer vermiştir. Bununla ilgili bazı örneklere yer verecek olursak; meselâ o, Yahya b. Zekeriyâ adlı râvinin kim olduğu ile ilgili Kelâbâzî, Dârekutnî ve Bâcî'nin görüşlerini nakletmiştir.¹⁵⁹ Bazen o, râvilerin tam adını söylemek sûretiyle onları tanıtmıştır.¹⁶⁰

¹⁵³ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 36.

¹⁵⁴ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 14.

¹⁵⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 146.

¹⁵⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 17.

¹⁵⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 43.

¹⁵⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, V, 157.

¹⁵⁹ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 462.

¹⁶⁰ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 20,41; IV, 9.

Öte yandan Zerrûk, bazı hadislerde *tashîf* olduğu yönündeki görüşlere yer vermiştir. Örneğin, Bulkînî'nin "أوصيناك" kelimesinde *tashîf* olduğu, doğrusunun "أوصاك" şeklinde yazılması gerektiğine dair görüşüne yer vermiştir.¹⁶¹ Ayrıca İbn Hacer'in hadis metinlerinde *tashîf* olarak gördüğü kısımları zikretmiştir.¹⁶² Zerrûk'un da *tashif* ve *idrac* tespitlerinde bulunduğu yerler vardır.¹⁶³

Ayrıca Zerrûk, bir hadisteki metin farklılıklarına sık sık yer vermiştir. Örneğin, "إنما الأعمال" hadisi ile ilgili olarak İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde "إنما" kelimesinin hafzedildiğinden bahsetmiştir.¹⁶⁴ Kezâ Buhârî'de "فيكلمني" olarak geçen bir hadisin Beyhâkî'de "فيعلمني" şeklinde geçtiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca o; Müslim, Nesâî, Abdürrezzâk İbn Ebî Şeybe,¹⁶⁵ Tayâlsî ve Taberânî'de geçen rivâyet farklılıklarına da yer vermiştir.¹⁶⁶ Bütün bunlara ek olarak rivâyet aynı şekilde Müslim'de geçmişse buna da işaret etmiştir.¹⁶⁷

Zerrûk, çok sık olmamakla birlikte râviler hakkında ve onların başka rivayetinin olup olmadığına dair bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Meselâ, Süleyman b. Muğîre'nin *Sahih*'te tek bir hadisten başka mevsul olarak naklettiği bir rivayetinin olmadığını kaydetmiştir.¹⁶⁸

Ayrıca Zerrûk, "Kitâbu'l-vudû'"da geçen aşağıdaki hadisin râvilerinin yanı sıra metniyle ilgili de birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ، قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، وَعَنْ عَبَادِ بْنِ تَمِيمٍ، عَنْ عَمِّهِ، أَنَّهُ شَكَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الرَّجُلَ الَّذِي يُحَيَّلُ إِلَيْهِ أَنَّهُ يَجِدُ الشَّيْءَ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ " لَا يَنْفَتِلُ - أَوْ لَا يَنْصَرِفُ - حَتَّى يَسْمَعَ صَوْتًا أَوْ يَجِدَ رِيحًا."¹⁶⁹

¹⁶¹ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 90.

¹⁶² Zerrûk, *a.g.e.*, II, 124.

¹⁶³ Zerrûk, *a.g.e.*, VI, 276.

¹⁶⁴ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, I, 38.

¹⁶⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 131-132.

¹⁶⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 48.

¹⁶⁷ Bununla ilgili örnekler için bk.: Zerrûk, *a.g.e.*, I, 41, 76; II, 32, 386.

¹⁶⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 131.

¹⁶⁹ Buhârî, "Vudû", 4.

Bu hadisle ilgili olarak Zerrûk, öncelikle Abbâd b. Temîm'in amcası olarak geçen râvinin kim olduğunu vuzûha kavuşturmuş, Saîd b. Müseyyeb'in Abbâd'dan hadis rivâyet etmediğini, onun bu hadisi Abbâd'ın amcasından alma ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Zerrûk, hadisin İbn Mâce'de geçen versiyonunun tahririni yapmıştır. Metinle ilgili olarak ise metninde geçen “ لا يَنْفَتِلُ أَوْ لَا ” ifadesi için Buhârî'nin söz konusu iki kelime arasında tereddüt yaşadığını, Süfyân isimli râvinin hadisi “يُنْصَرِفُ” şeklinde rivâyet ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁰

B. SÛFÎ OLUŞUNUN ŞERHÇİLİĞİNE ETKİSİ

Daha önce Şeyh Zerrûk'un sadece bir muhaddis değil mutasavvıf olduğunu belirtmiştik. Onun bu yönünün şerhine nasıl yansıdığı tetkike değer bir husustur. Nitekim bazı hadislerin şerhlerinde, onun sûfî kişiliğinin etkilerini görmek mümkündür. Zerrûk, bazı hadislerle ilgili tasavvufî nüktelere şerhinde yer vermiş, bazı konuları hikmet penceresinden açıklamıştır. Bununla birlikte o, meseleleri tamamen tasavvufî açıdan değerlendirmemiş, iş'ârî yorumlardan kaçınmış, anlaşılması güç ve kapalı ifadelere yer vermemiştir.

Hz. Peygamber'in mucizelerinin anlatıldığı bazı bölümler, Zerrûk'un tasavvufî açıdan yaptığı şerhe örnek olarak gösterilebilir. Meselâ o, “Kitâbü's-salât” bölümünde namazın isrâ gecesi farz olması bâbında, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) göğsünün yarılması (şakk-ı sadr), isrâ, mirac ve beş vakit namazın farz kılınması ile ilgili hadisi detaylı bir biçimde açıklamıştır. Bu hususta isrânın bir veya birkaç kez gerçekleştiği yönündeki farklı görüşleri zikreden Zerrûk, miracın sadece ruhen mi yoksa hem ruhen hem de bedenen mi gerçekleştiği meselesine değinmiştir. Bu konuda söz konusu hâdisenin ruh ve bedenle, Allah Resûlü uyanırken gerçekleştiği yönündeki fikrini başlangıçta zikretmiştir.¹⁷¹ Bununla birlikte o, isranın uyanırken, mi'racın ise uykuda gerçekleştiğine dair rivâyetlerin olduğuna yer vermiş; ancak bu görüşlerin şâz olduğunu vurgulamıştır.

¹⁷⁰ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 317.

¹⁷¹ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 7-15.

Diğer taraftan Zerrûk, söz konusu hâdisenin gerçekleşme zamanı ile ilgili rivâyetlere yer verdikten sonra “Peygamberler kabirlerindeyken gökte bedenlen bulunmaları ne kadar mümkündür?” meselesini gündeme getirmiştir. Bu meselenin iki ihtimalle gerçekleşmiş olabileceğini belirten Zerrûk’a göre birinci ihtimal, peygamberlerin ruhlarına kendi suretleri gibi bir suret giydirilmiş olabileceği; ikincisi ise Allah Resûlü’nün göğe teşrif etmesiyle kendinden önce yaşayıp vefat etmiş olan diğer peygamberlerin mi’rac gecesine has olarak bedenleriyle semaya yükseltilmiş olmaları ihtimalidir. Ardından o, konu ile ilgili olarak mi’ratta Hz. Peygamber’in bazı peygamberlerle karşılaşmasının hikmetlerini İbn Ebî Cemre’den nakillerde bulunarak izah etmeye çalışmıştır.¹⁷²

Şeyh Zerrûk, mi’rac hâdisesi ile ilgili olarak Allah Resûlü’nün evinden çıkıp Beyt-i Makdis’e götürülmesi, oradan da burağa bindirilip sidreye yükseltilmesi şeklinde mi’racın üç safhada gerçekleşmesinin hikmetlerine yer vermiştir. O, bazı âlimlerin her bir aşamada Allah Teâlâ’nın, Resûl-Ekrem’i manevî olarak temizlediği şeklindeki yorumlarını zikretmiştir. Ancak kendisi bu görüşe katılmayarak söz konusu merhalelerin iman, İslâm ve ihsanı temsil ettiğini belirtmiştir.¹⁷³ Ayrıca konu ile ilgili olarak şeyhi Ebü’l-Abbâs el-Mürsî’nin İsrâ sûresinde “abd” kelimesinin zikredilmesinin hikmetine yer vermiştir. Ona göre isrâ kulluğun başlangıcını ve temelini temsil etmektedir. Bu sebeple namaza duran kişi isrânın zevkini yaşar.¹⁷⁴

Şeyh Zerrûk’un ayrıntılı olarak ele aldığı diğer bir konu ise İslâm tarihinde çokça tartışılmış olan *şakk-ı sadr* meselesidir. Bu hadisenin Allah Resûlü’nün göğsünün yarılması olup mi’raktan önce gerçekleştiği rivâyet edilmiştir. Şeyh Zerrûk *şakk-ı sadr* olayının maddî olarak gerçekleştiğini kabul edenlerdendir. Hatta o, söz konusu hâdiseyi, Resûlüllah’ın şeytan ve diğer mahlûkatın yönlendirmesine kapalı olduğunun, korunduğunun ve ismetinin delili olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca *şakk-ı sadr* olayının Resûl-i Ekrem’e mi has olduğu yoksa önceki peygamberlere de vaki olup olmadığı konusunda görüş ayrılıklarının mevcudiyetine değinmiştir.¹⁷⁶

¹⁷² Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, VII, 233-238.

¹⁷³ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 8.

¹⁷⁴ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 14.

¹⁷⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 7-15.

¹⁷⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 8.

Ayrıca Zerrûk, Cibrîl'in bir testinin içinden kalbine ilim ve hikmet akıtması ile ilgili olarak İbn Ebî Cemre'nin ilim ve hikmetle doldurmanın arazî ve mânevî değil gözle görülür yani maddî bir şey olduğu şeklindeki yorumuna yer vermiştir.¹⁷⁷

Zerrûk, şakk-ı sadr hâdisesi ile ilgili şu hikmetleri sıralamıştır:

1. Allah, Resûlü'ne olan lütfunu meleklerin huzurunda göstermek istemiştir.
2. Allah, şeytanların Resûl'e zarar veremeyeceğini meleklerle ve şeytanlara göstermeyi murad etmiştir.
3. Allah, günahlardan masum olduğunu Resûlü'ne bu suretle bildirmek istemiştir.

“Kitâbu menâkıbi'l-ensâr”da Resûl-i Ekrem'in mucizeleri arasında zikredilen ayın yarılması meselesinden bahsedilmektedir. İlgili hadisi şerh ederken Zerrûk, Taberânî'de geçen rivâyetlere göre ayın yarılması hâdisesinin hicretten yaklaşık beş yıl önce gerçekleştiğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu hâdisenin iki kez gerçekleştiğini söyleyenler olduğunu, ancak ehl-i hadis ve İslâm tarihçilerinden (ehl-i siyer) hiç kimsenin bu bilgiye sahip olmadığını ifade etmiştir. Meselâ o, İbnü'l-Cevzî'nin ayın yarılması mucizesinin birden fazla gerçekleştiğine dair görüşüne yer vermiştir. Zerrûk, bazı âlimlere göre şakk-ı kamer olayının Allah Resûlü'nün nübüvvetine en büyük delil olduğunu belirtse de kendisinin bu husustaki görüşünü belirtmemiştir.¹⁷⁸

Öte yandan o, peygamberliğinden önce yolda yürürken taşların Allah Resûlü'ne selam vermesi, yemeklerin bereketlenmesi gibi bazı hârikulâde hallerin gerçekleşmemiş olabileceğine dair kendi düşüncesini ifade etmiştir. Onun bu konudaki delili, Hz. Âişe'nin Resûlullah'a vahyin gelişini anlatırken bu türlü olaylardan hiç bahsetmemiş olmasıdır.¹⁷⁹

Bütün bunları dikkatli bir şekilde değerlendirdiğimizde, Zerrûk'un mucizelere olduğundan fazla değer verilmesine, birtakım hârikulade hâllerle Allah Resûlü'nün

¹⁷⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 8.

¹⁷⁸ Zerrûk, *a.g.e.*, VII, 223-225.

¹⁷⁹ Zerrûk, *a.g.e.*, I, 44.

âdetâ takdis edilmesine karşı olduğu sonucu çıkarılabilir. O, bütün peygamberlerin masum olduğunu, dolayısıyla gördükleri rüyaların sâdik olduğunu belirtmekle birlikte, bu durumun peygamberlerin de beşer olduğu gerçeğini değiştirmediğine işaret etmiştir. Bu hususta Allah Resûlü'nün “*Ben de sizin gibi bir beşerim*” hadisinden bahsederken Ebü'l-Hasen eş-Şâzili'nin dile getirdiği “*Bir taş olmasına rağmen yakutun diğer taşlara olan üstün olması gibi beşer olduğu hâlde Hz. Peygamber diğer insanlara öyle üstündür*” şeklindeki ölçüyü ve benzetmeyi hatırlatmış, bu hususta ifrat ve tefrittten kaçınmıştır.¹⁸⁰

Şeyh Zerrûk'un tasavvufî nüktelerle izah ettiği diğer bir hadis şöyledir: Resûlüllah renkli desenli gömlek giyen bir sahâbinin yanından uzaklaşmasını istemiş, sebep olarak kendisinin namazda huşu ve dikkatini dağıtmasından korktuğunu göstermiştir. Zerrûk'a göre, Allah Resûlü mezkûr sahâbinin gömleğindeki desenlere bakarken Allah'ın renkleri yaratmasını ve kudretini tefekkür etmiştir; çünkü cemâl başka bir cemâli hatırlatır. Burada kastedilen fitne, aslında bir ibâdetten çıkıp başka bir ibâdete geçmek sûretiyle gerçekleşmiştir.¹⁸¹ Öyle anlaşılıyor ki Şeyh Zerrûk, hadiste “fitne” diye nitelenen olayın Hz. Peygamber'in ismetiyle pek bağdaşmadığını farkederek yukarıda zikrettiğimiz yoruma başvurmuş, dolayısıyla bu hususta Allah Resûlü'nün ibadetinde gafil davranmaktan berî olduğuna dikkat çekmiştir.

C. FIKHÎ MESELELERLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

Şeyh Zerrûk, fikhî hükümler içeren bazı hadislerle ilgili çok sık ve tafsilatlı olmasa da bazı açıklamalar yapmıştır. Daha önce de belirttiğimiz üzere onun, fıkhıta -Kuzey Afrika'nın genelinde kabul gören- Mâlikî mezhebinde olduğu mâlumdur.¹⁸² Onun fikhî meselelerdeki kanaatini izhar edecek birkaç örnek vermek gerekirse; meselâ husûf namazı, kılınış şekli itibâriyle Şâfi mezhebine göre kûsûf namazı ile aynı hükmü taşırken Mâlikîlerde ise nâfile namaz hükmünde olması hasebiyle Zerrûk, bu namazın nâfile hükmünde olduğunu ifade etmiştir.¹⁸³ Bu hususa diğer bir

¹⁸⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 52.

¹⁸¹ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 34.

¹⁸² Bu hususa örnek olarak bk.: Zerrûk, *a.g.e.*, II, 94.

¹⁸³ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 146.

örnek ise şudur: Allah Resûlü'nün (s.a.s.) koku sürünüp ihrama girdiğine dair hadis bulunmasına rağmen Mâlikî mezhebine göre ihramdan önce koku sürünmek câiz değildir. Kişinin kokuyu izâle edip ihrama girmesi gerekmektedir. Zerrûk, ihramdan önce Hz. Peygamber'in koku süründüğüne dair Buhârî'nin Sahîh'inde geçen söz konusu hadisi Mâlikîlere göre şerhetmiş; Resûlüllah'ın ihramdan önce koku sürünmesinin hasâis-i Nebî'den olduğunu belirtmiştir. Zerrûk'a göre Resûlüllah'ın ihramdan önce koku sürünmesinin sebebi, sürekli olarak meleklerle görüşmesidir.¹⁸⁴

Bununla birlikte Zerrûk, fikhî hadisleri sadece Mâlikî mezhebine göre şerh etmemiş, bu hususta birçok âlimin yahut mezhebin görüşüne de yer vermiştir. Hatta o, bazı konuları tartışma üslubuyla ele almış, konu ile farklı fikirlere yer verdikten sonra kendi hükmünü beyan etmiştir. Böylece Zerrûk, okuyucunun birçok perspektiften meseleye bakmasına katkı sağlamıştır. Meselâ bir kişinin haccı umreye çevirmesinin câiz olup olmadığı tartışmasına yer vermiştir. Neticede Bakara sûresinin 196. âyeti gereği kişinin başlamış olduğu ibâdeti tamamlaması gerektiğini belirttikten sonra Buhârî'de geçen söz konusu hadisin âyeti tahsis ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Zerrûk, bu hadise göre kişi, hac mahalline kurbanıyla geldiyse fikir değiştiremez, kurbanıyla gelmediyse haccını umreye çevirebilir şeklinde hükmetmiştir.¹⁸⁵ Bu konudaki bir başka örnek ise Zerrûk'un, ihramlı kişinin avlanmasının ve avladığı hayvanı ihramlı olmayan kişiye ikram etmesinin hükmünü tartışmasıdır.¹⁸⁶

Şeyh Zerrûk'un Zâhirî mezhebi öncülerinden İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) görüşlerine atıfta bulunması ve cuma gününün hususiyetlerinden bahsederken Hanbelî mezhebinden İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) görüşüne yer vermesi, onun şerhinde tek bir mezhebe bağlı kalmadığını ve farklı âlimlerin görüşlerini zikredip değerlendirdiğini göstermektedir.¹⁸⁷ Kezâ o, Mâlikî fukahâsından biri olan Makarrî'nin *Fevâid*'inden yararlanmakla birlikte Gazzâlî ve İbn Hacer gibi Şâfiî âlimlerden de nakillerde bulunmuştur.

¹⁸⁴ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, IV, 22. Konu ile ilgili diğer örnek için bk.: Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 7-8.

¹⁸⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, IV, 36.

¹⁸⁶ Zerrûk, *a.g.e.*, IV, 197.

¹⁸⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, III, 9.

Ayrıca Şeyh Zerrûk, bir konu ile ilgili farklı görüşleri zikretmekle beraber katılmadığı görüşü belirtmiştir. Meselâ o, sahâbenin itikâfi terkettiğine dair İmam Mâlik'in tespitine yer vermiştir. İmam Mâlik'e göre sahâbe Hz. Peygamber'e (s.a.s.) tam ittiba etmelerine rağmen itikâf ibadetinin zorluğu sebebiyle Allah Resûlü'nün vefatından sonra itikâfi terk etmişlerdir. O, bazı dünyalık meşguliyetlerin ashâbı itikâftan men ettiğine dair bazı fikirleri beyan etmiştir.¹⁸⁸ Ancak Şeyh Zerrûk, Resûlüllah döneminde olduğu gibi onun vefatından sonra da dünya işlerinin ashâbı itikâftan alıkoymadığını belirterek bu görüşlere katılmadığını vurgulamıştır. Ona göre ashâbın itikâfi terketmesinin asıl sebebi, Resûlüllah'ın âhirete irtihalidir; çünkü ashâb, itikâf esnasında sâdır olan füyûzâtı ve vâridâtı Allah Resûlü'ne anlatıyor ve Resûl-i Ekrem onlara bazı meseleleri şerh ediyordu. Ancak Allah Resûlü'nün vefatıyla birlikte bu imkân ortadan kalkmış, bu sebeple ashâb itikâfi terketmiştir. Zerrûk, bu noktada itikâfin halvete benzediğini belirtmiş ve onun gibi mürebbî bir şeyh ile gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁹

Şeyh Zerrûk, usûl-i fıkihtan bazı terimleri şerhinde kullanmıştır. Örneğin, Allah Resûlü'nün "*Evinizin önünden akan bir nehir olsa, günde beş defa bu nehirden yıkansanız hiç üzerinizde kir kalır mı? İşte namaz böyledir, günahları siler süpürür*"¹⁹⁰ hadisindeki hangi günahların affedileceği konusu, âlimler arasında tartışılmıştır. Bu hususa değinen Zerrûk, hadiste herhangi bir ayırım yapılmadığını belirtmekle birlikte ulemânın küçük günahların affedileceği konusunda icmâda bulunduğunu ifade etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak icmânın bu hadisi tahsis ettiğini beyan etmiştir.¹⁹¹

Şeyh Zerrûk, bazı fikhî konularda ise hiçbir yorum ve açıklamada bulunmamıştır. Meselâ mezheplerin şuf'a ile ilgili görüşlerine hiç değinmemiş, sadece hadislerdeki bazı ibareleri kısaca açıklamakla iktifa etmiştir.¹⁹² Ayrıca mezheplerin görüş farklılıklarının açık olduğu abdestin farzlarından biri olan başın

¹⁸⁸ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, IV, 332.

¹⁸⁹ Zerrûk, *a.g.e.*, IV, 333.

¹⁹⁰ Müslim, "Mesâcîd ve mevâdi'i's-salât", 668.

¹⁹¹ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 151-152.

¹⁹² Zerrûk, *a.g.e.*, V, 17-41.

meshedilmesi ile ilgili bölümde herhangi bir fikhî meseleye değinmemiştir.¹⁹³ Öte yandan “Kitâbü’s-salât”ta kabirleri mescit edinmek hakkında iki hadis yer almaktadır. Bu hadise dair o, Şâfiî imamlarına göre bazı sâlih kimselerin kabrine mescit inşâ etmenin haram olduğuna değinmiş, bu hükmün sedd-i zerâi¹⁹⁴ ile alâkalı olması dışında herhangi bir şeye rastlayamadığını belirtmiştir.¹⁹⁵ Dolayısıyla Şeyh Zerrûk’un, fikhî konularda daha önce ifade edilmeyen yahut az değinilen meselelerle hakkındaki kanaatini izhar ettiği söylenebilir.

D. BUHÂRÎ’NİN ELEŞTİRİLDİĞİ KONULARDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bu kısımda genel hatlarıyla Buhârî’nin eleştirildiği bazı hususlarla ilgili Şeyh Zerrûk’un görüşlerine yer vereceğiz. İslâm literatüründe Kur’ân’dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilse de Kur’ân’dan başka hiçbir kitap hatadan berî olmadığından Sahîh-i Buhârî, tarih boyunca birtakım eleştirilere mâruz kalmıştır. Öncelikle belirtmek gerekir ki Şeyh Zerrûk’un araştırmalarımız esnasında Buhârî’ye yönelik herhangi bir eleştirisine rastlamadık. Bununla birlikte o, Buhârî’nin tenkit edildiği bazı yerlerde hiçbir açıklamada bulunmazken kimi yerde birtakım açıklamalar yapma ihtiyacı hissetmiştir. Meselâ, Buhârî’nin “Kitâbü’l-mezâlim ve’l-gasb”ta Abdullah b. Mübârek’ten naklettiği bir hadis ile ilgili olarak düştüğü not, İbn Hâcer’in tenkidine sebep olmuştur. İbn Hacer’in *Sahîh*’in gariblerinden gördüğü bu hadis hakkında Zerrûk herhangi bir yorum yapmamıştır.¹⁹⁶ Buhârî’nin tenkit edildiği diğer bir hadis ise Câhiliye döneminde, zina eden maymunların recmedildiğine dair bir hadistir. Şeyh Zerrûk, bu hususla ilgili herhangi bir eleştiride yahut değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁹⁷

Hatîb el-Bağdâdî,¹⁹⁸ ifk hadisesiyle ilgili Buhârî’de geçen Mesrûk’un rivâyetini tenkit etmiştir; çünkü Hatîb’e göre bu hâdise cereyan ettiğinde Mesrûk altı yaşındaydı. Dolayısıyla bu meseleyi duymuş olma ihtimali çok zayıftır. Ayrıca o,

¹⁹³ Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, II, 249.

¹⁹⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâi”, *DİA*, XXXVI, 277-282.

¹⁹⁵ Zerrûk, *a.g.e.*, II, 77.

¹⁹⁶ İbn Hacer’in tenkidi için bk.: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, VI, 294; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî’ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, s. 97. Zerrûk’ta geçen ilgili yer için ise bk.: Zerrûk, *Şerhu’l-Buhârî*, V, 162.

¹⁹⁷ Zerrûk, *a.g.e.*, VI, 210.

¹⁹⁸ M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 210.

sıhhatinden emin olmadığı için bu rivâyeti Müslim'in *Sahîh*'ine almadığını belirtmiştir. Zerrûk, "Kitâbu'l-enbiya"da bu rivayetle ilgili hiçbir açıklamada bulunmazken¹⁹⁹ "Kitâbu'l-meğâzî"de konu ile ilgili ihtilaflara yer vermiştir. Bu hususta hadisin râvilerinden Ümmü Rûmân'ın Allah Resûlü hayatta iken vefat ettiği, Mesrûk'un ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'ye geldiğine dair tenkitler bulunmaktadır. Zerrûk, Buhârî'nin *et-Târihu'l-avsât*'ında Mesrûk'un bu hadisi Ümmü Rûmân'dan on beş yaşında işittiğine dair bir ifadeye yer verir.²⁰⁰ Şunu belirtmek gerekir ki Zerrûk'un naklettiği bu görüş, Süyûtî'nin Buhârî şerhinde de geçmektedir.²⁰¹

İhtilâflı konulardan biri de Hz. Mûsâ'nın ölüm meleğine yumruk atmasıdır. Bu mesele Buhârî'nin *Sahîh*'inde iki yerde geçmektedir. Zerrûk, şerhinde bunlardan sadece birini yorumlamıştır.²⁰² Öncelikle o, mezkûr hadis ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'de geçen ziyâdeyi zikretmiştir. Söz konusu ziyâdede "صكه" kelimesi geçmekte olup "onu dövdü" anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Zerrûk, Müslim rivâyetine göre, Hz. Mûsâ'nın meleğin gözüne vurduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Zerrûk, meseleyle ilgili rivâyeleri birleştirmiş, konuyu ondan sonra açıklığa kavuşturmayı tercih etmiştir. Bu nakillerle birlikte o, olayın nasıl gerçekleştiğini izah ettikten sonra mevzunun arka planına eğilmiş, Hz. Mûsâ'nın ölüm meleğine yumruk atmasının sebeplerine yer vermiştir. Bu hususta o, tıpkı Hz. İbrahim ve Lût'u ziyarete gelen kişilerin melek olduğunu başlangıçta bilmedikleri gibi Hz. Mûsâ'nın da gelenin melek olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Ayrıca Zerrûk'un ifadesine göre meleğin eve izinsiz girmesi, Hz. Mûsâ'yı böyle bir davranışa sevk etmiştir. Zaten o cesaretiyle de meşhurdur.²⁰³ Dolayısıyla Zerrûk'a göre rivayette metin bakımından bir sorun bulunmamaktadır.

¹⁹⁹ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 386. Konu ile ilgili bk.: Dayhan, Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler, ss. 87-90.

²⁰⁰ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, VII, 418.

²⁰¹ Süyûtî, *et-Tevşih şerhi'l-Câmii's-sahîh*, VI, 2594.

²⁰² Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, III, 311.

²⁰³ Zerrûk, *a.g.e.*, VI, 399.

III. ŐEYH ZERRŪK'UN SŪNNET ANLAYIŐI

Bu bŖlŖmde Şeyh ZerrŖk'un eserlerinde sŖnnet ve bid'atle ilgili geçen bŖlŖmlerden onun sŖnnet ve bid'at tanımı, sŖnnet ve bid'at kavramına hangi anlamlar yŖklediĐi, sŖnnet yahut bid'at olarak nitelediği bazı olguları tespit edebildiğimiz kadarıyla zikredeceğiz.

A. SŪNNETİN DEĐERİ

Bu kısımda Ŗncelikle Şeyh ZerrŖk'un, Allah ResŖlŖ'ne ve ehl-i beytine duyulması gereken sevginin ŖlsŖ hakkındaki gŖrŖŐlerine yer vereceğiz. Bununla birlikte ResŖlŖllah'ın bizim için Ŗrneklik teşkil eden terbiye metoduyla ilgili bazı Ŗrnelere değindikten sonra ittiba edilmesi gereken bazı sŖnnetlerden bahsedeceğiz.

1. Peygamber ve Ehl-i Beyt Sevgisi

Şeyh ZerrŖk'a gŖre bir kişinin ehl-i beyti sevmemesi, nefret etmesi caiz değildir. unkŖ Allah Teālā (c.c.) *“Ey ehl-i beyt! Allah sizden kiri gidermek istiyor”*²⁰⁴ āyetinde buyurduğu Ŗzere ehl-i beytten kirleri gidermiŐ ve onları temiz kılmiŐtır. Bu duruma gŖre ehl-i beytin işlediği bazı kŖtŖ ameller iman bağı olduğu sŖrece onların değerini dŖŐŖmez. Şeyh ZerrŖk, bu hususu bir misālle izah etmiştir: *“EĞer onları işledikleri gŖnahlardan dolayı cezalandırmak gerekirse Şu hāilde durumumuz, efendisinin oğlunu -çocuğun faziletini gŖzardı etmeden- efendisinin izniyle terbiye eden kŖle gibidir.”* Bunun yanı sıra ona gŖre ehl-i beytten gelecek bir zararı yahut zulmŖ ise kader olarak değerlendirip karşılık vermemek gerekir. unkŖ Hz. Peygamber (s.a.s.) *“Fatıma benden bir parçadır, onu Ŗzen beni Ŗzer”* buyurmuştur.²⁰⁵ O, bir Şeyin kŖllŖne olan hŖrmetin cŖz'Ŗne de gerektiğini belirtmiştir.

²⁰⁴ el-Ahzāb, 33/33.

²⁰⁵ Nesāi, “Menākıb”, 75.

Ayrıca Şeyh Zerrûk şu âyeti ehl-i beytin hususiyetine delil olarak göstermiştir: *“Duvar ise o şehirde iki yetim oğlana aitti. Duvarın altında onların hazineleri vardı. Babaları da sâlih bir kimse idi. Onun için Rabbin istedi ki o iki çocuk ergenlik çağına gelsinler ve Rablerinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarınsınlar.”*²⁰⁶ Bu âyette buyrulduğu üzere Allah Teâlâ, bir babanın sâlih olmasını övmüş ve bu durum çocukları için bir ikram vesilesi olmuştur. Zerrûk, sâlih kimsenin çocukları hakkında hâl böyleyken peygamberler için de aynı şekilde düşünülmesi gerektiğini vurgulamıştır. O, bu konuyu şeyhi Kavri’ye sorduğunda onun *“Onlara hürmet etmek bizim görevimizdir. Allah’a yakın olanın günahı, uzak olanın günahıyla aynı değildir”* şeklinde karşılık vermiş ve şu âyeti okumuştur: *“Ey Peygamber’in hanımları! Sizden her kim bir terbiyesizlik ederse iki kat ceza görür. Bu Allah’a çok kolaydır.”*²⁰⁷ Bununla birlikte Zerrûk, İbn Ebî Cemre’nin ise ifk hâdisesine karışan bazı sahâbîlerin yanı sıra ehl-i beytin de işledikleri günahlardan dolayı dünyada birtakım dert, keder ve musibetler yoluyla cezasını gördüklerine dair görüşüne yer vermiştir.²⁰⁸

Neticede Zerrûk, ehl-i beyte hürmeti gerekli görmekte ve bu hususta onların sorumluluklarının, dolayısıyla cezalarının diğer müslümanlardan daha fazla olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre onların işlediği herhangi bir günah karşısında buldukları konumun bir gereği olarak hesapları da ağır olacağından, onlara kin ve öfke duymak caiz değildir.

2. Hz. Peygamber’in Terbiye Metodu

Şeyh Zerrûk, Allah Resûlü’nün terbiye metodunun bizler için örnekliğine değinmiştir. Meselâ o, *Kavâidü’-tasavvuf* adlı eserinde hoca-talebe arasındaki soru-cevap ilişkisinin Allah Resûlü (s.a.s.) ile Hz. Âişe arasında geçen şu diyalogtaki gibi olması gerektiğine yer vermiştir. Hz. Peygamber: *“Kim hesaba çekilirse azap görür”* buyurduğunda Hz. Âişe’nin, *“Allah ‘Hesabı kolay bir şekilde görülecek’ buyurmuyor mu?”*²⁰⁹ şeklinde karşılık vermesi üzerine Resûlullah *“O, sadece arzdır,*

²⁰⁶ el-Kehf, 18/82.

²⁰⁷ el-Ahzâb 33/30.

²⁰⁸ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 75-77 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 83-86).

²⁰⁹ el-İnşikak 84/8.

*fakat -detaylı bir şekilde - sorgulayan helak olur*²¹⁰ buyurmuştur. Dolayısıyla Zerrûk, Hz. Peygamber'in bize soru sorma ve sorulan soruya uygun cevap verme âdâbını öğrettiğini belirtmiştir.²¹¹

Bunun yanında istikametın Kur'ân'ın ve sünnetin terbiye metoduyla olacağını belirten Zerrûk, Hz. Peygamber'in insanlarla olan muâmelesinde her bireye ayrı tavsiyede bulunmasının bu husustaki önemine dikkat çekmiştir. Meselâ o, Allah Resûlü'nün Abdullah b. Ömer'i savm-ı visâlden men edip Hamza b. Ömer el-Eslemî'ye bu konuda izin vermesini; Hz. Ali'nin ve Hz. Fâtıma'nın gece namazına kalkıp kalkmadığını kontrol etmekle birlikte yanbaşıında yatan Âişe'ye bir şey dememesini; Hz. Ebû Bekr'e namazda sesini yükseltmesini tavsiye buyurmasının yanında Hz. Ömer'e ise alçaltmasını emretmesini bu bağlamda değerlendirmiştir. O, bu hususta Allah Resûlü'nün uyguladığı üzere aslında her kişi için ayrı bir terbiye metodu olduğunu vurgulamış, bir kişinin kendisi için neyin hayır neyin şer olacağını tam bilemeyeceğinden dolayı Peygamber metodu gereğince sâlih bir arkadaşın tavsiyesiyle istikameti bulabileceğini belirtmiştir.²¹²

3. Hz. Peygamber'in Bazı Sünnetleri

Öncelikle Şeyh Zerrûk'un sünnete ittibânın önemiyle ilgili ifadelerinden bahsedecek olursak ona göre sünnete ittibâ, sünneti ona zarar verecek her şeyden korumaktır. O, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) şu hadisini zikrederek sünnete riâyetin önemini vurgulamıştır: “Size, benden sonra, sünnetime ve râşid halifelerimin sünnetine sımsıkı tutunmanızı emrediyorum.”²¹³ Ayrıca o, sünnet olan ibâdetleri hâciyyât, mendubları ise tekmîliyyât kategorisinde değerlendirerek sünnete riâyetin önemini vurgulamıştır.

Bununla birlikte Şeyh Zerrûk, *en-Nasihatü'l-kâfiye* adlı eserinde “*Din nasihattir*”²¹⁴ hadisinde geçen “*Resûl için nasihat*” kısmını şöyle açıklamıştır:

²¹⁰ Buhârî, “İlim”, 36.

²¹¹ Zerrûk, *Kavâid*, s. 115 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, s. 111).

²¹² Zerrûk, *Kavâid*, ss.91-93 (Çev.: Muhammet Uysal, *a.g.e.*, ss. 94-95).

²¹³ Ebû Dâvud, “Sünne”, 6.

²¹⁴ Hadisin tamamı şöyledir: Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: “*Din nasihattir.*” Bunun üzerine ashâb “*Kim için ey Allah'ın Resûlü?*” diye sorunca Resûlüllah (s.a.s.) “*Allah, Kitabı, Resûlü,*

Sünnetine ittibâ, yakınlarına ikramda bulunma ve ümmetine merhamet etmektir. O, Allah Resûlü'nün sünnetine ittibâ ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in bize sünnet olarak bıraktıklarına örnekler vermiştir. İlk olarak o, misvak sünnetinden bahsederek misvakın hangi vakitlerde kullanılması gerektiğini açıklamış, akabinde fitratın gereklerinden olan tıraş olmayla ilgili sünneti ifade etmiştir. Bunlara ek olarak o, sakalı kısaltmanın, boyatmanın ve beyazlarını koparmanın caiz olmadığını belirtmiştir. Bıyığın kesilip kesilmemesi ile ilgili farklı birtakım rivâyetlerin olduğundan bahseden Zerrûk, bıyığın kesilmesi hakkındaki rivâyeti daha isabetli bulduğunu beyân etmiştir. Sünnete verilen diğer bir örnek ise tırnakların nasıl kesileceğidir. Bunun yanında tırnak kesme ve hacamat gibi bazı eylemlerin çarşamba ve cumartesi günleri yasaklandığına dair hadisler olduğuna değinmiştir.

Şeyh Zerrûk, temizlik ve günlük hayata dair sünnetleri zikrettikten sonra ibâdetle ilgili sünnetlere geçmiştir. Duhâ namazının önemli sünnetlerden biri olduğuna dikkat çeken Zerrûk, duhâ (kuşluk) namazının altı rek'at olduğunu belirterek dördünün öğle namazı vaktinden önce, ikisinin ise öğle namazından sonra olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca farz namazlarla birlikte kılınan sünnetleri açıkladıktan sonra vitir namazıyla ilgili olarak yatsı namazının on iki rek'at kılınarak bir rek'at vitir eklenebileceği gibi on rek'at yatsı namazının akabinde üç rek'at vitir kılınabileceğini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Üçüncü rek'atta ise kâfirûn, ihlas ve muâvvezeteyn okumanın yeterli olabileceğini belirtmiştir. Yolculuk hâlinde iken namazları kısaltmanın sünnet olduğunu belirten Zerrûk, bu hususta Abdullah b. Ömer'in şu sözünü nakletmiştir: "*Sefer hâlinde namaz iki rek'attır. Kim buna muhâlefet ederse küfre girer.*" Şeyh Zerrûk bu durumun yanlışlıkla yapıldığında değil, tahkir etmek amacıyla yapıldığında söz konusu olduğunu ifade etmiştir.

Namazla ilgili sünnetlerin akabinde Şeyh Zerrûk, Resûlüllah'ın tutmuş olduğu ve tavsiye buyurduğu nâfile oruçlardan bahsetmiştir. O, ilk olarak Allah Resûlü'nün pazartesi ve perşembe günleri genellikle oruçlu olduğunu, bunun dışında ise en fazla Muharrem ayında oruç tuttuğunu belirtmiştir.²¹⁵ Ayrıca o, nâfile oruç tutmanın

müslümanların tamamı ve mü'minlerin yöneticileri için" cevabını vermiştir. Hadisin kaynağı için bk.: Buhârî, "Îmân" 42; Müslim, "Îmân" 55.

²¹⁵ Müslim, "Sıyâm", 1163.

fazileti ile ilgili olarak Allah Resûlü'nün şu hadisini nakletmiştir: “Hiçbir amel on gün oruçları kadar Allah’a sevimli gelmemiştir.” Ashabın ‘Peki ya Allah yolunda cihad?’ sorusuna ise “Cihad bile değil. Ancak kişi malını ve canını korumak için gider ve geriye de dönmezse”²¹⁶ Şeyh Zerrûk, burada on gün oruçlarıyla kastedilenin Zilhicce orucu olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Zerrûk, Şevval ayı orucunun faziletiyle ilgili olarak “Her kim Ramazan orucunu tuttuktan sonra altı gün Şevval orucunu tutarsa tüm yılı oruçlu geçirmiş gibi olur”²¹⁷ hadisine yer vermiştir. Ayrıca İmam Mâlik’in söz konusu orucun Ramazan orucuyla birleştirilerek tutulmasını mekruh gördüğünü, diğer imamların ise mekruh görmediğini ifade etmiştir.²¹⁸ O, Allah Resûlü'nün Ramazan dışında hiçbir ayı tamamen oruçlu geçirmedigine dair hadisi beyan etmiştir.²¹⁹

Bütün bunların yanında Şeyh Zerrûk, nâfile ibadetleri yerine getirme hususunda aşırıya kaçmanın fitrata aykırı olduğunu belirtmek amacıyla konuyla ilgili şu hadislerle yer vermiştir: “Ben gecenin bir kısmında namaz kılar bir kısmında uyurum. Bazen oruç tutarım, bazen bırakır, hanımlarımla birlikte olurum. Bu benim sünnetimdir. Kim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.”²²⁰ Şeyh Zerrûk, Allah Resûlü'nün “Benden değildir” ifadesine Resûlüllah'ın ümmetinden sayılmayacağı şeklinde bir açıklama getirmiştir. Ayrıca o, Allah Resûlü'nün amellerinin yağmurun yağışı gibi devamlı olduğunu vurgulamış²²¹ ve bu hususta şu hadise yer vermiştir: “Amellerin en sevimsisi devamlı olanıdır.”²²² Bütün bunlara ek olarak diğer bir hadiste “Din kolaylıktır. Kim bunu aşmaya çalışırsa yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, (elinizden gelenin) en iyisini yapmaya çalışınız, o zaman size müjdeler olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanınız”²²³ buyrulduğunu beyan etmiştir.

²¹⁶ Tirmizî, “Savm”, 52.

²¹⁷ Müslim, “Sıyâm”, 1164.

²¹⁸ Zerrûk, *en-Nasihâtü'l-kâfiye*, s. 136.

²¹⁹ Müslim, “Sıyâm”, 1156.

²²⁰ Buhârî, “Nikâh”, 1.

²²¹ Buhârî, “Savm”, 63.

²²² Buhârî, “Libâs”, 43.

²²³ Buhârî, “İmân” 28.

Son olarak sade yaşam ve zühd hakkında Şeyh Zerrûk, Hz. Peygamber'in bir ortama girdiğinde insanların ayağa kalkmasından hiç hoşlanmadığını²²⁴ belirterek onun bu sünnetini gözetmemiz gerektiğini tavsiye etmiştir. Nitekim o, konu ile ilgili Allah Resûlü'nün uyarıcı nitelikteki şu hadisine atıfta bulunmuştur: “*İnsanların kendisine perestiş etmesinden hoşlanan kişi, cehennemdeki yerine hazırlansın*”²²⁵

Netice olarak Zerrûk'un sünnete ittibânın ve Resûlullah'ı kendimize model almanın altını çizmekle beraber sünnet konusunda örnek olarak sakal, misvak, bıyık kısaltma gibi sünnet-i zevâide daha çok eğildiği görülmektedir. Fıtrata uygun davranılması gerektiği, ibadette aşırıya gidilmemesinin önemini ve dinî hükümleri tatbik etmenin kolay olduğunu vurgulayan Zerrûk, bu konuda Resûl-i Ekrem'in en güzel örnek olduğunu, onun sünnetine tâbi olmak gerektiğini belirtmiştir.

B. BİD'AT KAVRAMI

Zerrûk'un “bid'at”i nasıl yorumladığı, hangi fiilleri bid'at kategorisinde değerlendirdiği onun sünnet anlayışını daha iyi anlamamıza katkı sağlayacaktır. Ana hatlarıyla yer vereceğimiz bu konuyu meşhur Mâlikî fıkıh âlimlerinden Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-İ'tisâm* adlı eserinde yer alan bid'at anlayışıyla mukayeseli olarak ele almanın daha yararlı olacağı kanaatindeyiz. Zira birbirine yakın asır ve coğrafyalarda yaşamış olan iki âlimin düşünce farklılıklarını ortaya koymak Zerrûk'un bid'at konusunda temâyüz eden yönlerini tespit etmemize katkı sağlayacaktır.

Azzûzî'ye göre Cüneyd el-Bağdâdî ve Abdullah b. Mübârek gibi mutasavvıflardan sonra bir fetret dönemi yaşanmış ve tasavvufta birtakım bozulmalar meydana gelmiştir. Onun ifadesine göre İbn Seb'în ve İbn Arabî gibi sûfilerin temsil ettiği felsefî tasavvuf akımıyla birlikte sünnî tasavvuf bozulmuş ve vahdet-i vücud ve hulûl gibi bazı fikirler ortaya çıkmıştır. Fetret döneminden sonra Kuzey Afrika'da bu hususta bilinen ilk uyanışı başlatan İbnü'l-Bennâ es-Serakustî ve Ebü'l-Hasen eş-Şâzilî, sünnî, başka bir ifadeyle amelî tasavvufu tekrar hayata geçirmek ve onu

²²⁴ Tirmizî, “Edeb” 13.

²²⁵ Tirmizî, “Edeb”, 13.

bid'atlerden arındırmak için gayret göstermişlerdir.²²⁶ Zerrûk ise hocalarının başlattığı bu mücadeleyi sistematize etmiş ve bir ıslah hareketi meydana getirmiştir.

Şeyh Zerrûk, yaşadığı çağda ehl-i tasavvufun bid'atlara sürüklendiğini ve bu şekilde insanların tasavvufu inkâr etmeye başladığını belirtmiştir. O, şeriat ile hakikatin birbirinden ayrılmasıyla bid'atların ortaya çıktığını vurgulamış, toplumun ıslahı için bid'atlarla mücadele etmeyi hedeflemiştir. Bu hususta o, öncelikli yapılması gerekenin "التخلية و التحلية" (yani nefsin hevâ ve şehvetlerden temizlenmesi, faziletli amel ve sıfatlarla dolması) olduğunu ifade etmiştir. Nitekim o, *Uddetü'l-mürîdi's-sâdik* adlı eserinde öncelikle bid'atın mahiyeti, çeşitleri, hükmü, bid'at ve sünnet arasında yer alan fiiller, tasavvufun bid'atları ortaya çıkardığı görüşü ve bid'at ehli olmaktan korunma yolları konularına yer vermiş; daha sonra bir mürîdin sahip olması gereken vasıfları belirtmiştir. Ayrıca Zerrûk, eserine başlarken sünnete uymanın öneminden bahsetmiş, Allah Resûlü'nün yolundan gidip sünnetine uyan kimselerin fırka-i nâciyeden olacağını ifade etmiştir. Dine bid'atlar sokanların hevâlarına uyduklarını belirterek cehâletin kişileri bid'atlere sürüklediğine dikkat çekmiştir.²²⁷

1. Bid'atın Tanımı ve Mâhiyeti

Şeyh Zerrûk, bid'atı ²²⁸كل بدعة ضلالة ve ²²⁹من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد hadislerinde buyrulduğu üzere dinden görünen, görünüş veya içerik olarak dine benzeyen ancak hakikatte dinde olmayan bir şeyi uydurmak şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca o, yeni bir şey icad etmenin yanında şer'î nassların terk edilmesini emretmediği bir ameli, terketmeyi de bid'at olarak değerlendirmiştir. Örneğin, gece zikrini kaçırdığından dolayı bir kişinin oruç tutması ve namazlardan önce Fatiha sûresini okumak bu türlü bid'atlere dendir. Ancak nassların yapılmasını teşvik ettiği revâtib namazları, namaz sonrası zikirler, nafilâ oruçlar ve Kur'ân okuma gibi sürekli yapanların terk etmesinin mekruh görüldüğü ve aşırıya kaçmanın yasaklandığı

²²⁶ Azzûzî, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhu'l-islâhiyye*, ss. 157-158.

²²⁷ Zerrûk, *Uddetü'l-mürîdi's-sâdik*, ss. 37-38.

²²⁸ Anlamı: Bütün bid'atlar dalâlettir. Hadisin kaynağı için bk.: Müslim, "Cum'a", 867.

²²⁹ Anlamı: Kim dinde olmayan birşeyi uydurursa o şey reddedilir. Hadisin kaynağı için bk.: Buhârî, "Sulh", 5.

ameller bid'at değildir.²³⁰ Şâtıbî'ye göre ise bid'at, şeriate benzeyip şeriatle ilgisi olmayan bir şeyin dine katılmasıdır. Ona göre bid'atlar, Allah'a ibadet etmek maksadıyla aşırıya kaçan eylemlerden oluşmaktadır.²³¹

Şeyh Zerrûk, bazı âlimlerin mutlak anlamda dine sonradan giren herşeyi değil, hükmü değiştiren yeni uygulamaları bid'at olarak nitelendirmiş; bazı bid'atlerin, şeriatın aslına ve kıyas metoduyla ahkâmına uygun olabileceğinin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla o, dînî hükümlerin özünü değiştirmeyen uygulamaların bid'at olmadığına kanaat getirmiştir.²³² Zerrûk, dînî hükümleri değiştirmesi bakımından ise bid'atleri mekruh ve haram olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre bid'atın delâletindeki şüphe güçlü ise o bid'at mekruh kategorisinde değerlendirilirken haram olan bid'atlar ise dört kısımdan oluşur:

- Delâletindeki şüphe zayıf olan bid'at
- Dine karşı olan bid'at (akîde bakımından)
- Nassa karşı olan bid'at (Kur'ân ve sünnete karşı)
- Ahkâm-ı şer'iyeye karşı olan bid'at (fürûât)

Ayrıca Zerrûk bazı ulemânın, bid'atı Hz. Ömer'in terâvih namazıyla ilgili ifadesinde olduğu gibi²³³ lügavî mânâda değerlendirerek ahkâm-ı şer'iyeye göre (haram, mekrûh, vâcib, mendûb ve mübâh) taksim ettiğini ifade etmiştir. Şâtıbî ise, Mâlikî imamlarından Karâfi'nin yapmış olduğu bu taksimi oldukça sert bir dille eleştirmiş, onu hocası İzz b. Abdisselâm'ın yolundan gitmemekle suçlamıştır. O, İzz b. Abdisselâm'ın bid'atların bir kısmını mesâlih-i mürsele kapsamında değerlendirdiğini belirtmiştir. Ancak Karâfi'nin ise bu hususun te'vile ihtiyacı olduğunu ifade ederek -yukarıda belirtildiği üzere- bid'atları beş kısma ayırdığını ifade etmiştir. Şâtıbî'ye göre bu taksimat yanlıştır, zira Mâlikî imamları böyle bir taksimât yapmamıştır.²³⁴ Şâtıbî, Allah Resûlü "*Bütün bid'atlar dalâlettir*"²³⁵

²³⁰ Zerrûk, *Kavâid*, s. 131 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, s. 125).

²³¹ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, s. 28.

²³² Zerrûk, *Uddetü'l-mürîdi's-sâdik*, s. 39.

²³³ Hz. Ömer, "نعمة البدعة هذه" sözleriyle ifade etmiştir. Bk.: Buhârî, "Salâtü't-terâvih", 1.

²³⁴ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, ss. 134, 137-138.

²³⁵ Müslim, "Cum'a", 867.

buyururken bir bid'atın vacip olarak görülemeyeceğini belirtmiştir.²³⁶ Aynı soruya eserinde yer veren Zerrûk, bu itiraza cevaben şöyle demiştir: “Kendisiyle amel edilmesi sakıncalı olan şeye mekruh denir. Ancak böyle bir bid'atın uydurulması haramdır. Çünkü hüküm koymak ve hükmü değiştirmek Allah'a mahsustur. Aksini yapmak Allah'ın söylemediği şeyi ona atfetmek olur.”²³⁷ Böylece Zerrûk, bid'at uydurma ile ona tâbi olmanın ayrı hükümler ihtiva ettiğine dikkat çekmiştir.

2. Bid'at Çeşitleri ve Bid'attan Korunma Yolları

Zerrûk, bir şeyin bid'at olup olmadığını belirlemede bazı esasların olduğundan bahsetmiştir. Onun bu hususta belirlediği esaslar şunlardır:

a. Sonradan ortaya çıkan uygulamanın çoğu şeriate uygunsuzsa bu şey bid'at değildir. Ancak tüm yönleriyle reddedilmişse bid'attır. Delilleri yönüyle şüphe varsa her iki delile bakılır. Hangi delil kuvvetli ise o, tercihe daha şâyândır.

b. Ehl-i sünnetin büyük imamlarına ve selefin çizdiği yola itibar edilmelidir. Bir uygulama, her açıdan ehl-i sünnet imamlarına muhalifse ona itibar edilmez. Selefin bir yanlış ya da bir bid'at ortaya atıp halefin de buna tâbi olması ve herkesin aynı kanaatte olması -hadiste belirtildiği gibi-²³⁸ icma'ın mâsumiyeti gereği pek mümkün değildir. Binâenâleyh ehl-i sünnet imamlarının bütün yönleriyle terkettikleri şeylerin ise sünnet olması düşünülemez. O, konu ile ilgili birtakım ihtilaflara yer verir.

Şeyh Zerrûk, bu hususta İmam Mâlik'in Kur'ân'a uygun olsa bile bir hususta herhangi bir amel yoksa o şeye mekruh hükmünü verdiğini belirtmiştir. Çünkü Mâlik'e göre selef sünneti bizden daha iyi bilir ve hayır işleme konusunda bizden daha iştiaqlıdır. Nitekim İbn Mes'ud'un şu sözü bu görüşü desteklemektedir. O, Allah'ı topluca zikreden bir grup görmüştür ve onlara şöyle seslenmiştir: “*Vallahi ya siz dine yeni bir bid'at getirdiniz ya da ashâb-ı Muhammed'den daha ileri, üstün bir bilgiye sahipsiniz.*” Öte yandan Zerrûk, İmam Şafî'nin şeriate isnad edilen her şeyi bid'at olmadığı şeklindeki görüşünü benimsediğini ifade etmiştir. Zira İmam Şafî'ye göre selefin kendi dönemlerinde bu bid'atlarla amel etmemesinde o dönem için özel

²³⁶ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, ss. 140-141.

²³⁷ Zerrûk, *Udde*, ss. 39-40.

²³⁸ Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: “Ümmetim dalâlet üzere icma etmez.” İbn Mâce, “Fiten”, 8.

bir mâni veya uyguladıkları ondan daha faziletli bir amel olabildiği gibi bu bilginin onların hepsine ulaşmama ihtimali de söz konusudur. Ayrıca Zerrûk, sünnete zıt olmayıp hakkında herhangi bir şüphe bulunmayan bir şeyin bid'at olup olmadığı konusunda ihtilaf edildiğini belirtmiştir. O, İmam Mâlik'in, bunu bid'at olarak değerlendirdiğini, İmam Şafî'nin ise bu konuda bir şey denmediyse affedildiği (yani herhangi bir vebal ve sorumluluk getirmediği) yönünde görüş beyan ettiğini ifade etmiştir.

c. Bid'atın şeriatin vacip, haram, mendub, kerâhet, terk-i evlâ, ibâha olarak isimlendirilen şeriatın altı kısmından hangisine gireceği tercihini yapmaktır. Eğer bir durum veya fiil, söz konusu altı hükümden birine dâhil edilemiyorsa bid'attır. Zerrûk, muhakkiklerin genelde bir şeyin bid'at olup olmadığını bu esasa göre belirlediklerine dikkat çekmiştir.²³⁹

Ayrıca Zerrûk, bid'ati üç kısma ayırmıştır:

1- Bid'at olduğu açık bir şekilde belli olan fiiller. Bu fiillerin farz, sünnet veya mendub olarak şer'i bir karşılığı yoktur. Bu türlü bid'atlar ya bir sünneti öldürür ya da bir sünnetin hükmünü iptal eder. Bu bid'atlara aslî ve fer'i kaynaklardan delil getirilmeye çalışılsa bile itibar edilmez. Bid'atın en kötü türüdür.

2- İzâfî (göreceli) bid'atlar. Ancak izâfilik ortadan kalkarsa, artık onun sünnet olduğunu ya da bid'at olmadığını söylemekte bir çekince kalmaz.

3- Hakkında ihtilaf olan bid'atlar. Aslî bir hükme dayanması sabit olmakla birlikte hükmünün bid'at olup olmaması konusunda iki görüş ortaya çıkmıştır.²⁴⁰

Şâtîbî ise bid'atı terkiyye ve fi'liyye olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Terkiyye türü bid'atta birşeyi Allah'a ibadet etmek maksadıyla terketmek (yeme, içme, evlenme vs.) anlamına gelirken fi'liyyede, dinde olmayan birşeyi Allah'a ibadet maksatlı uydurmak söz konusudur.²⁴¹

²³⁹ Zerrûk, *Udde*, ss. 41-42.

²⁴⁰ Zerrûk, *Udde*, s. 44.

²⁴¹ Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, s. 32.

Ayrıca Zerrûk, bid'atın özelliklerinden (hasâis) bahsetmiştir. Bunlardan ilki, açık bir şekilde haram olan, harama giden veya harama tâbi olan fiilerdir. İkincisi, dinde olmayıp alışlagelmemiş eylemlerdir. Bunlar nefsin istihsan edip bu eylemlere meyilli olduğu namaz, oruç, zikir, tilâvet, sülûk ve terbiye gibi yapılması mendub görülen fiilerdir. Üçüncüsü ise hakikat bakımından şeriatte bir menşei bulunan ancak ilim bakımından zayıf olan câhillerin daha çok meyledip dinden zannettiği uygulamalardır.²⁴²

Zerrûk bid'atlarla ilgili bazı sınır ve ölçülerden bahsetmenin yanında kendi döneminde tasavvuf yolunda olduğunu iddia eden kişilerin bid'atlara uyma sebepleriyle ilgili olarak birtakım tespitlerde bulunmuştur. Öncelikle bunun iman eksikliğinden ve Şârî'in haramlarıyla ilgili yeterince bilgiye sahip olmamaktan kaynaklandığını belirtmiştir. İkinci olarak kişinin tarikat usûllerini tam bilmemesinin bid'atlara sebep olduğunu ifade etmiştir. Son olarak ise kişisel bazı zaaf ve kusurlarla birlikte makam ve önde olma arzusunun kişiyi bid'atlara sürüklediğini beyan etmiştir.²⁴³

Son olarak Zerrûk, bid'at ehli olmaktan kurtulma ve bid'atlardan korunma yollarıyla ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan ilki, Allah'ın bizim için çizmiş olduğu sınırlara riâyet ederek da bulunmak imânı tazelemektir (tashih-i imân). İkincisi, Allah Teâlâ'nın ahkâmını araştırıp onu esas almaktır. Üçüncüsü ise kişinin sülûk ettiği ya da etmek istediği tarikatın usûl bilgisine sahip olmaktır.²⁴⁴ Bu hususta Zerrûk, Şâtıbî'nin mutasavvıfların dinde olan fiillere ittibâ etmeleri, dinde olmadığı takdirde ise sünnetle iktifa etmeleri gerektiğine dair görüşüne yer vermiştir. O, Şâtıbî'nin bu düşüncelerine atıfta bulunmuş ve onu tasdik etmiştir. Şeriatte aslı olmayan hususlarda sünnetin müraacat edilecek en güzel merci ve delil olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca O, Kuşeyrî'nin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir.²⁴⁵

²⁴² Zerrûk, *Udde*, ss. 45-46.

²⁴³ Zerrûk, *Udde*, ss. 45-47.

²⁴⁴ Zerrûk, *Udde*, ss. 48-49.

²⁴⁵ Zerrûk, *Udde*, ss. 49-50.

4. Bid'atla İlgili Bazı Örnekler

Şeyh Zerrûk, âlimler arasında bid'at olup olmadığı tartışmalı olan bazı konulara değinmiştir. Meselâ o, dua etmek için toplanmak hususunda Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin rivâyet ettiği “*Bir grup insan toplanır, bir kısmı dua edip diğerleri âmin derse Allah onların duasını kabul eder*” hadisine yer vermiştir. Zerrûk bu hadisin Hâkim'in *Müsned*'inde ve şeyhi Seâlibî'nin *Delâilü'l-hayrât*'ında yer aldığını belirtmiştir. Zerrûk'a göre Şâtıbî'nin böyle bir uygulamayı bid'at sayması, Hz. Ömer'in önce bu hadisle amel edip daha sonra buna karşı çıkmasından dolayıdır. Şu hâlde Şâtıbî'nin görüşüne göre toplu hâlde dua etmek bizâtihi olmasa da maslahat gereği bid'attır.

Ayrıca o, bu hususta rivâyet edilen şu hadisi nakletmiştir: “*Bir kavim Allah'ın evlerinden bir evde Kur'ân okumak ve anlamak için toplanırsa melekler onların etrafını kuşatır.*” O, Şâfiî âlimlerin bu hadisten mescitte toplu olarak okunan hiziplerin caiz olabileceği hükmünü çıkardığından, İmam Mâlik'in ise selefin yapmadığı bir şeyi yaparak yeni bir bid'at ortaya çıkarmamak için mekruh hükmü verdiği bahsetmiştir.²⁴⁶

Öte yandan Zerrûk, bu hususta İmam Mâlik'in görüşüne katılmayarak Allah Resûlü'nün hadisinin çok açık olduğu ve bu amelin faziletinin inkâr edilemeyeceğini belirtmiş, ashâbın cihad, geçim meşguliyeti, irşad gibi faaliyetlerden dolayı bunu yapmaya fırsat bulamamış olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu konuya örnek olması bakımından kaynak belirtmeksizin Hz. Peygamber'in zikir halkasının yanına uğradığından ve daha sonra onları bırakıp ilim halkasının yanına gittiğinden bahsetmiştir. O, bu hadisi ilimle uğraşan kimselerin ilim mercii olarak Nebi'ye (s.a.s.) ihtiyaç duyarken zikirde buna ihtiyaç olmadığı için Hz. Peygamber'in ilim meclisini tercih ettiği şeklinde te'vil etmiştir. Bununla birlikte o, şeriatte “eşyada ibahanın asıl olduğu”nu, içinde bulunulan zamanın bazen mendub olan şeyleri mekruh kılabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla zikir için toplanmak, kadınların mescide gelmesini yasaklamak türünden amellerin ârizî sebeplerle

²⁴⁶ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 121-123 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 146-149).

yasaklanabileceğine dikkat çekmiştir. İmam Mâlik'e göre sedd-i zerâi'ye aykırı olan bu ameller men edilir. İmam Şâfiî'ye göre ise haramlar dışındaki fiiller mübahdır.²⁴⁷

Zerrûk, konu ile ilgili bütün görüşlere yer verdikten sonra bu husustaki verileri birleştirerek belirli şartlar sağlandığı takdirde toplu zikir yapılabileceğine hükmetmiştir. Zerrûk'un belirlediği şartlar ise şöyledir:

- Zikrin yapıldığı vakitte onu engelleyecek herhangi bir vacip ya da müekked mendub olan amelin olmamasıdır. Gece ibâdet için uyumayıp sabah namazını kaçırmak veya zikir ile meşguliyette ifrata düşerek ailesine olan sorumluluğu ihmal etmek,
- Zikre haram ya da mekruh görülen işlerin karışmasıdır. Meselâ; zikir için toplanıp insanların çekiştirilmeye başlanması, zikir esnasında ipek örtü kullanılması, zikir esnasında kadınların da orada hazır bulunması,
- Zikrin edeplerine riâyet etmek. Zikrin şeriatin esaslarına uygun bir şekilde mânâsının sahih ve açık olmasıdır. Meselâ, raks ve bağırarak zikretmekten uzak durmaktır.²⁴⁸

Bu hususa diğer bir örnek ise Zerrûk'un semâ hakkındaki görüşüdür. O, kişinin Allah'a yaklaştırmayan şeylere Allah'a yaklaştıracı olarak inanmasını bid'at olarak zikretmiştir. O, bu amellerin şer'î bir kaynağı olmadığı takdirde dalâlet olduğuna hükmetmiş ve semânın bu amellerden olduğunu belirtmiştir. Ona göre semânın mendub ya da mübah olduğunu belirtenlerin bu hususta herhangi bir delili yoktur. Semânın ancak zaruret hâlinde ruhsat olabileceği belirli şartları yerine getirmediği takdirde ise yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁴⁹

Öte yandan Zerrûk, yeni olan herşeyin bid'at olmadığını belirtmiştir. O, bu ifadeyle yeme, içme ve günlük hayata dair yenilikleri kastetmiş olmalıdır. Çünkü bu hususta Hz. Enes'in (r.a.) “أول ما أحدث الناس المناخل والأشنان والشبوع” sözünü zikretmiş; Hz. Enes'in bu icatları “bid'at” kasdıyla zikretmediğini ifade etmiştir.²⁵⁰ Şâtübî'ye

²⁴⁷ Zerrûk, *Kavâid*, ss. 165-166 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., ss. 151-152).

²⁴⁸ Zerrûk, *Kavâid*, s. 127 (Çev.: Muhammet Uysal, *Tasavvufun Esasları*, ss. 152-153).

²⁴⁹ Zerrûk, *Kavâid*, s. 176 (Çev.: Muhammet Uysal, a.g.e., s. 159).

²⁵⁰ Zerrûk, *Udde*, s. 45.

göre aynı şekilde âdetler bid'at kapsamında değildir; ayrıca Allah Resûlü'nden sonra ortaya çıkan ilimler mesâlih-i mürseleden olup usûl-i şerîaya uygundur.²⁵¹

Şâtıbî'ye göre hizbu'l-idâre,²⁵² belirli bir kalıp, vakit ve sayı ile sınırlandırılan zikirlerin hepsi fi'liyye türünde bid'atlardır ve haramdır. Kişinin maksadı Allah'a ibadet etmek dahi olsa bu durum Allah'ın verdikleriyle yetinmemek ve haddi aşmaktır.²⁵³ Şâtıbî'nin, bid'at konusunda oldukça net bir sınır koyması ve bazı katı hükümler vermesi dikkat çekmektedir. Zerrûk ise bu hususta selefin görüşüne başvurmakla birlikte Şâtıbî kadar sert bir tavır sergilememiştir. O, İmam Şafî'nin, konu ile ilgili teşvik amaçlı bir hadis varsa seleften bize böyle bir uygulama ve nasıl olacağı konusunda herhangi bir rivâyet gelmediyse bu türlü eylemleri sünnet olarak değerlendirdiğine yer vermiştir. İmam Mâlik'in ise bu konuda şüphe olduğu için mekruh hükmünü verdiğini belirtmiştir. Bu durumda Zerrûk, her yeni olanın bid'at olmayacağı gibi İmam Mâlik'in, Şafî'nin sünnet hükmüne karşılık bid'at çıkardığından bahsedilmeyeceğini ifade etmiştir. Zira Zerrûk'a göre bu türlü bir bakış açısı tüm ümmete bid'atçı dememizi gerektirir ki oysa fûrûata ait meselelerde ictihad kapısı açıktır.²⁵⁴

IV. DEĞERLENDİRME

Şeyh Zerrûk'un hadis ıstılahları eserinin kanatımızca takdire şayan yönü, muâsırı olan İbn Hacer ve diğer birçok âlim gibi İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesi*'ni ihtisar/şerh etmek yerine yeni ve müstakil bir çalışma ortaya koymuş olmasıdır. Bu durum, onun İbnü's-Salâh'ın eserini takdir etmediği anlamına gelmemekte, daha muhtasar ve ıstılahlarını kendi takdirine göre tanzim edebileceği bir çalışma telif etmek arzusundan kaynaklanmış olmalıdır. Zerrûk'un; hadis, isnad ve sened gibi

²⁵¹ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, s. 28.

²⁵² Hizbu'l-idâre, bir topluluğun Kur'an, zikir vb. şeyleri tek bir ağızdan sesli olarak okumasıdır. Bk.: et-Turtûşî, *Kitâbü'l-havâdis ve'l-bid'a*, s. 312.

²⁵³ Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, ss. 29-30.

²⁵⁴ Bu hususta Resûlullah döneminde yaşanan bir hâdise örnek olarak verilmiştir. Allah Resûlü'nün "Benî Kureyzâ'ya varmadan ikinci namazını kılmayın" buyurması sonucunda ikinci vaktinin girmesiyle ashab arasında iki görüş ortaya çıkmıştır. Bir kısmı "Biz namazı hemen kılmakla emrolunduk" derken diğerleri "Biz namazı orada kılmakla emrolunduk" demiş ve ertelemiştir. Kimse kimseyi kınamamıştır.

temel kavramları açıklaması, İbnü's-Salâh'ta yer almayan bazı ıstılahlara yer vermesi, bu eserini öncelikle hâdis ilmine tam vâkıf olmayan talebelere olduğu kadar bu hususta belli bir seviyeye gelmiş âlimlere yönelik olarak da hazırlandığını düşündürmektedir. Nitekim o, hadis usulü eserini kendisi ve kendi gibi buna ihtiyaç duyanlar için muhtasar olarak yazdığını, bir fakihin hadis usulüne dair ihtiyaç duyabileceği ıstılahları ele aldığını belirtmiştir.

Hadis ilminde üzerine çalışma yapılan eserlerin başında Buhârî'nin *Sahih*'inin geldiği bir vakıa olduğu gibi, bu alandaki çalışmaların büyük çoğunluğunun ise fakih veya muhaddisler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Sandıkçı'nın da vurguladığı üzere yapılan bu çalışmalara bölgesel olarak bakıldığında takdirde kemmiyet bakımından Mağrib ve Endülüs coğrafyasının Mısır'dan sonra ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Ayrıca Buhârî üzerine yapılan çalışmaların en yoğun olduğu asır olan hicrî 9. asır, bu anlamda "Buhârî çağı" olarak adlandırılabilir. Şeyh Zerrûk bu geleneğin bir parçası olmuş ve *el-Câmiu's-sahih*'e şerh yazmıştır.²⁵⁵

Şerhu'l-Buhârî, çok sık rivâyet farklılıklarına yer vermesi yönüyle İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sinden ayrılır. Bazı terkiplerin "قوله" üslubuyla ifade edilmesi *Fethu'l-bârî*'ye oldukça benzemekle birlikte, kelimelerin okunuşu ile ilgili zikredilen bilgiler *Fethu'l-bârî*'de olduğundan daha yoğundur. Ayrıca İbn Hacer, fikhî konularla ilgili ayrıntılara yer verirken Zerrûk, bir fikhî âlimi olduğu hâlde çoğu zaman fikhî konulara değinmemiştir.²⁵⁶ Zerrûk hadisleri Zâhirîler gibi yorumlamamış, Allah Resûlü'nün maksadına odaklanarak ne demek istediği (gâî yorum) üzerinde daha çok durmuştur.

²⁵⁵ Kemal Sandıkçı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, ss. 157-162.

²⁵⁶ Zerrûk, *Şerhu'l-Buhârî*, II, 35; III, 259.

SONUÇ

Avrupa ile Afrika'nın birleştiği noktada bulunan Mağrib (günümüzdeki Fas), pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Mağrib'in jeopolitik konumu, tarih boyunca siyâsî, sosyal, ilmî ve kültürel hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Araştırmamıza konu olan Şeyh Zerrûk'un yaşadığı IX/XV. asır, bahsettiğimiz bu durumun küçük bir örneği niteliğindedir. Söz konusu bu dönem, yaklaşık üç asırlık Merînî Devleti'nin yıkılma süreci ve Vattâsî Devleti'nin kuruluşuna tekâbül etmektedir. Siyâsî olarak yaşanan fetret dönemi, sosyal ve ilmî hayatı da etkilemiştir. Böyle bir dönemde yaşayan Şeyh Zerrûk, toplumda yaşanan çözümleri ve bazı hususlardaki aşırılıkları tespit etmiş ve toplumun yeniden ıslahı için bazı çözüm önerilerinde bulunmuştur.

Her bölümün sonunda yaptığımız değerlendirmelere ilave olarak bu çalışmadan çıkan önemli sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

Şeyh Zerrûk'un çok yönlü bir âlim ve mutasavvıf olduğu; hadis, tefsir, kelâm, fıkıh ve tıp gibi muhtelif ilim dallarında çok sayıda âlimin rahle-i tedrisinden geçerek, ilmî sayahatler yaparak kendisini yetiştirdiği ve bu alanlarda kıymetli eserler telif ettiği görülmektedir. Araştırmalarımız sonucunda onun tasavvufla hadis ilmini güzel bir şekilde mezcettiğini, nasrlara dayalı sahîh ve sünnî bir tasavvuf anlayışını öngördüğünü, Ehl-i sünnet bir mezhebe mensubiyeti önemseydiği hâlde mezhep taassubundan uzak olduğunu, ihtilaflı konularda ihtiyata uygun olanın benimsenmesi gerektiğine dikkat çektiğini tespit ettik. Sünnete ittibanın zaruretine kâni olan Şeyh Zerrûk talebe ve müridlerini de aynı anlayışla yetiştirmeye gayret etmiştir.

Ayrıca bir mutasavvıf ve fakih olmasına rağmen -muhaddis yönü de ağır bastığından- zahirî ilimlere ağırlık verdiği, hadis konusunda da kıymetli eserler telif ettiği, talebelerini de iki yönlü olarak yetiştirdiği ortaya çıkmaktadır. Şu hâlde onun bazı sûfilerce iddia edilen hadislerin keşf, ilham, rüya vb. yollarla tespit edilebileceği görüşüne pek itibar etmediği, bu hususta muteber kaynakların esas alınması gerektiğini savunduğu görülmektedir. Talebelerine yönelik olarak hadis usulü üzerine eser telif etmiş olması, ayrıca en muteber hadis kaynağı kabul edilen Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'ini şerh etmesi onun hadis ilmindeki yerini ortaya koymaktadır.

Zerrûk, çağdaşı olan ya da kendisinden önceki âlimlerin eser ve fikirlerinden istifade etmekle beraber, onları aynen taklid etmemiş, bu alanda yeni fikir ve kavramlar geliştirmiştir. İçinde yaşadığı toplumun dinî ve sosyal problemleriyle yakından ilgilenmiş, münzevi bir hayatı tercih edip hayatın gerçeklerinden ve toplumdan kopuk bir dinî hayatı benimsemek yerine dinamik bir şekilde hayatla içiçe dinî bir hayatı yaşamaya çalışmıştır. Bu sebeple Zerrûk, Kur'ân ve sünnete uymayan davranışları ve bid'atleri diliyle ve eliyle değiştirmeye çalışmıştır. Öyle ki bir âlime düşen sorumluluk bilinci çerçevesinde, zamanın idarecilerinin İslâm'a uygun olmayan düşünce ve uygulamalarını tenkit etmekten geri durmamıştır.

Şeriatsız tarikatın ve tarikatsız şeriatın istenen neticeyi vermeyeceğini düşünen Şeyh Zerrûk, ifrat ve tefritten uzak, sahîh bir din ve tasavvuf anlayışını ikâme etme,

kendi hayatında bunun örnekliliğini sunma, talebelerini de aynı anlayışla yetiştirme çabası içinde olmuştur. Kısa sayılabilecek hayatında pek çok İslâmî disiplinde elli civarında kıymetli eser telif ederek ardında güzel bir sadâ bırakmış, ümmete bu alanda örnek olmaya gayret etmiştir.

Şeyh Zerrûk'un hadisçiliği ile sınırlı olan bu çalışmamızda, onun farklı yönlerinin müstakil çalışmalara konu olabilecek derinlikte olduğu ve bu alanda interdisipliner akademik çalışmalara ihtiyaç bulunduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, Thk.: Şuayb el-Arnâvut - Âdil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, y.y. 1421/2001.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî (ö. 1014/1605), *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*, Takdim: Abdülfettâh Ebû Gudde, Thk. ve Ta'lik: Muhammed Nizâr Temîm - Haysem Nizâr Temîm, Dâru'l-kalem, Beyrut ts.

Altıkulaç, Tayyar, "Zehebî", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, ss. 180-188.

Âşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, ss. 380-382.

Aydınlı, Abdullah, "Belâğ", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 388.

Aykut, A. Sait, "İbn Battûta", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, ss. 361-368.

Ayyâşî, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed, *Rihletü Ayyâşî*, Thk.: Saîd el-Fâdilî ve Süleyman el-Kuraşî, Dâru's-süveydî, y.y. 2006.

Azzûzî, İdris, *Şeyh Ahmed Zerrûk ârâuhû'l-ıslâhiyye*, Matbaatü fadâle, Fas 1419/1998.

Bağdatlı İsmail Paşa, (ö. 1338/1920), *Hediyyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1951.

-----, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn*, Dâru ihyâi't-türâsi'-Arabî, Beyrut ts.

Baş, Derya, "Zerrûk", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, ss. 297-300.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Ca'fi (ö. 256/869), *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih*, Thk.: Muhammed Züheyr b. Nâsır el-Nâsır, Dâru turuki'n-necâh, yy. 1422/2001.

el-Buhârî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sadîk Hân b. Hasen b. Ali b. Lütfillah el-Hüseynî (ö. 1307/1890), *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri et-tirâzi'l-âhir ve'l-evvel*, Vizâratü'l-evkâf ve şûni'l-İslâmiyye, Katar 1428/2007.

Ceran, İsmail, "Merînîler" *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, ss. 192-199.

Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

Cour, Auguste, *L'établissement des Dynasties des Chérifs au Maroc et Leur Rivalite Avec les Turcs de la Régence d'Alger (1509-1830)*, Editions Bouchene, Paris 2004.

Çakan, İsmail Lütfü, "Berdîcî", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 485.

Çap, Sabri, Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2008.

- ed-Da'fi**, Abdülaziz, “el-İslâhu'l-ictimâî inde ulemâi's-sûfiyye bi-şimâli'l-Mağrib nemâzic min karni h. 10-16”, *Hasâisü'l-İslâh fi'l-ğarbi'l-İslâmî medâris ve mecâlis*, Fas 2010, ss. 60-75.
- Dayhan**, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1995.
- Drague**, Georges, *Esquisse d'Histoire Religieuse du Maroc (Cofréries et Zaouïas)*, Paris ts.
- Dönmez**, İbrahim Kâfi, “Sedd-i Zerâi’”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, ss. 277-282.
- Ebû Dâvud**, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut ts.
- Efendioğlu**, Mehmed, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 559-560.
- Erul**, Bünyamin, “Übey b. Kâ'b”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, ss. 272-274.
- el-Harekât**, İbrâhim, *es-Siyâse ve'l-muctemea fi'l-asri's-Sa'di*, Dârulbeyzâ 1408/1987.
- , İbrahim, “Fas-Dînî Hayat, Mezhep ve Tarikatlar”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, ss. 192-196.
- el-Harîrî**, Muhammed Îsâ, *Târîhu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi asri'l-Merînî*, Dâru'l-kalem, Kuveyt 1405/1985.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî (ö. 463/1071), *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Medine, ts.
- Huşeym**, Ali Fehmi, *Ahmed Zerrûk ve Zerrûkiyye*, Dâru'l-medâri'l-İslâm, İfrincî 2002.

Istrabadi, Zaineb S., "The Principles of Sufism (Qawaid al-Tasawwuf): An Annotated Translation With Introduction" Indiana University Faculty of Graduate School, United States of America 1987.

Itr, Nureddin, *el-İmâmü't-Tirmîzî ve'l-muvâzenetü beyne'l-câmiihî ve beyne's-Sahîhayn*, Kahire 1390/1970.

İbn Gâzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Osmânî el-Miknâsî, *Fihrisü İbn Gâzî*, Thk.: Muhammed ez-Zâhî, Dâru bûstah, Tunus 1984.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebü'l-Fazl el-Askalânî eş-Şâfiî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1979.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, Thk. ve Ta'lik: Abdülkâdir Şeybe el-Hamd, Mektebetü'l-mülk, Riyâd 1421/2001.

-----, *Kitâbu nüzhëtü'n-nazar fî şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, Thk.: Abdülkerim el-Fudaylî, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1435/2014.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. (ö. 808/1406) *Târîhu İbn Haldûn*, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1432/2011.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, Thk.: Şuayb Arnavut vd. Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, y.y. 1430/2009.

İbn Meryem, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, (ö. 1014/1605) *el-Bustân fî zikri ulemâi ve'l-evliyâi bi-Tilimsân*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1435/2014.

- İbn Sevde**, Abdüsselâm b. Abdilkâdir b. Muhammed Talib b. Muhammed (ö. 1400/1980), *İthâfu'l-metâli' bi-vefeyâti a'lâmi karni's-sâlis ve'r-râbi'*, Thk.: Muhammed Haccî, Dâru ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1417/1997.
- İbn Şakrûn**, Muhammed b. Ahmed b. Şakrûn, *Mezâhiru's-sekâfeti'l-Mağribiyye*, Dâru's-sekâfe, Dârulbeyzâ 1406/1985.
- İbnü'l-İmâd**, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri min zeheb*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1406/1986.
- İbnü'l-Kâdî**, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî (ö. 1025/1616), *Cezvetü'l-iktibâs fî men halle mine'l-a'lâmi medîneti Fâs*, Thk.: Muhammed b. Azzûz, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1435/2014.
- İbnü'l-Mibrad el-Hanbelî**, Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed b. Hasen İbnü'l-Hâdî es-Sâlihî (ö. 909/1503), *Cevherü'l-mundit fî tabakâti müteahhiri ashâbi Ahmed*, Thk. ve Ta'lik: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, el-Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1421/2000.
- İbnü's-Salâh**, Osman b. Abdirrahman Ebû Amr Takıyüddîn (ö. 643/1245), *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadis (Mukaddimetü İbnü's-Salâh)*, Thk.: Nureddin Itr, Dâru fikri'l-muâsır, Beyrut 1406/1986.
- Karakuş**, Abdülkadir, *Übey b. Kâ'b, İlmi Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1999.
- Kâtip Çelebi**, Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî el-Kusanfînî (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1360/1941.
- Kehhâle**, Ömer b. Rıza Muhammed Râğıb b. Abdülğınâ ed-Dımeşk (ö. 1408/1987), *Mu'cemü'l-müellifîn*, Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

- Kennûn**, Abdullah, *Mevsûatu meşahiri ricali'l-Mağrib*, Dâru kütübi'l-Lübânî, Beyrut 1414/1994.
- , *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî*, y.y. ts.
- Kettânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris (ö. 1345/1927) *Selvetü'l-enfâs ve muhâdesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-ulemâ ve's-sulehâ*, Dâru's-sekâfe, 1425/2004.
- Kettânî**, Muhammed Abdülhayy b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrisî (ö. 1382/1963), *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-meâcîm ve'l-meşîhât ve'l-müselselât*, Thk.: İhsân Abbâs, Dâru ğarbi'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut 1982.
- Khushaim**, Ali Fahmi, "Ahmad Zarruq His Life and Works" Durham University Faculty of Arts (Degree of Doctor of Philosophy), England 1971.
- Kugle**, Scott A., *Rebel Between Spirit and Law*, Indiana University Press, United States of America 2006.
- Kutluay**, İbrahim, *Mukaddes Zaman ve Mekânlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- Menûnî**, Muhammed, *Varakât an hadârati'l-Merîniyyîn*, Matbaatü'n-Necâh, Rabat 2000/1420.
- Mahlûf**, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâtü'l-Mâlikiyye* Thk.: Abdülmecid Hıyâlî, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1431/2010.
- Muhammed Şerîf**, Fatih Ali Hasenîn, *Lemeânü'l-burûk fî sîreti Mevlânâ Ahmed Zerrûk*, Câmîatü Hurtûm, Sudan 2002.
- Muhyiddîn et-Tu'mî**, *Tabakâtü's-Şâziliyyeti'l-kübrâ*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1416/1996.

Mü'nis, Hüseyin, Târihu'l-Mağrib ve hadâratuhû min gubeyli'l-fethi'l-İslâm ile'l-ğazveti'l-Fransî, el-Asru'l-hadîs li'n-neşri ve't-tevzî', Beyrut 1412/1992.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî el-Nîsâbûrî (ö. 261/874), *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi-nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Resûlillah sallallahu aleyhi ve sellem*, Thk.: Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Nâsırî, Ebü'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Hâlid b. Hâmmâd en-Nâsırî ed-Der'î es-Selâvî (ö. 1315/1897) *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1436/2015.

Nesâî, Ebü Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Thk. ve Tahric: Hasen Abdulmun'im Çelebi, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1421/2001.

Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir min sadri'l-İslâmi hatta'l-asri'l-hâdir*, Müessesetü Nüveyhizi's-Sekâfiyye, Beyrut 1400/1980.

Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, ss. 410-411.

Özköse, Kadir, "Ahmed Zerrûk, Hayatı ve Tasavvufî Düşüncesi", Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XII/2 2008.

-----, *Mağrib'te Tasavvuf*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2013.

Pusmaz, Durak, Übey İbn Kâ'b'ın Tefsirdeki Yeri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992.

ur Rehman, Ghulam Shams, A Critical Edition of Qawaid al-Tasawwuf, University of Exeter Philosophy in Arab and Islamic Studies (Degree of Doctor), England 2009.

- , "Conflict with the Scholars or Rihlah Ilmiyah: A Biographical Assessment of Ahmad Zarruq", *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, c. 32, no.: 2 (2012), ss. 383-394.
- Sakallı**, Talat, "İbn Battâl", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, ss. 360-361.
- es-Samedî**, Muhammed, eş-Şeyh Ahmed Zerrûk ve tarîkatühû bi'l-Mağrib, Câmiatü V. Muhammed Külliyyetü'l-âdâb ve ulûmü'l-insâniyye (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 1989.
- Sandıkçı**, Kemal, "Halîfî", *DİA*, XV, İstanbul 1997, ss. 330-331.
- , *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Sehâvî**, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Menşûrâtu Dari Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ts.
- , *el-Makâsidü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi müştahirati ale'l-elsineh*, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- Sezgin**, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Otto, Ankara 2012.
- Suiçmez**, Yusuf, Hadiste Ref Problemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Süyûtî**, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Nazmü'l-ukyân fî a'yâni'l-a'yân*, thk. Philip Hitti, el-Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut ts.
- , *Buğyetü'l-vaât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve 'nuhât*, Thk.: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, el-Mektebetü'l-asriyye, Lübnan ts.
- , *et-Tevşîh şerhu Câmii's-sahîh*, el-Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1419/1998.
- Şâtıbî**, Ebü İshak İbrahim b. Mûsâ b. Muhammed, *el-İ'tisâm*, Dâru'l-hadis, Thk.: Seyyid İbrahim, Kahire 2003/1424.

Şefşâvenî, Muhammed b. Asker el-Hasenî, *Devhatü'n-nâsir bi-mehâsini men kâne bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karnî'l-âşir* Thk.: Muhammed Haccî, Matbûâtü dâru'l-Mağrib li't-te'lîf ve't-tercemeti ve'n-neşr -silsiletü terâcîm I, Rabat 1397/1977.

Şensoy, Sedat, "Ta'likât", XXXIX, *DİA*, İstanbul 2010, ss. 508-510.

Tayyib, Muhammed, *Şeyh Ahmed Zerrûk*, Dâru's-sekâfe, Dârulbeyzâ 2005.

Tayyibî, Şerefüddîn Ebî Muhammed el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 743/1342) *el-Hulâsatü fi ma'rifeti'l-hadîs*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire 1430/2009.

et-Tâzî, Abdülhâdî, *Fî târihi'l-Mağrib Câmiu'l-Karaviyyîn el-mescid ve'l-câmia bi-medineti Fas*, Dâru'l-kitâbi'l-beyânî, Beyrut 1973.

Tenik, Ali, "Zerrûk el-Fâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Düşünceleri" Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 1998.

Tinbüktî, Ahmed Bâbâ, (ö. 1036/1627) *Neylü'l-ibtihâc bi-tadrîzi'd-dîbâc*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1434/2013.

-----, *Kifâyetü'l-muhtâc li-ma'rifeti men leyse fi'd-dîbâc*, Vizâratü'l-evkâf, y.y. 1421/2000.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ b. Sevra b. Musa b. ed-Dahhâk, es-Sünen, Thk. ve Ta'lik: Ahmed Muhammed Şâkir vd., Mektebetü ve matbûatü Mustafa, 3. Baskı, Mısır 1395/1975.

Tomar, Cengiz, "Şehâvî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, ss. 313-316.

Topuzoğlu, Tefvik Rüşdü, "Hâşiye", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, ss. 419-422.

et-Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd (ö. 520/1126), *Kitâbü'l-havâdis ve'l-bid'a*, Ta'lik: Ali b. Hasen b. Ali b. Abdilhamîd, Dâru İbnü'l-Cevzî, Suud 1411/1990.

Uludağ, Süleyman, "Halvet", *DİA*, XV, İstanbul 1997, ss. 386-387.

Ulupınar, Hamide, *İbn Arabî'nin Mürşidi Ebû Medyen el-Mağribî*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2013.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, Dâru'l-hadis, Kahire 1427/2006.

-----, *Mi'zânü'l-i'tidâl fi nakli'r-ricâl*, Thk.: Ali Muhammed Bicâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1382/1963.

-----, *Tezkiratü'l-huffâz*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1419/1998.

Zerrûk, Ahmed, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İsbâ el-Fâsî (ö. 899/1493), *Kavâidü't-tasavvuf*, Dâru'l-Beyrûtî, Dımaşk 1464/2004.

-----, *en-Nasîhatü'l-kâfiye li men hassahullahu bi'l-âfiye*, Thk.: Kays b. Muhammed Âli's-Şeyh Mübârek, Dâru'l-feth, Ürdün 1434/2013.

-----, *Usûlü't-tarîka*, Thk.: Muhammed İdris Tayyib, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1431/2010.

-----, *Fevâid min Künnâş* Thk.: Muhammed İdris Tayyib, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1432/2011.

-----, *Risâletün fi mustalahi ilmi'l-hadîs*, Dâru İbn Hazm, y.y. 2006.

-----, *el-Câmi' li-cümelin mine'l-fevâid ve'l-menâfi'*, Thk.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr, Kahire 1432/2011.

-----, *Uyûbi'n-nefs ve devâuhâ*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2010.

-----, *Şerhu akîdeti Gazzâlî*, Thk.: Muhammed Abdülkâdir Nassâr, Dâru'l-kiraz, Kahire 1428/2007.

-----, *Şerhu alâ metni 'r-risâle*, Dâru'l-Fikr, y.y. 1402/1982.

-----, *Şerhu'l-Buhârî*, Thk.: İzzet Ali Atıyye - Mûsâ Muhammed Ali, Neşru's sekâfeti'l-İslâmiyyeti'l-asliyye, Mısır 1973.

-----, *Tasavvufun Esasları*, Çev.: Muhammet Uysal, Endülüs Kitap, İstanbul 2011.

-----, *Uddetü'l-mürîdi's-sâdik*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1427/2006.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimeşkî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-ilmî li'l-melâyîn, 15.bsk. yy. 2002.